

МАЗМУНУ

Айыл-чарба илимдери

1. Турдубаев Таалайбек Жээнбекович АКАДЕМИК И.М.БОТБАЕВДИН ЭТ-МАЙ-ЖҮН БАГЫТЫНДАГЫ КУЙРУКТУУ КОЙ ПОРОДАСЫН ЧЫГАРУУДАГЫ САЛЫМЫ.....5
2. Иманов Канат Элбекович, а-ч.и.д., проф. Турдубаев Таалайбек Жээнбекович СОХРАНЕНИЕ ГЕНОФОНДА АЛАЙСКОЙ ПОРОДЫ ОВЕЦ.....7

Физика-математикалык жана техникалык илимдер

3. Нарымбетов Т. ГАРМОНИКАЛЫК ФУНКЦИЯЛАРДЫН ДЕНГЭЭЛИН СЫЗЫКТАРЫН КОЛДОНУУ АРКЫЛУУ КОМПЛЕКСТИК ТЕГИЗДИКТЕ ОБЛАСТТАРДЫ ТҮЗҮҮ.....11
4. Нарымбетов Т. ГАРМОНИКАЛЫК ФУНКЦИЯЛАРДЫН ДЕНГЭЭЛ СЫЗЫКТАРЫНА МИСАЛДАР.....16
5. Кыдыралиев С. РАЗРАБОТКА УСТРОЙСТВА ДЛЯ РАЗДЕЛЕНИЯ ЗОЛОТОРУДНЫХ КОНЦЕНТРАТОВ В ПЕРИОД ЗАЧИСЛЕНИЯ.....21
6. Кыдыралиев С. ИССЛЕДОВАНИЕ И РАЗРАБОТКА ПРИСПОСОБЛЕНИЯ ДЛЯ ПОДЪЕМА И ОПУСКАНИЯ РАЗДЕЛИТЕЛЯ ЗОЛОТОРУДНЫХ КОНЦЕНТРАТОВ ИЗ ГОРНЫХ РЕК.....24
7. Кожобекова М.Т., Капарова А.А. ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРОДАЖИ КОМПЬЮТЕРНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ С ПРИМЕНЕНИЕМ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ.....31
8. Мурзабаева А.Б., Акматов А. А. МАТЕМАТИКАЛЫК МОДЕЛДӨӨНҮН ЖАРДАМЫНДА ЖАРЫКТЫН ЖАКЫНКЫ ЗОНАДАГЫ ДИФРАКЦИЯСЫН ИЗИЛДӨӨ.....35
9. Пирматов А.З., Идрисова Г.И. МЕТОДЫ ДЛЯ РАБОТЫ ФАЙЛАМИ В ЯЗЫКЕ ПРОГРАМИРОВАНИЯ PУТНОН.....44
10. Сатибай у Б., Тойчубек к А., Талантбек к К. ӨНӨР ЖАЙ ИШКАНАЛАРЫ ҮЧҮН ВЕБ-САЙТТЫ ИШТЕП ЧЫГУУ КУРАЛДАРЫ.....48
11. Төрөгүлова Р.А., Мажиева Д.Т. ФИЗИКАЛЫК МАСЕЛЕЛЕРДИ MS EXCEL ПРОГРАММАСЫНДА ЧЕЧҮҮ.....52
12. Молдоярлов У.Д., Абдилазиз кызы Н., Сапарбек кызы Г. СТАТИКАЛЫК АДАПТИВДҮҮ САЙТТАРДЫ ИШТЕП ЧЫГУУДА ФРЕЙМВОРКТӨРГӨ САЛЫШТЫРМАЛУУ АНАЛИЗ.....58

Педагогикалык илимдер

13. Аванова Ж.А., Эрматалы у Б. АРАЛЫКТАН ОКУТУУ МЕЗГИЛИНДЕ ӨЗ АЛДЫНЧА ИШТЕРДИ АТКАРУУНУН ФОРМАЛАРЫ.....62
14. Батырова Ы.М., Нарматова Н.Т. ОНЛАЙН ОКУТУУДА МААЛЫМАТ ТЕХНОЛОГИЯЛЫК КАРАЖАТТАРЫ МЕНЕН КАЙТАРЫМ БАЙЛАНЫШТЫ ТҮЗҮҮ.....67
15. Гапарова А.Э. ОРТО КЕСИПТИК БИЛИМ БЕРҮҮДӨ КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ИНТЕГРАЦИЯЛАНГАН САБАКТАРЫНДА СТУДЕНТТЕРДИН КОММУНИКАЦИЯЛЫК КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮГҮН КАЛЫПТАНДЫРУУНУН ТЕОРИЯЛЫК ӨБӨЛГӨЛӨРҮ.....72

16. Гапарова А.Э., Эргешбай кызы М. СТУДЕНТТЕРДИН КОММУНИКАЦИЯЛЫК КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮГҮН КАЛЫПТАНДЫРУУНУН ПЕДАГОГИКАЛЫК МАСЕЛЕЛЕРИ.....	77
17. Осмонова А.К. ҮЙ БУЛӨНҮН МЕКТЕП МЕНЕН БАЙЛАНЫШЫ ЖАНА БАЛДАРДЫ СЕРГЕК ЖАШООГО ТАРБИЯЛООНУН МАҢЫЗЫ.....	82
18. Пайзуллаева К.У. “МАНАС” ЭПОСУНУН 30-ЖЫЛДАР-ДАГЫ ЖАРЫЯЛАНУУСУ ЖӨНҮНДӨ.....	87
19. Сакиева С.С., Асаналиева М.М. МЕКТЕПКЕ ЧЕЙИНКИ БИЛИМ БЕРҮҮ МЕКЕМЕСИНДЕ КӨРКӨМ АДАБИЯТ МЕНЕН ИШТӨӨНҮН МЕТОДИКАСЫ.....	93
20. Тажибоева Ж.К., Осмоналиева С.Ч. ИНСАНДЫ КАЛЫПТАНДЫРУУДАГЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫК, ПЕДАГОГИКАЛЫК АСПЕКТИЛЕР.....	98
21. Тажибоева Ж.К., Шишкараева А. АДАМДЫН ЖАШООСУНДАГЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫК АБАЛДАРДЫН ТААСИРИ.....	103

Экономикалык - юридикалык илимдер

22. Аскарлова А.К., Эрматали уулу Б., Анарбеков А. МАРКЕТИНГ СИСТЕМАСЫНДА GOOGLE FORMS ПРОГРАММАСЫН КОЛДОНУУ МЕНЕН КАРДАРЛАРДАН ОНЛАЙН БУЮРТМА АЛУУНУН ЖОЛДОРУ (КИТЕП ДҮКӨНҮНҮН МИСАЛЫНДА)	107
23. Аскарлова А.К., Орозова Ч.С., Абдешимова Г.А. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА САНАРИПТЕШ - ТИРҮҮ ПРОЦЕССИНИН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ	113

Филологиялык илимдер

24. Алимаматова Динара Авазовна, Сулейманова Тамара Акматовна ЗАИМСТВОВАННЫЕ СЛОВА В СОВРЕМЕННОЙ РЕЧИ.....	120
25. Женалиева Замира Аралбековна ӨТКӨН ЧАКТЫН КЫРГЫЗ ТИЛ ИЛИМИНДЕ ИЗИЛДЕНИШИ.....	125
26. Женалиева Замира Аралбековна ЭТИШТИН ӨТКӨН ЧАГЫ БУБҮЙНА ӨМҮРЗАКОВНАНЫН ИЗИЛДӨӨСҮНДӨ.....	128
27. Калаева Г.С., Байгозуева Н.М. “МАНАС” ЭПОСУНДАГЫ ДАРЫ ӨСҮМДҮКТӨРДҮН КОЛДОНУЛУШУ ЖАНА СҮРӨТТӨЛҮШҮ.....	132
28. Курманалиева Г.Ж. ГЕНЕРАЛ С.САМСАЛИЕВДИН МЕМУАРДЫК ЧЫГАРМАЛАРЫНЫН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ.....	137
29. Сулейманова Тамара Акматовна, Алимаматова Динара Авазовна ИЗУЧЕНИЕ РАССКАЗОВ А.П. ЧЕХОВА В ШКОЛЕ.....	143
30. Сулейманова Тамара Акматовна, Алимаматова Динара Авазовна ШЕКСПИР И МУЗЫКА.....	149

УДК 636.371.3

АКАДЕМИК И.М.БОТБАЕВДИН ЭТ-МАЙ-ЖҮН БАГЫТЫНДАГЫ КУЙРУКТУУ КОЙ
ПОРОДАСЫН ЧЫГАРУУДАГЫ САЛЫМЫ

Турдубаев Таалайбек Жээнбекович - а.ч.и.д., проф

Кыргыз Республикасы

Чүй облусу, Сокулук району,

Мал чарба жана жайыттар боюнча

Кыргыз илим-изилдөө институту

email: kirgniizh@yandex.ru

ВКЛАД АКАДЕМИКА И.М.БОТБАЕВА В ВЫВЕДЕНИИ МЯСО – САЛЬНО –
ШЕРСТНОЙ КУРДЮЧНОЙ ПОРОДЫ ОВЕЦ

Турдубаев Таалайбек Жээнбекович - д.с.х.н., проф.

Кыргызский научно – исследовательский институт

животноводства и пастбищ Сокулукский район

Чуйской области Кыргызской Республики

Эл.адрес: [kirgniizh @ yandex.ru](mailto:kirgniizh@yandex.ru)

THE CONTRIBUTION OF ACADEMICIAN I.M. BOTBAEV IN THE BREEDING OF MEAT
- GREASY - WOOL FAT-TAILED SHEEP BREED

Turdubaev Taalaibek Jeenbekovich - Doctor of Agricultural Sciences, Prof.

Kyrgyz Research Institute

livestock and pastures,

Sokuluk region, Chui region of the Kyrgyz Republic

email: kirgniizh@yandex.ru

Саламатсыздарбы урматтуу, бүгүнкү Бекмамат Осмонов атындагы Жалал-Абад Мамлекеттик Университети тарабынан уюштурулган «Айыл чарбасы: мал чарбачылыгынын актуалдуу суроолору жана өнүгүү келечеги» аталышындагы илимий-практикалык конференциясынын катышуучулары!

Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер академиясынын академиги, Кыргыз мал чарба жана жайыт илим – изилдөө институтунун мурдагы директору Ильяс Махмудович Ботбаевдин 90 - жылдык мааракесине арналган иш – чараларды уюштуруп, өткөрүп жатканыңыздарга Жалал – Абад Мамлекеттик Университетинин жетекчилигине жана уюштуруучу тобуна Кыргыз мал чарба жана жайыт илим – изилдөө институтунун окумуштуулары, кесиптештери жана окуучулары чон ыраазычылык билдирет!

Ильяс Махмудович Ботбаев 1931 – жылдын 12 январында Жалал – Абад облусуна караштуу Токтогул районунун Кара – Суу айылында туулган.

Академик Ильяс Махмудович Ботбаевдин 90 – жылдык мааракесине арналган иш – чараларды өткөрүү боюнча Кыргыз Республикасынын билим берүү жана илим министринин 2020 – жылдын 18 декабрында чыккан №1044/1 буйругунун негизинде уюштуруу комитети түзүлгөн, К.И.Скрябин атындагы Кыргыз улуттук агрардык университетине академик Ильяс Махмудович Ботбаевдин студенттеринин, окуучуларынын жана кесиптештеринин катышуусунда анын басып өткөн өрнөктүү өмүр жолуна арналган телекөрсөтүүлөрдү уюштуруу, массалык маалымат каражаттарында чагылдыруу жана Эл аралык илимий – практикалык конференция өткөрүү тапшырылган. Ошондой эле маалыматтарды Кут – билим коомдук – педагогикалык жана илимий – популярдуу басмаканасында чыгаруу тапшырылган.

Ботбаев Ильяс Махмудовичтин 90 - жылдык мааракесине арналган “Табигый жана айыл чарба илимдеринин актуалдуу маселелери” аттуу эл аралык илимий-практикалык

конференция үстүбүздөгү жылдын март айында Ош Мамлекеттик Университетинде да өттү.

Аталган конференцияга Кыргызстандагы жогорку окуу жайларынын окумуштууларынан сырткары Россия, Казакстан, Тажикстан, Өзбекстандан окумуштуулары онлайн катышышты. Конференциянын жүрүшүндө СССР Мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты, уникалдуу Алай породасындагы койлордун автору, Кыргыз Республикасынын илимине эмгек сиңирген ишмер, Россиянын Айыл чарба илимдер академиясынын мүчө-корреспонденти, Кыргызстандын Улуттук илимдер академиясынын академиги Ильяс Ботбаевдин ишмердүүлүгү багытында баяндамалар жасалды.

Ошондой эле секциялык иште табигый жана айыл чарба илимдеринин актуалдуу маселелери талкууланды.

2021 - жылдын октябрь айына Кыргыз мал чарба жана жайыт илим – изилдөө институтунун 90 – жылдыгына жана академик Ильяс Махмудович Ботбаевдин 90 – жылдык мааракесине арналган чоң Эл аралык илимий – практикалык конференцияны бирге өткөзүүнү болжоп жатабыз.

Академик И.М.Ботбаевдин юбилейлик мааракеси биздин өлкөдөгү мал чарба тармагындагы жана жалпы эле илимий коомдо болуп жаткандыгы чоң окуя.

Ботбаев Ильяс Махмудович – айыл чарба илимдеринин доктору (1985), профессор (1990), Россия айыл чарба академиясынын корреспондент мүчөсү (1991), Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер Академиясынын корреспондент мүчөсү (1993), академиги (1997). СССР Мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты (1991), Кыргыз Республикасынын илимине эмгек сиңирген ишмери (1995).

И.М.Ботбаевдин жетекчилиги астында Чоң – Алайдын катаал табигый, деңиз деңгээлинен 3 – 3,5 мин метр бийиктеги шартында, 1981 – жылы уникалдуу, куйруктуу, жарым кылчык ак түстөгү жүндүү алай тукумундагы койлору жаралды. Жергиликтүү калк аны «Алай бермети» деп аташты. Дал ушул тукум үчүн И.М.Ботбаев 1991 – жылы башка авторлор менен биргеликте СССР дин Мамлекеттик сыйлыгына ээ болду.

Алай тукумундагы койлор бийик тоолуу райондорго чыдамкай келишет, ошол эле учурда уникалдуу алай койлорунун ак жүнү ар кайсыл түскө бойоп килем токуганга ыңгайлуу. Ушул порода үчүн Союз учурунда Кара – Балтадагы килем токуучу комбинаты атайын курулган. Жергиликтүү эл али да болсо Алайдын атагы чыккан килемдерин согуп жаратып келишүүдө.

Азыркы кезде да куйруктуу алай тукумундагы койлорго Өзбекстандык жана Тажикстандык фермерлер кызыгып багышууда.

Кыргызстанда Ош облусунун Алай жана Кара – Кулжа райондорунан сырткары Нарын облусунун шартында да өстүрүлүп келүүдө.

Кыргыз мал чарба институту академик И.М.Ботбаев жетектеп турган жылдары чоң ийгиликтерге жетишип, 1981 – жылы «Эмгек Кызыл Туу» ордени менен, ал эми өзү болсо «Ардак белгиси» ордени менен сыйланган.

Алай коюнун жана кыргыз уяң жүндүү коюнун ондон ашык заводдук линиясынын жана 300дөн ашуун илимий эмгектин автору. Анын жетекчилиги менен Ыссык-Көл мериносу, кыргыз эчкисинин жаңы породалары чыгарылган.

И.М.Ботбаев К.И.Скрябин атындагы Кыргыз улуттук агрардык университетинин студенттерине барып, кой чарбасы боюнча лекцияларды окуп, практикалык сабактарды берип турчу.

Анын жетекчилиги астында 15 ашуун илимдин кандидаттары жана докторлору даярдалып, диссертациялык иштерин жакташкан.

20 ашык монографиялары жана 12 ойлоп табуулары жарык көрүп жарыяланган.

Ильяс Махмудович, мүнөзү жумшак, адамдын көңүлүн оорутпаган, токтоо, боорукер, ак ниет, калыс адам болчу.

И.М.Ботбаев 2014 – жылы 83 жашында каза болду.

Кыргыз мал чарба жана жайыт илим – изилдөө институтунун жамааты, кесиптештери, окуучулары, маркум Ильяс Махмудовичтин жаркын элесин дайыма жүрөгүндө сактайт.

Ильяс Махмудович окумуштуу, жетекчи, лидер катары жаштарга бийик өрнөк көрсөтүп кетти.

Азыркы учурда да, ал баштап, жол салып кеткен илимий багыттарын анын окуучулары улантышууда.

* * *

УДК 636.398.082

АЛАЙ ТУКУМУНДАГЫ КОЙЛОРДУН ГЕНОФОНДУН САКТОО

Иманов Канат Элбекович,
а-ч.и.д., проф. Турдубаев Таалайбек Жээнбекович
КыргМ жана ЖИИИ
kirgniizh@yandex.ru

Аннотация: Койлордун ар кандай асыл тукумдуу генотиптерин аргындаштыруудан жана асыл тукумдарын көбөйтүүдөн алынган маалыматтардын илимий-экономикалык жана улуттук экономикалык мааниси чоң.

Түйүндүү сөздөр: генетикалык ресурстар, эт-майлуу-жүндүү өндүрүмдүүлүк, койдун Алай тукуму, жүндүн топографиялык аймагы, кыргыздын семиз куйруктуу (орой-жүндүү), прекос (майда жүн) жана Сараджин (жарым-жүн жүндүү) тукуму.

СОХРАНЕНИЕ ГЕНОФОНДА АЛАЙСКОЙ ПОРОДЫ ОВЕЦ

Иманов Канат Элбекович,
д.с/х.н., проф. Турдубаев Таалайбек Жээнбекович
КыргНИИЖуП
kirgniizh@yandex.ru

Аннотация: Полученные данные при чистопородном разведении и при скрещивании разных генотипов овец, имеют большие научно-хозяйственные и народно-хозяйственные значения.

Ключевые слова: генетические ресурсы, мясо-сально-шерстная продуктивность, алайская порода овец, топографический участок руна, киргизская курдючная (грубошерстная), прекос (тонкорунная) и сараджинская (полугрубошерстная) порода.

PRESERVATION OF THE GENE POOL OF THE ALAY SHEEP BREED

Imanov Kanat Elbekovich,
Doctor of Agricultural Sciences, Prof.
Turdubaev Taalaibek Jeenbekovich
KyrgyzNIIZHiP kirgniizh@yandex.ru

Annotation: The data obtained during purebred breeding and when crossing different genotypes of sheep are of great scientific, economic and national economic significance.

Key words: genetic resources, meat-greasy-wool productivity, Alai breed of sheep, topographic area of the fleece, Kyrgyz fat-tailed (coarse-wooled), prekos (fine-wool) and Saradzhin (semi-coarse-wooled) breed.

Введение

За последние годы неостребованность отечественным рынком шерсти, несоответствие закупочных цен на продукцию отрасли и затрат на ее производство, отсутствие договоренностей с переработчиками, несмотря на достоинства алайской

породы овец, привели к уменьшению поголовья чистопородных племенных животных и ликвидацию племенных хозяйств.

Постановлением Правительства Кыргызской Республики от 16 сентября 2019 года № 478 «О присвоении статуса племенного завода и племенной фермы субъектам племенного дела Кыргызской Республики» по алайской породе утверждена всего одна ферма (ФПФ «Тор-Оток» которую рабочая комиссия признало не соответствующей статуса), тогда как всего статус племенного субъекта по республике имеют 263 хозяйств и из них разведением племенных овец -115. Эти данные еще раз свидетельствуют о совершенно слабой племенной базе мясо-сально-шерстного полугрубошерстного овцеводства в Кыргызской Республике.

В республике дважды (1992 и 2009 гг.) были приняты законы Кыргызской Республики «О племенном деле в животноводстве Кыргызской Республики», где предусмотрена защита государством генетических ресурсов, то есть, сохранение генофонда малочисленных и исчезающих пород сельскохозяйственных животных, также прописаны вопросы сохранения генетических ресурсов животных, организация генофондных хозяйств, банка семени и других генетических материалов.

Парадоксально, что в республике с 2003 года не проведен породный переучет сельскохозяйственных животных и птицы.

С вхождением Кыргызстана в различные международные экономические союзы и принятием усиленных требований межгосударственных правовых актов, назрела острая необходимость кардинального изменения системы ведения селекционно-племенной работы в отрасли.

Алайская порода была выведена путем сложного воспроизводительного и вводного скрещивания с использованием генофонда трех пород: киргизской курдючной (грубошерстной), прекос (тонкорунной) и сараджинской (полугрубошерстной). Создание породы базировалось на сочетании имевшихся у исходных форм желательных признаков в результате рекомбинаций генов, а также мобилизации скрытой наследственной изменчивости.

Результатом разработки и применения комплекса селекционных мероприятий (отбора, подбора, линейного разведения, оценки баранов-производителей по качеству потомства) удалось создать крупный массив курдючных овец, удачно сочетающих высокий уровень комбинированной мясо-сально-шерстной продуктивности, скороспелость, высокие настриги и качество белой полугрубой шерсти с хорошей приспособленностью к круглогодичному пастбищному содержанию в условиях холодных высокогорных пустынь и полупустынь. Алайские овцы подвижны, легко преодолевают длительные переходы в горах, а зимой хорошо тебенюют. Хорошая оплата корма продукцией позволяет успешно разводить их не только при экстенсивной системе содержания, но и на предприятиях с промышленной технологией. Эти свойства проявляются в своеобразном породном типе, отличающемся от исходных форм и других пород аналогичного направления продуктивности.

На 1 января 2021 года по данным МСВХиРР в республике имеется 6.278,7 тысяч голов овец и коз, из них в Ошской области, где локализована алайская порода овец – 1.148,3 тысяч голов или 18,2 % всего поголовья. Область занимает по численности овец и коз второе место в стране после Джалал-Абадской области. Удельный вес овцематок в стаде в 2020 году был равным 69,1 %. Произведено 13110,0 тонны шерсти и с одной овцы, имеющейся на начало года, настрижено по 2,4 кг.

Поголовье чистопородных овец алайской породы желательного типа находится на грани исчезновения. По данным мониторинга в республике имеется не более 8 тыс. голов чистопородных овец алайской породы, тогда как по итогам ежегодного пересчета скота и домашней птицы только в Чон-Алайском районе на начало 2021 года числится более 101,1 тыс. голов овец.

Однако, из приведенных данных, при обеспечении ежегодного прироста поголовья овец на 0,5-1,0 %, производства шерсти на 1,1-1,5 % не наблюдается повышение шерстной продуктивности, что остается за ряд лет на уровне 2,4 кг с одной овцы. Отсутствие целенаправленной селекции с животными при неполноценном кормлении их на фоне скудной пастбищной растительности способствовало снижению шерстной продуктивности и качества шерсти.

На сегодняшний день актуально разведение чистопородных овец мясо-шерстного направления, особенно для горных районов республики.

Генофонд алайских овец является достижением республики, ценным генофондом, широко используется как улучшатель многих отраслей курдючных овец республики.

По приспособленности к содержанию в суровых условиях труднодоступных гор алайских овец можно сравнить с дикими животными, а по скороспелости они могут соперничать с лучшими мясо-шерстными породами. Положительным качеством является также экономичность содержания овец алайской породы, так как 90% и более потребности в кормах обеспечивается за счет круглогодовой пастбы.

Результаты исследований

Научно-исследовательская и селекционно-племенная работа по восстановлению генофонда алайской породы и созданию генофондных ферм в целях ее сохранения проводится в стадах ферм Чон-Алайского района, в которых содержат в основном чистопородных и помесных животных.

В 2020 году произошло небольшое снижение поголовья, зато количество элитных и первоклассных животных возросло: алайских на 7,4%, а помесных на 7,0%. Анализируемое стадо, насчитывающее в настоящее время 280 голов животных, представляет высококлассных овец 240 (86,0 %), что указывает на хорошую выраженность их наследственных свойств.

Удельный вес элитных и первоклассных животных с каждым годом возрастает, а низших классов снижается. Это свидетельствует о том, что происходит качественное улучшение классного состава стада овец алайской породы и идет поглощение алай кыргызских грубошерстных местных помесных маток. Удельный вес овец желательного типа в стаде фермерских хозяйств медленно, но растет.

Необходимо отметить, что среди ярок, отнесенных к различным классам, заметно увеличивается процент животных элитного и первого класса (85,1 %) и снижается процент ярок II класса 14,8 %.

Шерстная продуктивность овец является наиболее важным селекционируемым признаком, определяющим экономическую эффективность разведения овец. При этом важнейшим селекционным признаком является настриг шерсти.

Шерстная продуктивность овец местной кыргызской грубошерстной породы улучшается скрещиванием с полугрубой алайской породой. В результате увеличивается настриг и повышается качество шерсти. Нстриг в чистом волокне у помесей I поколения баранов и ярок повысился на 24,2% и 40,3%, у помесей II поколения соответственно на 37,0% и 47,6%.

У помесей I поколения, по сравнению с аналогами по полу кыргызской грубошерстной, значительно улучшается качество шерсти.

Использование алайских баранов в качестве улучшателей кыргызских грубошерстных маток изменило цвет шерстного покрова и значительно улучшило качество шерсти – 22% животных, воспроизводящей части стада имеют светло-серую шерсть.

Таким образом, использование алайских баранов с белой шерстью на кыргызских грубошерстных матках позволяет повысить живую массу помесного потомства, и в значительной степени увеличивает настриг шерсти и ее качество.

Шерсть алайских и помесных овец всех половозрастных групп характеризуется сравнительно хорошей уравниенностью по длине на всех топографических участках руна (табл.1).

Таблица 1. Длина шерсти на различных топографических участках руна у алайских и помесных овец, см

Половозрастная группа	Тип волокон	Топографический участок руна					
		шея	лопатка	бок	спина	ляжка	В среднем
Алайские							
Бараны взрослые	ость	20,5	20,5	19,5	17,7	23,4	20,1
	пух	9,2	9,8	10,0	8,0	8,0	8,8
Матки	ость	19,2	19,4	20,8	15,7	21,0	19,2
	пух	9,4	8,9	8,4	7,5	8,7	8,2
Ярки	ость	17,9	17,7	18,7	12,8	20,5	17,2
	пух	9,9	8,7	8,3	6,9	8,5	8,0
Помесные							
Бараны взрослые	ость	17,5	17,8	17,0	14,7	20,0	17,0
	пух	6,0	6,9	7,4	5,4	5,6	6,5
Матки	ость	16,5	16,8	17,6	12,9	18,0	16,2
	пух	6,5	6,0	5,8	4,9	5,6	5,5
Ярки	ость	14,0	14,3	14,6	10,6	17,6	14,5
	пух	6,0	5,6	5,8	5,6	5,2	5,4

Заключение

Результаты чистопородного разведения и скрещивания с кыргызской местной грубошерстной породой показывают, что алайские овцы представляют собой однотипных по своим продуктивным и племенным качествам популяцию животных с константой наследственностью. В этом плане сохранение и увеличение этой популяции овец адаптированных к местным условиям Чон-Алая с высокой естественной резистентностью остается весьма актуальной проблемой.

Литературы.

1. Ботбаев И.М. Алайская порода овец. Фрунзе, 1983, 4 с.
2. Чортонбаев Т.Ж., Турдубаев Т.Ж., Алайчиев А.С. Настриг и длина шерсти курдючных овец в условиях Чон-Алайской долины. Вестник КНАУ им. Скрябина № 1 (30). Бишкек, 2014, 180-183 с.
3. Турдубаев Т.Ж., Беккулиев К.М. и др. Влияние низкоинтенсивного лазерного излучения (НИЛИ) на гематологические показатели овцематок. Вестник КНАУ им. Скрябина № 1(30) 2017. Бишкек, 201-204 с.
4. Абдраева Г.Д. Сохранение и совершенствование генофонда алайской породы овец в Чон-Алайском районе. Вестник КНАУ им. Скрябина № 2, Бишкек. 2018, 168-171с.

* * *

УДК 517.928

ГАРМОНИКАЛЫК ФУНКЦИЯЛАРДЫН ДЕҢГЭЭЛИН СЫЗЫКТАРЫН КОЛДОНУУ
АРКЫЛУУ КОМПЛЕКСТИК ТЕГИЗДИКТЕ ОБЛАСТТАРДЫ ТҮЗҮҮ

Нарымбетов Талантбек Канатбекович,

улук окутуучу

Медико-социалдык илим изилдөө институту,

Жалал-Абад шаары, КР

talant83@mail.ru

Аннотация: Аналитикалык функциялуу сингулярдык козголгон теңдемелерди изилдөөдө негизги проблемалардын бири болуп, сингулярдык козголгон теңдеменин чечиминин козголбогон теңдеменин чечимине тартылуу областынын жашашын далилдөө эсептелет. Бул жумушта гармоникалык функциялардын дэңгээл сызыктарын колдонуу аркылуу областтарды түзүүнүн методу иштелип чыгылды. Метод тартылуу областтардын жашашын далилдөөдө колдонулушу мүмкүн.

Түйүндүү сөздөр. Сингулярдык козголуу, козголбогон теңдемелер, тартылуу областы аналитикалык жана гармоникалык функция, дэңгээл сызыктар.

ПОСТРОЕНИЕ ОБЛАСТЕЙ В КОМПЛЕКСНОЙ ПЛОСКОСТИ ПРИМЕНЕНИЕМ
ЛИНИИ УРОВНЕЙ ГАРМОНИЧЕСКИХ ФУНКЦИЙ

Нарымбетов Талантбек Канатбекович,

старший преподаватель

Научно-исследовательский медико-социальный институт,

г. Жалал-Абад, КР

talant83@mail.ru

Аннотация: При исследовании сингулярно возмущенных уравнений с аналитическими функциями одним из основных проблем является доказательство существования области притяжения решения сингулярно возмущенного уравнения к решению невозмущенного уравнения. В данной работе с применением линии уровней гармонических функций разработан метод построения областей. Метод может быть использован для доказательства существования областей притяжений.

Ключевые слова. Сингулярное возмущение, невозмущенные уровнения, область притяжения аналитическая и гармоническая функция, линии уровня.

CONSTRUCTION OF AREAS IN THE INTEGRATED APPLICATION OF A LINE OF
LEVELS OF HARMONIC FUNCTIONS

Narymbetov Talantbek Kanatbekovich,

senior lecturer

Research medical and social institute,

Jalal-Abad, KR

talant83@mail.ru

Abstract: In the study of singularly perturbed equations with analytic functions, one of the main problems is to prove the existence of the domain of attraction of the solution of the singularly perturbed equation to the solution of the unperturbed equation. In this work, using the line of levels of harmonic functions, a method for constructing regions is developed. The method can be used to prove the existence of areas of attraction.

Keywords. Singular perturbation, unperturbed equations, gravity analytic and harmonic function, level lines.

Маселенин коюлушу

$$\varepsilon x'_k(t, \varepsilon) = f_k(t, x_1(t, \varepsilon), \dots, x_n(t, \varepsilon)), k = 1, \dots, n, \quad (1)$$

мында $0 < \varepsilon$ – кичине чыныгы параметр; $t \in \mathcal{D} \subset \mathbb{C}$ – комплекстик сандардын көптүгү, \mathcal{D} – бир байламталуу, ачык, чектелген область; сингулярдык козголгон тендемелердин системасы берилсин. $\varepsilon = 0$ болгондо (1) системага тиешелеш болгон

$$f_k(t, \xi_1(t), \dots, \xi_n(t)) = 0, k = 1, \dots, n, \quad (2)$$

козголбогон системага ээ болобуз.

(3) система

$$\xi^j(t) = \text{colon}(\xi_{1j}(t), \dots, \xi_{nj}(t)), j = 1, \dots, m$$

чечимдерге ээ болсун.

Аныктама. $\mathcal{D}_0 \subset \mathcal{D}$ областы жана бул областта аныкталган (1) системанын

$$x^j(t_0, \varepsilon) = x_0^j = \text{colon}(x_{1j}, \dots, x_{nj})$$

баштапкы шартты канааттандырган

$$x^j(t, \varepsilon) = \text{colon}(x_{1j}^0, \dots, x_{nj}^0)$$

чечими жашап жана $\forall t \in \mathcal{D}_0 (x^j(t, \varepsilon) \rightarrow \xi^j(t))$ болсо, анда \mathcal{D}_0 областы $x^j(t, \varepsilon)$ чечимдин $\xi^j(t)$ чечимге тартылуу областы деп аталат.

Аныктамага ылайык тартылуу областтын жашашын далилдөө негизги маселелерден болуп эсептелет.

Тартылуу областтардын жашашын далилдөө үчүн (1) системадан аныкталган кандайдыр бир аналитикалык функциялар аркылуу пайда болгон гармоникалык функциялардын деңгээл сызыктарын колдонуу менен комплекстик тегиздикте областтарды түзүү максатка ылайык болоору [1-3] изилдөөлөрдө айрым жекече учурлар үчүн көрсөтүлгөн. Бул баяндоодо жалпы учур үчүн областтарды түзүү мүмкүнчүлүктөрүн карайбыз.

Областтарды түзүү

$a_r(t) (r = 1, \dots, n_0)$ комплекстик өзгөрмөлүү функциялардын системасы берилсин.

Төмөнкү шарттар аткарылсын:

Ш 1. $a_r(t) \in Q(\mathcal{D}) - \mathcal{D}$ областында аналитикалык болгон функциялардын мейкиндиги.

Ш 2. $\forall t \in \mathcal{D} (\text{Im} a_r(t) > 0)$

$A_r(t) = \int_{t_0}^t \alpha_r(\tau) d\tau$, мында $t_0 \in \mathcal{D}$ функцияны аныктайлы.

Ш 2. ылайык $A_r(t)$ функциялар \mathcal{D} областынын t_0 чекитинде жөнөкөй нөлгө ээ болот жана бул функциянын эселүү нөлдөрү жашабайт.

$A_r(t)$ функцияны бекемделген r үчүн карайлы.

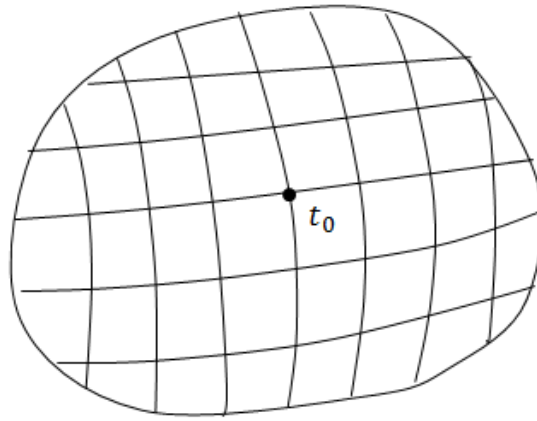
$\text{Re} A_r(t), \text{Im} A_r(t)$ функцияларды аныктайлы.

Аныктама. $(p) = \{t \in \mathcal{D}, \text{Re} A_r(t) = p - \text{const}\}$ көптүктү $\text{Re} A_r(t)$ функциясынын деңгээл сызыгы деп атайлы.

$\text{Im} A_r(t)$ функциянын деңгээл сызыгы ушундай эле аныкталат:

$$(q) = \{t \in \mathcal{D}, \text{Im} A_r(t) = q - \text{const}\}$$

Ш 1. ылайык $\text{Re} A_r(t), \text{Im} A_r(t)$ функциялар гармоникалык болушат жана $\{(p)\}$ көптүгүнөн алынган каалаган деңгээл сызык $\{(q)\}$ көптүгүнөн алынган каалаган деңгээл сызык менен бир гана чекитте кесилишет. Демек \mathcal{D} областы $\{(p)\}$ жана $\{(q)\}$ деңгээл сызыктардан пайда болгон торчолор менен толук капталат (сүрөт 1) [4].

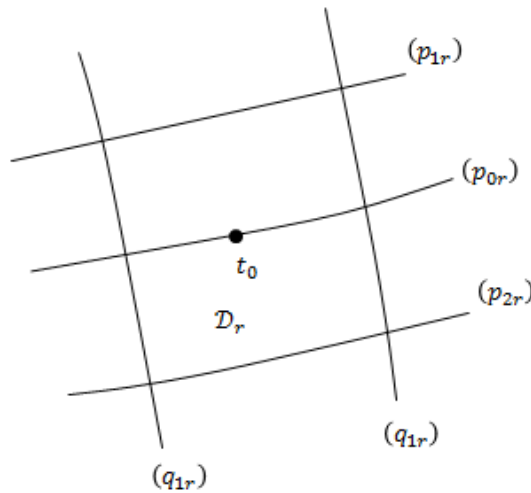

Сүрөт 1. \mathcal{D} областынын торчолор аркылуу каптоо

t_0 чекитин камтыган торчону алалы. Аны \mathcal{D}_r аркылуу белгилейли. \mathcal{D} ачык область болгондуктан, мындай торчо ар дайым жашайт. t_0 чекити аркылуу өткөн $\{(p)\}$ көптүгүнүн деңгээл сызыгын (p_{0r}) аркылуу белгилейли.

$$(p_{0r}) = \{t \in \mathcal{D}, \operatorname{Re} A_r(t) = 0\}.$$

\mathcal{D}_r торчо каптал жактарынан $(p_{1r}), (p_{2r}), (q_{1r}), (q_{2r})$ деңгээл сызыктары менен чектелсин (сүрөт 2).

Сүрөт 2. \mathcal{D}_r торчонун чектери.

(p_{0r}) деңгээл сызыгы \mathcal{D}_r торчону $\mathcal{D}_{r1}, \mathcal{D}_{r2}$ бөлүктөргө бөлөт.

(p_{0r}) дөн \mathcal{D}_r торчого таандык болгон \tilde{t} чекитти алалы жана бул чекит аркылуу \tilde{q} деңгээл сызыкты жүргүзөлү. $\operatorname{Re} A_r(t)$ функцияны (\tilde{q}) сызыкта карайлы.

$t_0 \in (p_{0r}) \Rightarrow \operatorname{Re} A_r(t) = 0$ жана \tilde{q} сызыгын бойлото $\operatorname{Re} A_r(t)$ өтө монотондуу болгондуктан [5],

$$\forall t \in \mathcal{D}_{r1} (\operatorname{Re} A_r(t) < 0) \vee \forall t \in \mathcal{D}_{r2} (\operatorname{Re} A_r(t) > 0)$$

катыштардын бири гана орун алат.

Эгерде Ш 2. эске албасак, анда бул катыштар өз ара артыкчылыкка ээ болбойт.

$\tilde{t} = \tilde{t}_1 + \tilde{t}_2$ чекитинен

$$(\tilde{s}) = \{t \in \mathcal{D}, t_1 = \tilde{t}_1, \tilde{t}_2 \leq t_2 + \infty\},$$

түз сызык жүргүзөлү.

Ш 2. ылайык (\tilde{s}) түз сызыгын бойлото $\operatorname{Re} A_r(t)$ функция келүүчү болот. Чындыгында

$$\frac{\partial \operatorname{Re} A_r(t)}{\partial t_2} = -\operatorname{Im} A_r(t) < 0$$

Демек $\forall t \in \mathcal{D}_{r1} (\operatorname{Re} A_r(t) \leq 0)$ катыш орун алат.

Анда $\forall t \in \mathcal{D}_{r_2} ((\operatorname{Re} A_r(t) \geq 0))$. Барабардык белги (p_{0r}) сызыгынын \mathcal{D}_r ге таандык бөлүгүндө гана аткарылат.

\mathcal{D}_r торчосун аныктоодо $(q_1), (q_2)$ сызыктары колдонулду. Кийинки түзүүлөргө ыңгайлуу болуш үчүн \mathcal{D}_r торчосун кайрадан аныктайлы.

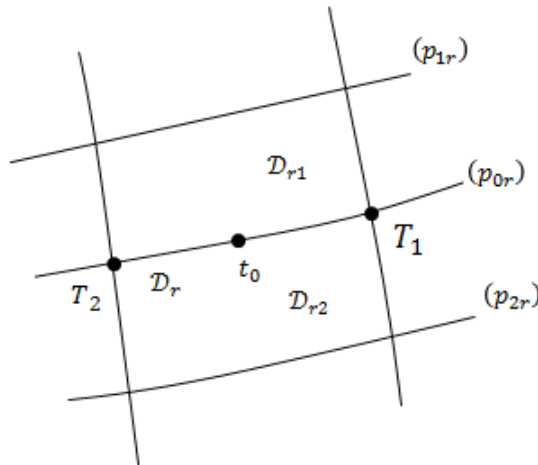
(p_{0r}) сызыгынан $T_1 = T_{12} + iT_{12}, T_2 = T_{21} + iT_{22}$ чекиттерди алалы, жана бул чекиттер аркылуу

$$(s_1) = \{t \in \mathcal{D}, t_1 = T_{11}, T_{12} \leq t_2 < +\infty\},$$

$$(s_2) = \{t \in \mathcal{D}, t_1 = T_{21}, T_{22} \leq t_2 < +\infty\},$$

түз сызыктарды жүргүзөлү.

$(p_1), (p_2), (s_1), (s_2)$, сызыктар менен чектелген торчону кайрадан эле \mathcal{D}_r деп белгилейли. (сүрөт 3).

Сүрөт 3. \mathcal{D}_r торчону жаңыча аныктоо

Мурдагы белгилөөлөрдү эске алсак $\forall t \in \mathcal{D}_{r_1} (\operatorname{Re} A_r(t) \leq 0), \forall t \in \mathcal{D}_{r_2} ((\operatorname{Re} A_r(t) \geq 0))$. \mathcal{D}_r торчосун аныктоодо r ди бекемделген деп эсептедик. Эгерде $r = 1, \dots, n_0$ маанилерди кабыл алса, n_0 сандагы \mathcal{D}_r областына ээ болобуз.

Бизди $\forall t \in \mathcal{D}_{r_1} (\operatorname{Re} A_r(t) \leq 0)$ катыш орун алган бөлүкчөлөр гана кызыктырат.

$\mathcal{D}_{r_1} (r = 1, \dots, n_0)$ бөлүкчөлөрдүн жалпы бөлүгү жашайбы?

\mathcal{D}_{r_1} бөлүкчөнү карай турган болсок, анын каптал чектери $(s_1), (s_2)$ түз сызыктардын бөлүктөрүнөн турат. \mathcal{D}_{r_1} бөлүкчөнү жогор жагынан чектеген (p_{12}) эске албай койсо да болот (Ш 2 боюнча), $\mathcal{D}_{r_1} (r = 1, \dots, n_0)$ бөлүкчөлөрдү бирдикте карасак, алардын каптал чектери жалпы учурда $(s_1), (s_2)$ түз сызыктардын бөлүктөрүнөн турат деп алалы б.а. баардык \mathcal{D}_{r_1} бөлүкчөлөрдүн каптал чектери бирдей. Каптал чектер эрктүү болгондуктан, бул шарт аткарылат.

Коюлган суроого кайрылалы.

Ш 1, Ш 2 лер боюнча бул маселени чечүү мүмкүн эмес болгондуктан төмөндөгүдөй шарт коюлу:

Ш 3. (p_{0r}) сызыктар \mathcal{D} областында t_0 чекитинен башка жалпы чекиттерге ээ болбосун.

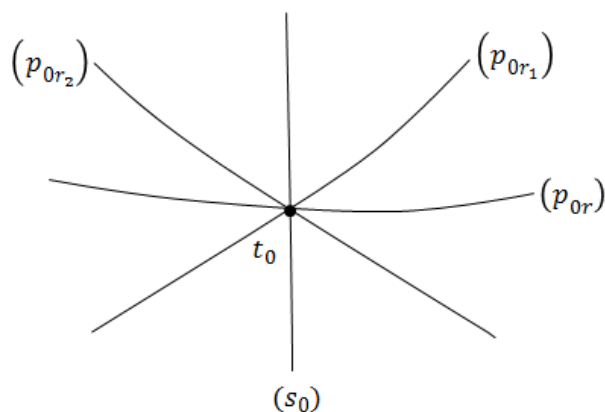
Ш 3 кө ылайык $\{(p_{0r})\}$ көптүгүнүн каалаган экөөсү \mathcal{D} областында t_0 чекитинен башка жалпы чекитке ээ болбойт.

Бул шарт $\{(p_{0r})\}$ көптүгүнүн элементтерин жайгашуусу боюнча иреттейт. t_0 чекити аркылуу

$$(s_0) = \{t \in \mathcal{D}, t = t_{10}, t_{20} \leq t_2 < +\infty\}$$

түз сызыгын жүргүзөлү.

Ш 2, Ш 3 кө ылайык $\{(p_{0r})\}$ көптүгүнүн каалаган (p_{0r}) сызыгынын бутактары (s_0) сызыгы бөлгөн бөлүктөрдө жатат (сүрөт 4).

Сүрөт 4. (p_{0r}) сызыктардын бутактарынын жайгашуусу

(s_0) сызыктын оң жагындагы бөлүктүн жогору жагында p_{0r_1} сызыктын бутагы, сол жак бөлүктүн жогору жагында p_{0r_2} сызыктын бутагы жайгашсын. Бул бутактар менен чектелген бөлүктү \mathcal{D}_0 деп белгилейли.

Ш 2 ылайык $\forall t \in \mathcal{D}_0$ ($Re A_r(t) \leq 0, r = 1, \dots, n_0$) аткарылат. Барабардык $r = r_1, r = r_2$ учурда гана орун алат, башкача айтканда $\bigcap_{r_1} \mathcal{D}_{r_1} = \mathcal{D}_0$.

Жыйынтык

Бул макалада бир нече аналитикалык функциялар жана алар жараткан гармоникалык функциялар каралды. Алгач бир гана гармоникалык функциянын деңгээл сызыктарын колдонуу менен комплекстик тегиздикте область аныкталды. Бардык гармоникалык функциялар бирдикте каралып, ар бир гармоникалык функция тарабынан аныкталган областтардын жалпы бөлүгүнүн жашашы көрсөтүлдү. Жүргүзүлгөн изилдөөлөр сингулярдык козголгон аналитикалык функциялуу тендемелердин чечимдеринин козголбогон тендемелердин чечимдерине тартылуу областарынын жашашын далилдөөдө колдонулат.

Адабияттар:

1. Алыбаев К.С. Метод линий уровня исследования сингулярно возмущенных уравнений при нарушении условия устойчивости // Вестник КГНУ. – Серия 3, Выпуск 6. – Бишкек, 2001. – С. 190-200.
2. Алыбаев К.С., Тампагаров К.Б. Метод погранслойных линий построения регулярных и сингулярных областей для линейных сингулярно возмущенных уравнений с аналитическими функциями. XLVII междунар. науч.-практ. конф. № 10(45). – Новосибирск: СибАК, 2016. – С. 59-66. ISSN 2309-3560
3. Алыбаев К.С., Мурзабаева А.Б. Сингулярно возмущенные уравнения с аналитическими функциями теряющие единственность при вырождении // Итоги науки в теории и практике 2017: сб. научных трудов Евразийского Научного Объединения по материалам XXXIV международной научной конференции. № 12 (34). Москва, 2017. – С. 15-20.
4. Лаврентьев М.А., Шабат Б.В. Методы теории функций комплексного переменного. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Наука. Гл.ред. физ.-мат. лит. 1973. С.749
5. Федорюк М.В. Метод перевала. М.: Наука, 1977. - 366 с.

* * *

ГАРМОНИКАЛЫК ФУНКЦИЯЛАРДЫН ДЕҢГЭЭЛ СЫЗЫКТАРЫНА МИСАЛДАР

Нарымбетов Талантбек Канатбекович,

улук окутуучу

Медико-социалдык илим изилдөө институту,

Жалал-Абад шаары, КР

talant83@mail.ru

Аннотация. Бул жумушта аналитикалык функциялар тарабынан жаратылган гармоникалык функциялардын деңгээл сызыктарына мисалдар келтирилди. Аналитикалык функциялар нөлдөргө, полюстарга ээ болгон учурларда деңгээл сызыктардын өзгөчөлүктөрү көрсөтүлдү.

Түйүн сөздөр. Аналитикалык жана гармоникалык функциялар, деңгээл сызыктар, нөлдөр, полюстар.

ПРИМЕРЫ ЛИНИИ УРОВНЕЙ ГАРМОНИЧЕСКИХ ФУНКЦИЙ

Нарымбетов Талантбек Канатбекович,

старший преподаватель

Научно-исследовательский медико-социальный институт,

г. Жалал-Абад, КР

talant83@mail.ru

Аннотация. В данной работе приведены примеры линии уровня гармонических функций порождаемые аналитическими функциями. Показано особенность линии уровней при наличии у аналитических функций нулей и полюсов.

Ключевые слова. Аналитические и гармонические функции, линии уровня, нули, полюса.

EXAMPLES OF LINE OF HARMONIC FUNCTIONS LEVELS

Narymbetov Talantbek Kanatbekovich,

senior lecturer

Research medical and social institute,

Jalal-Abad, KR

talant83@mail.ru

Annotation. This paper gives examples of the level line of harmonic functions generated by analytical functions. The feature of the level line is shown in the presence of zeros and poles in analytic functions.

Keywords. Analytical and harmonic functions, level lines, zeros, poles.

[1-3] жумуштар көрсөткөндөй, аналитикалык функциялуу сингулярдык козголгон теңдемелердин чечимдерин асимптотикалык изилдөөдө аналитикалык функциялар тарабынан жаратылган гармоникалык функциялардын деңгээл сызыктары өзгөчө маанилүү экендиги көрсөтүлгөн.

Бул жумушта айрым учурлардагы гармоникалык функциялардын деңгээл сызыктарына мисалдарды карайбыз.

C – комплекстик сандардын көптүгү,

$D \subset C$ жана D – бир байламталуу, чектелген, ачык область болсун.

$Q(D)$ – D областында аналитикалык болгон функциялардын мейкиндиги.

$t = t_1 + it_2$, t_1, t_2 – чыныгы өзгөрмөлөр, $i = \sqrt{-1}$.

$A(t) \in Q(\mathcal{D})$ берилсин. Мындай шартта $ReA(t)$, $ImA(t)$ функциялар \mathcal{D} областында гармоникалык функциялар болушат.

Аныктама. $(p) = \{t \in \mathcal{D}, ReA(t) = p - const\}$ көптүгүн $ReA(t)$ функциянын \mathcal{D} областындагы деңгээл сызыгы деп атайлы.

$(q) = \{t \in \mathcal{D}, ImA(t) = q - const\}$ көптүк $ImA(t)$ функциянын деңгээл сызыгы деп аталат.

$\forall t \in \mathcal{D}, A'(t) \neq 0$ шарт орун алса, анда $ReA(t)$, $ImA(t)$ функциялар \mathcal{D} областында бутактанбаган деңгээл сызыктарга ээ болушат [4-5].

(p) жана (q) сызыктар кесилиш чекитинде ортогоналдуу жана \mathcal{D} областы мындай ортогоналдуу сызыктардын торчосу менен толук капталат [4-5].

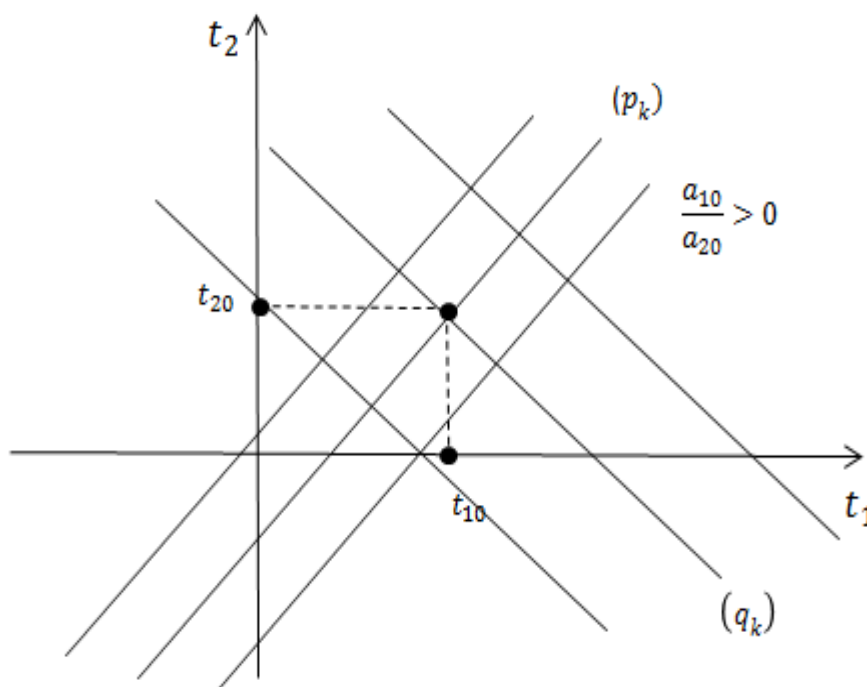
Төмөндө $A(t)$ функциясы өзгөчөлүктөргө ээ болгон учурлардагы $ReA(t)$, $ImA(t)$ функциялардын деңгээл сызыктарына мисалдар келтирели.

1. $A(t) = a_0(t - t_0)$, $t_0, t \in \mathbb{C}$ берилсин. $a_0 = a_{10} + ia_{20}$, мында $a_{10}, a_{20} \in \mathbb{R}$ жана $a_{20} > 0$.

$$ReA(t) = a_{10}(t_1 - t_{10}) - a_{20}(t_2 - t_{20}),$$

$$ImA(t) = a_{20}(t_1 - t_{10}) + a_{10}(t_2 - t_{20}).$$

$ReA(t)$, $ImA(t)$ функциялардын деңгээл сызыктары Сүрөт 1а де келтирилди.

Сүрөт 1а. Бутактанбаган деңгээл сызыктар

2. $A(t) = \ln t$, $t \in \mathbb{C} \setminus \{0\}$.

Мындан

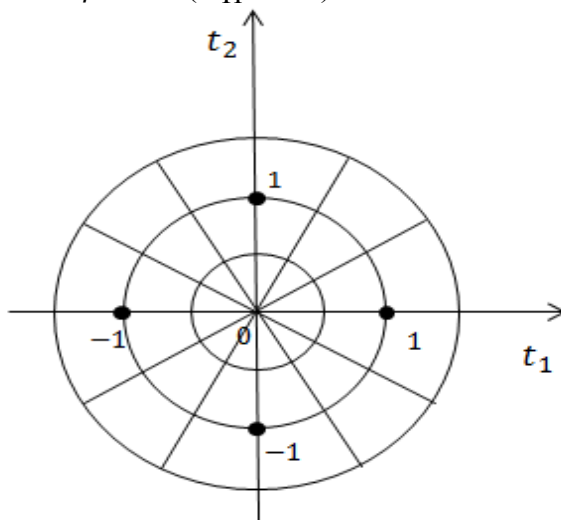
$$ReA(t) = \frac{1}{2} \ln(t_1^2 + t_2^2),$$

$$ImA(t) = \arg t + 2m\pi, m \in \mathbb{Z}$$

ээ болобуз.

$\frac{1}{2} \ln(t_1^2 + t_2^2) = p_k$ деп алсак, анда $t_1^2 + t_2^2 = e^{2p_k}$ болот. Демек (p_k) деңгээл сызыктар борбору $(0; 0)$ чекитинде радиусу $r = e^{p_k}$ болгон айланалар болушат, ал эми

(q_k) деңгээл сызыктар $(0; 0)$ чекитинен чыккан t_1 огу менен $tg\varphi = \frac{t_2}{t_1}$ болгон, φ бурчун түзгөн шоолалар болушат $0 \leq \varphi \leq 2\pi$ (Сүрөт 1б).

Сүрөт 1б. Бутактанбаган деңгээл сызыктар

3. $A(t) = t^2, t \in C$ берилсин.

Мындан

$$ReA(t) = t_1^2 - t_2^2, ImA(t) = 2t_1t_2.$$

$\{(p_k)\}$ деңгээл сызыктардын көптүгүн карайлы. Бул көптүктөн

$$(p_0) = \{t \in C, t_1^2 - t_2^2 = 0\}$$

деңгээл сызыкты бөлүп алалы.

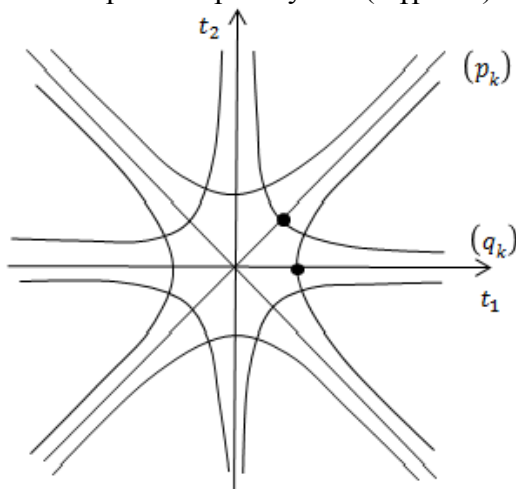
(p_0) деңгээл сызык $(0; 0)$ чекитинде бутактанат $(t_1^2 - t_2^2 = (t_1 - t_2)(t_1 + t_2) = 0)$ жана ар бир бутак $t_1 - t_2 = 0, t_1 + t_2 = 0$ теңдемелер аркылуу аныкталат.

Калган (p_k) деңгээл сызыктар теңдемеси $t_1^2 - t_2^2 = p_k$ болгон гиперболалар болушат.

$\{(q_k)\}$ деңгээл сызыктардын көптүгүнөн

$$(q_0) = \{t \in C, 2t_1t_2 = 0\}$$

деңгээл сызыкты карай турган болсок, бул деңгээл сызык да $(0; 0)$ чекитинде бутактанат. Бутактар t_1 жана t_2 октору болушат. Ал эми $\{(q_k)\}$ көптүгүнүн калган деңгээл сызыктары $2t_1t_2 = q_k$ теңдеме аныктаган гиперболалар болушат (Сүрөт 2).

Сүрөт 2. Бутактануучу деңгээл сызыктар

4. $A(t) = \ln \frac{t}{t_0}, t, t_0 \in C \setminus \{0\}$

функцияны аныктайлы.

$t = t_1 + it_2, t_0 = t_{10} + it_{20}$ деп алсак,

$$A(t) = \ln \frac{t}{t_0} = \left| \ln \frac{t}{t_0} \right| + i \left(\arg \frac{t}{t_0} + 2m\pi \right), m \in Z$$

ээ болобуз. Мындан

$$\operatorname{Re}A(t) = \ln \left| \frac{t}{t_0} \right| = \frac{1}{2} \ln \frac{t_1^2 + t_2^2}{t_{10}^2 + t_{20}^2},$$

$$\operatorname{Im}A(t) = \arg \frac{t}{t_0} + 2m\pi.$$

$\frac{1}{2} \ln \frac{t_1^2 + t_2^2}{t_{10}^2 + t_{20}^2} = p_k$ деп алсак,

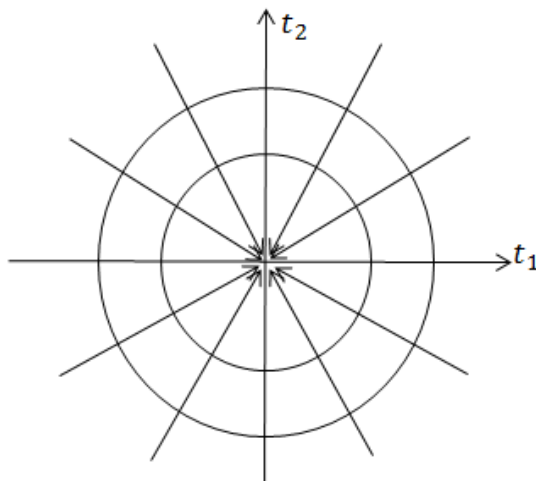
$t_1^2 + t_2^2 = (t_{10}^2 + t_{20}^2) e^{2p_k}$ ээ болобуз.

Демек (p_k) деңгээл сызыктар борбору $(0; 0)$ чекити, радиусу

$$r = \sqrt{(t_{10}^2 + t_{20}^2) e^{2p_k}}$$

болгон айланалар болушат.

$\operatorname{Im}A_k(t) = q_k$ деңгээл сызыктар $(0; 0)$ чекитине тирелген шоолалар болушат (сүрөт 2а).

Сүрөт 2а. Өзгөчө чекиттүү деңгээл сызыктар

5. $A(t) = \frac{t+i}{t-i}, t \in C \setminus \{i\}$ болсун.

$$\begin{aligned} A(t) &= \frac{t_1 + i(t_2 + 1)}{t_1 + i(t_2 - 1)} = \frac{(t_1 + i(t_2 + 1))(t_1 - i(t_2 - 1))}{t_1^2 + (t_2 - 1)^2} = \\ &= \frac{t_1^2 + (t_2^2 - 1) + it_1(t_2 + 1 - t_2 + 1)}{t_1^2 + (t_2 - 1)^2} = \frac{t_1^2 + (t_2^2 - 1) + 2it_1}{t_1^2 + (t_2 - 1)^2} \end{aligned}$$

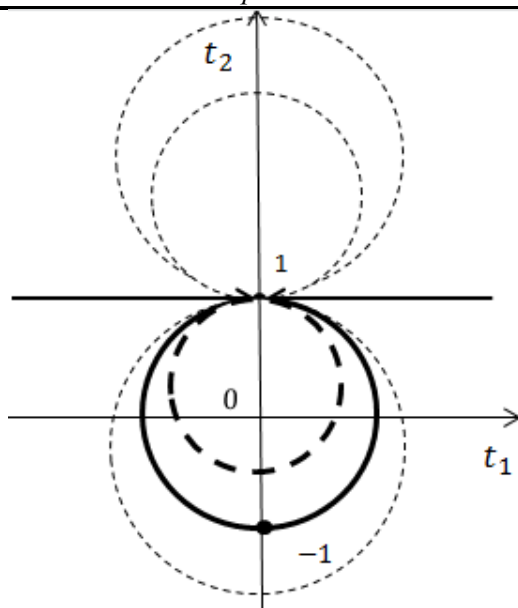
болгондуктан,

$$\operatorname{Re}A(t) = \frac{t_1^2 + (t_2^2 - 1)}{t_1^2 + (t_2 - 1)^2}$$

$$\operatorname{Im}A(t) = \frac{2t_1}{t_1^2 + (t_2 - 1)^2}.$$

$\operatorname{Re}A(t) = 0$ деңгээл сызык борбору $(0, 0)$, радиусу $r = 1$ болгон, бутактары $(0, 1)$ чекитине тирелген айлана түспөл болот (сүрөт 3).

$\operatorname{Re}A(t) = 1$ деңгээл сызыгы $(0, 1)$ чекитине тирелген $t_2 = 1$ түз сызыктын бутактарынан турат (сүрөт 3).

Сүрөт 3. Нөл жана полюс болгон учурдагы деңгээл сызыктар $p \neq 0$ жана $p \neq 1$ болгон учурларды карайлы.

$$\frac{t_1^2 + (t_2 - 1)}{t_1^2 + (t_2 - 1)^2} = p$$

болсун. Мындан

$$t_1^2 + \left(t_2 - \frac{p}{p-1}\right)^2 = \frac{1}{(p-1)^2}$$

тендемеге ээ болобуз. Демек каралып жаткан учурларда деңгээл сызыктар борбору $\left(0, \frac{p}{p-1}\right)$ чекитинде, ал эми радиусу $\frac{1}{|p-1|}$, бутактары $(0, 1)$ чекитине тирелген айланалар түспөлдө болушат.

Адабияттар:

1. Алыбаев К.С. Метод линий уровня исследования сингулярно возмущенных уравнений при нарушении условия устойчивости // Вестник КГНУ. – Серия 3, Выпуск 6. – Бишкек, 2001. – С. 190-200.
2. Алыбаев К.С., Тампагаров К.Б. Метод погранслойных линий построения регулярных и сингулярных областей для линейных сингулярно возмущенных уравнений с аналитическими функциями. XLVII междунар. науч.-практ. конф. № 10(45). – Новосибирск: СибАК, 2016. – С. 59-66. ISSN 2309-3560
3. Алыбаев К.С., Мурзабаева А.Б. Сингулярно возмущенные уравнения с аналитическими функциями теряющие единственность при вырождении // Итоги науки в теории и практике 2017: сб. научных трудов Евразийского Научного Объединения по материалам XXXIV международной научной конференции. № 12 (34). Москва, 2017. – С. 15-20.
4. Лаврентьев М.А., Шабат Б.В. Методы теории функций комплексного переменного. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Наука. Гл.ред. физ.-мат.лит. 1973. С.749
5. Федорюк М.В. Метод перевала. М.: Наука, 1977. - 366 с.

* * *

УДК:621.223

РАЗРАБОТКА УСТРОЙСТВА ДЛЯ РАЗДЕЛЕНИЯ ЗОЛОТОРУДНЫХ КОНЦЕНТРАТОВ
В ПЕРИОД ЗАЧИЛЕНИЯ

*Кыдыралиев Сабыржан, д.тех.н, профессор
ЖАГУ имени Б.Осмонова, г.Жалал-Абад,
Кыргызская Республика*

Аннотация: В данной статье разрабатывается устройство для разделения золоторудных концентратов в период заиления горных рек. Заиления затрудняет процесс разделение.

Ключевые слова: разделитель, горная река, зачиление, течение, разделения.

ТОО ДАРЫЯЛАРЫН ЫЛАЙКАЛАШУУ МЕЗГИЛИНДЕ АЛТЫН КОНЦЕНТРАТТАРЫН
БОЛУП АЛГЫЧТЫ ИШТЕП ЧЫГУУ

*Кыдыралиев Сабыржан, тех.и.д., проф.
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ, Жалал-Абад шаары,
Кыргыз Республикасы*

Аннотация: Бул макалада тоо суулары ылайкалашкан убакта алтын концентраттарын болуп алуу каралган. Тоо суулары ылайкалашкан убакта алтын концентраттарын болуп алуу кыйындашат.

Ачкыч сөздөр: болуп алгыч, тоо дарыясы, ылайкалашуу, ачуу.

DEVELOPMENT OF DEVICE FOR SEPARATING GOLD ORE CONCENTRATES DURING
THE PERIOD OF SILTATION OF MOUNTAIN RIVERS

*Kydyraliev Sabyrzhan, Doctor of
Technical Sciences, Professor
JASU named after B. Osmonov,
Jalal-Abad city, Kyrgyz Republic*

Annotation: In this article, a device is being developed for separating gold ore concentrates during the period of siltation of mountain rivers. Silting makes the separation process difficult.

Key words: separator, mountain river, cross-fertilization, flow, separation.

Известен традиционный способ получения золота включающий следующие технологические операции: взрыв горных массивов; транспортировка продуктов взрыва в горно-обогажительных комбинатах; измельчение горных пород; промывка; обогащение; разделение пустых пород; химическая обработка с помощью ядовитых веществ и т.д. Данный способ уничтожает большие горные массивы, уничтожает пастбища, леса, загрязняет окружающую среду, вызывает протест местного населения, требует больших капитальных вложений, соизмеримых стоимостью самих месторождений.

А также известен так называемый гравитационный способ получения золотых концентратов, который предусматривает выгаскивание золотосодержащей руды из под земли и соответственно воды тоже и в воде золотосодержащая руда промывается в так называемых гравитационных машинах. Известны следующие виды гравитационных машин: винтовые сепараторы; отсадочные столы; моечные желобы; шлюзы; центробежные сепараторы и т.д. Здесь гравитационные машины требуют электроэнергию

и дополнительно требуется энергия для транспортировки золотосодержащей руды и воды и еще требуется рабочая сила. Всё это повышает себестоимость золотых концентратов.

Поэтому в Жалал-Абадском госуниверситете разработан экологический чистый способ получения золоторудных концентратов из горных рек. Дело в том, что если горная река стекает вблизи золоторудных месторождений, то в такой реки имеется золотоносная руда. В горной реке имеется двухслойное течение: верхнее и нижнее. В верхнем слое течет пустая порода, в нижнем слое течет очищенный естественным способом концентрат золота. Мы занимаемся добычей золота из нижнего слоя горных рек. Это новое научное направление принадлежит ЖАГУ. Поэтому данная работа является актуальной. Согласно календарному плану проекта излагаем выполненные работы первого и второго квартала.

Разработка устройства для разделения золоторудных концентратов в период заиления горных рек

Разработанные нами устройства работают в разных климатических условиях. Химический состав протекающей воды горной реки в течении года меняется.

Расход воды Q в горной реке зависит от времени года (Рис 1) наибольший расход приходит на Май, Июнь, Июль, Сентябрь месяц календарного года (см.рис 1). Наибольшее заиление приходит на май, июнь, июль месяцы.

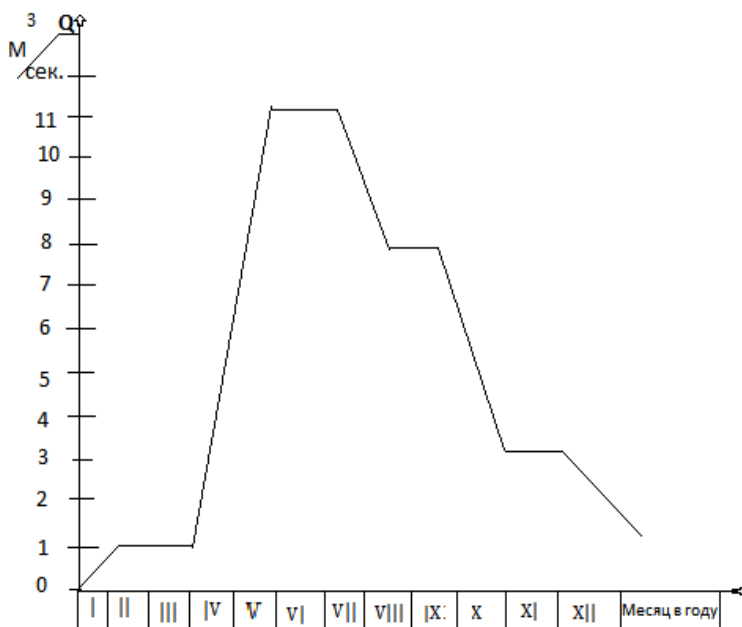

Рис.1 Типичный расход воды Q в горной реке в зависимости месяца году

Все зависит от того что с левых и с правых берегов горной реки какая смесь падает в воду реки. Химический состав смеси может быть песчано каменистый, в этом случае вода реки остается прозрачной и чистой. Когда в горную реки падает грунтовая, песчано глинистая смесь, тогда вода становится мутной и на дне реки образуется ил или слой ила. Ил сдерживает течения реки и затрудняет разделения золоторудных концентратов из горной реки, одним словом создает проблему. Поэтому целью настоящей работы является разделение золоторудных концентратов в период заиления горных рек

Задача сводится к разделению илосодержащей смеси на отдельные составляющие частицы имеющие разные плотности. Тогда частицы имеющие меньшую плотность по сравнению с водой всплывают верхний слой, а частицы имеющие большую плотность тонут вниз

Падающие в реку грунты могут быть: а) или связными, когда между отдельными частицами грунта имеются силы сцепления (частицы грунта как бы склеены одно с

другой); примером таким грунтов является глина или несвязными (сыпучими), т.е. лищёнными сил сцепления), примером таких грунтов является песок, гравий и т.д.

Представляет научный интерес скорость равномерного падения одного куска грунта в достаточно большом объеме покоящейся воды. Допустим кусок грунта падает сверху вниз. Уравнение движения этой смеси определяется по следующей формуле

$$mg - F_A = 6\pi\eta r\vartheta \quad (1)$$

где – mg - сила тяжести грунта

m - масса грунта

F_A - сила Архимеда

$6\pi\eta r\vartheta$ - сила сопротивления воды реки

r – средний радиус

Преобразуем уравнение (1)

Сила Архимеда уменьшает скорость

падения грунта в воде

$$m_{ep} = V_{ep} \cdot \rho_{ep}$$

$$V_{ep} \cdot \rho_{ep} \cdot g - V_{ep} \cdot \rho_в = 6\pi\eta r\vartheta$$

$$V_{ep} \cdot (\rho_{ep} \cdot g - \rho_в) = 6\pi\eta r\vartheta$$

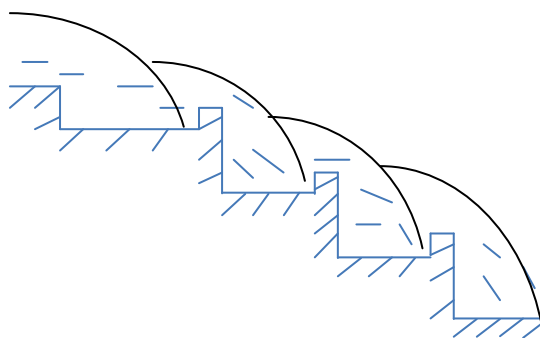
Скорость падающего грунта в воду реки

$$\vartheta = \frac{V_{ep} \cdot (\rho_{ep} \cdot g - \rho_в)}{6\pi\eta r}$$

Через некоторое время грунт разлагается на отдельные составляющие. Разложение происходит за счет разности плотностей составляющих компонент грунта. Например легкие составляющие стремятся к всплытию, тяжелые составляющие тонут вниз.

Столкновения можно усилить за счет изменения рельефа дна например как показано в патенте №258 за счет ступенчатого падения. В этом случае комки золота содержащего грунта за счет столкновения со стенкой ступенчатого разделителя разрушаются и частицы руды отпускаются вниз, а частицы глины из-за низкой плотности поднимается в верх. В результате предупреждаем илообразование

Также для предупреждения в реке за счет изменения рельефа дна реки можно осуществит многоступенчатый колодезный перепад (рис 2)

Здесь также за счет многоступенчатого падения грунт разрушается на отдельные составляющие и из-за разности плотностей происходит сепарация илообразующих веществ.

Заключение

Заиление горной реки происходит из-за попадания глиносодержащего грунта в реку и затрудняет процессу извлечения золотых концентратов. Для предотвращения илообразования грунт надо разделить на отдельные составляющие путем использования многоступенчатых разделителей

Литературы:

1. Кыдыралиев С. Устройство для разделения рудных концентратов из горных рек Патент КР №151 31.01.2013, Бюл. №1
2. Устройство для разделения рудных концентратов из горных рек. Патент КР №1880 от 29.07.2016, Бюл. №7
3. Кыдыралиев С. Устройство для разделения и извлечение рудных концентратов из горных рек Патент КР №243 от 29.06.2018, Бюл. №6
4. Кыдыралиев С. Устройство для разделения и извлечения рудных концентратов из поворотных участков горных рек. Патент КР №254 от 28.02.2019, Бюл. №2
5. Кыдыралиев С. Устройство для разделения и извлечение рудных концентратов из горных рек Патент КР №258 от 30.04.2019, Бюл. №4
6. Устройство для разделения и извлечение рудных концентратов из горных рек. Положительное решение о выдаче патента от 19.02.21
7. Кыдыралиев С. Разделение золоторудных концентратов из горных рек Вестник ЖАГУ, 2018 №4 (39) стр.73-76
8. Кыдыралиев С. Таирбеков С. Расчет и разработка устройства для разделения и извлечения рудных концентратов из горных рек Вестник ЖАГУ, 2020 №1(44) стр.14-20
9. Кыдыралиев С. Таирбеков С. Проблемы добычи золота в Кыргызстане Вестник ЖАГУ, 2020 №1 (29) стр.24-30

* * *

УДК:621.223

**ИССЛЕДОВАНИЕ И РАЗРАБОТКА ПРИСПОСОБЛЕНИЯ ДЛЯ ПОДЪЕМА И
ОПУСКАНИЯ РАЗДЕЛИТЕЛЯ ЗОЛОТОРУДНЫХ КОНЦЕНТРАТОВ ИЗ ГОРНЫХ РЕК**
*Кыдыралиев Сабыржан, д.тех.н, профессор
ЖАГУ имени Б.Осмонова, г. Жалал-Абад,
Кыргызская Республика*

***Аннотация:** В данной статье разрабатывается приспособления для подъема и опускания разделителя из горных рек.*

***Ключевые слова:** горная рек, разделитель, устройство для подъема и опускания крнцентрат золото.*

**ТОО СУУЛАРЫНАН АЛТЫН КОНЦЕНТРАТТАРЫН БОЛУП АЛГЫЧТЫ КОКТОРУП
ЖАНА ТУШУРУУЧУ ЖАБДЫКТЫ ИШТЕП ЧЫГУУ**
*Кыдыралиев Сабыржан, тех.и.д., проф.
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ, Жалал-Абад шаары,
Кыргыз Республикасы*

***Аннотация:** Бул макалада ТОО сууларынан алтын концентраттарын болуп алгычты көтөрүп жана түшүрүүчү жабдыкты иштеп чыгуу каралган.*

***Түйүндүү сөздөр:** тоо дарыясы, болуп алгыч, которгүч, түшүргүч, алтын концентраты.*

RESEARCH FND DEVELOPMENT OF DEVICE FOR RAISING AND LOWERING TYE
SEPARATOR OF GOLD ORE CONCENTRATES FROM MOUNTAIN RIVERS

*Kydyraliev Sabyrzhan, Doctor of
Technical Sciences, Professor
JASU named after B. Osmonov,
Jalal-Abad city, Kyrgyz Republic*

Annotation: *In this article it is developed when rescuing for raising and lowering the separator from mountain rivers.*

Key words: *mountain river, separators, device for lifting and lowering concentrate gold.*

Данная статья публикуется по гранту министерство образования и науки

Известен традиционный способ получения золота включающий следующие технологические операции: взрыв горных массивов; транспортировка продуктов взрыва в горно-обогажительных комбинаты; измельчение горных пород; промывка; обогащение; разделение пустых пород; химическая обработка с помощью ядовитых веществ и.т.д. Данный способ уничтожает большие горные массивы, уничтожает пастбищ, леса, загрязняет окружающую среду, вызывает протест местного населения, требует больших капитальных вложений, соизмеримых стоимостью самих месторождений.

А также известен так называемый гравитационный способ получения золотых концентратов, который предусматривает вытаскивания золотосодержащей руды из под земли и соответственно воды тоже и в воде золотосодержащая руда промывается в так называемых гравитационных машинах. Известны следующие виды гравитационных машин: винтовые сепораторы; отсадочные столы; моечные желобы; шлюзы; центробежные сепораторы и.т.д. Здесь гравитационные машины требуют электроэнергию и дополнительно требуется энергия для транспортировки золотосодержащей руды и воды и еще требуется рабочая сила. Всё это повышает себестоимость золотых концентратов.

Поэтому в Жалал-Абадском госуниверситете разработан экологический чистый способ получения золоторудных концентратов из горных рек. Дело в том, что если горная река стекает в близи золоторудных месторождений, то в такой реки имеется золотоносная руда. В горной реке имеется двухслойное течение: верхнее и нижнее. В верхнем слое течет пустая порода, в нижнем слое течет очищенный естественным способом концентрат золота. Мы занимаемся добычей золота из нижнего слоя горных рек. Это новое научное направление принадлежит ЖАГУ. Поэтому данная работа является актуальной. Согласно календарному плану проекта излагаем выполненные работы первого и второго квартала.

Исследование и разработка приспособления для подъема и опускания разделителя золоторудных концентратов из горных рек.

Приспособление для подъема и опускания используется при разделении и извлечении полезных рудных концентратов цветных и черных металлов из поворотных участков горных рек, протекающих через месторождения полезных ископаемых. Данное приспособление разработано нами и защищено патентом № 254 от 28.02.2019, МПК Е 02В3/00 (2018.01) Перед нами поставлена задача разделение и извлечение рудных концентратов из горной реки путем опускания разделителя укладывания его на поверхности дна реки, ожидание заполнения ковша полезным концентратом и подъем разделителя и извлечение из него полезного концентрата. Поставленная задача решается в устройстве для разделения и извлечения рудных концентратов из поворотных участков горных рек, включающем опору, подъемный механизм, отстойник, где опора выполнена в виде Г - образной формы, горизонтальная часть которой опирается на вертикальную ферму и на берег реки, подъемный механизм представляет собой две вертикальные стойки, забитые ко дну реки и соединенные сверху горизонтальной фермой, к которым

прикреплена траверса, причем траверса может двигаться по вертикальным стойкам с помощью подъемного устройства, установленного на горизонтальной ферме а отстойник представляет собой ковш, хвостовая часть которой выполнена в виде сетчатого мешка, при этом горловина ковша соединена посредством троса с траверсой. Такое сочетание стоек ковша, поднимающего и опускающего устройства позволяет опустить ковш, уложить его перпендикулярно по отношению течения реки и горизонтально ко дну реки и поднять ковш по мере его заполнения и извлечь концентрат из ковша. см. рис 1- рис.5.

В качестве подъемного механизма используется барабанная лебедка

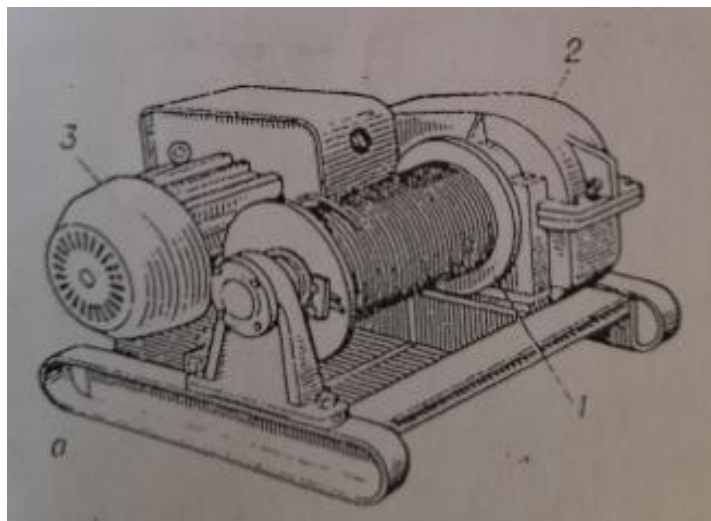

Рис.1 Барабанная лебедка:

1-барабан; 2-редуктор; 3-электродвигатель

Данная лебедка устанавливается на горизонтальной части фермы Рудный концентрат извлекается путем подъема ковш-сито из реки с помощью подъемного механизма. Во время подъема ковш сито скользит по поверхности стоек в вертикальном положении. При этом важно учесть размер ширины горловины ковша, на который влияет толщина слоя руды текущей по течению воды Рис.1

Горная река имеет двухслойное течение, по верхнему слою течет более легкая пустая порода, а по нижнему руда. Причем на поворотных участках горных рек руда по данной поверхности распределяется не равномерно. На лобовую поверхность берега, где поворачивается река, накапливается наибольшая часть руды за счет центробежной силы течения (рис. 2-6)

Устройство для разделения и извлечения рудных концентратов, включает ферму-опору 2, ферму-балку 3. подъемный механизм 6, отстойник в виде ковш-сито 4, стойки 5, траверсу 9, трос 7. крюк 8. причем ковш-сито 4 имеет изогнутую форму, продолжающую изгиб реки, стойки 5 сверху соединены фермой-балкой 3 снизу упираются на дно реки. Стойки 5 могут переставляться, в пределах фермы-балки 3. К стойкам 5 прикреплена траверса 9, которая может перемещаться по поверхности стоек 5. Опора-ферма 2 держится на дне реки на четырёх сваях. Конструкция опоры-фермы 2 сделана так, что оказывает меньшее сопротивление течению реки, что делает опору устойчивым.

Устройство поясняется рисунками 2-6.

На рис 2. представлено расположение предлагаемого устройства на поворотном участке реки.

На рис. 3 представлена структура разработанного устройства.

На рис. 4, 5 представлена схема расположения ковша-сита относительно берега реки.

На рис. 6 представлен общий вид ковша-сита и его связь с подъемным устройством, где

1 - руда; 2 - опора; 3 - ферма-балка; 4 - ковш-сито; 5 - стойки; б - подъемное устройство;
 7 - трос подъемного устройства; 8 - крюк; 9 - траверса; 10 - металлическое сито;
 11 - болтовые соединения; 12 - ушко; 13 - верхняя часть ковша; 14 - нижняя часть ковша;
 15 - трос, соединяющий траверсу и ковш.

Устройство для разделения и извлечения рудных концентратов из поворотных участков горных рек

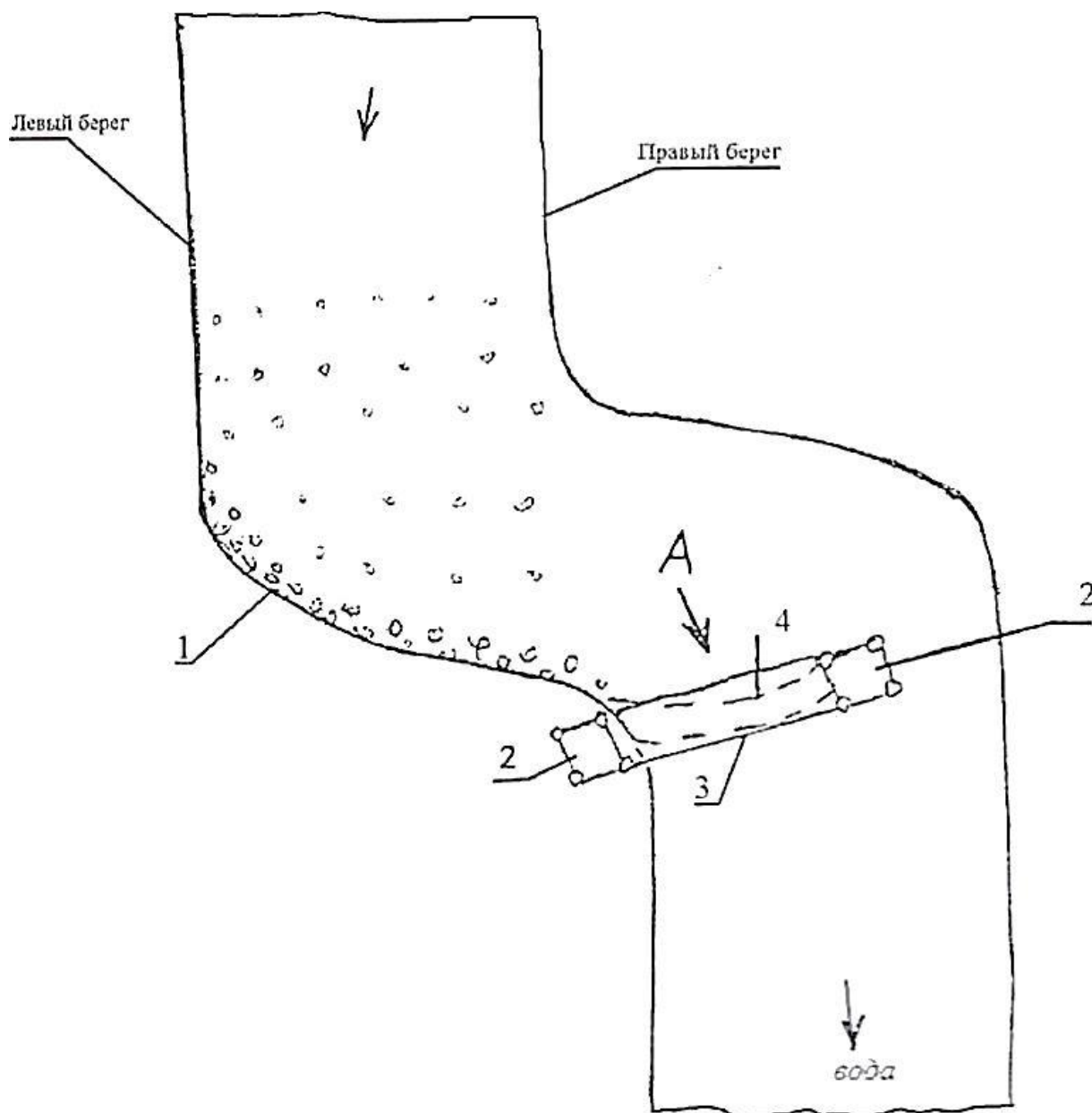

Рис. 2

Устройство для разделения и извлечения рудных концентратов из поворотных участков горных рек

Вид А

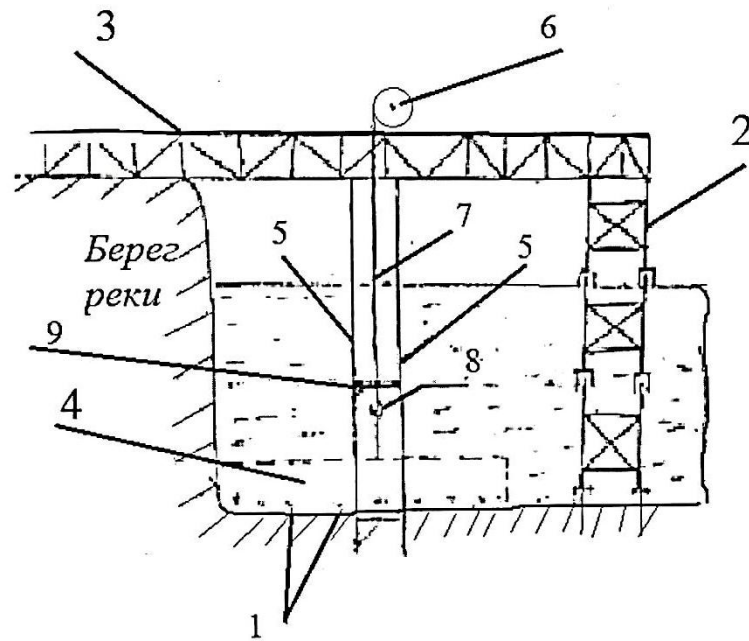

Рис. 3

Устройство для разделения и извлечения рудных концентратов из поворотных участков горных рек

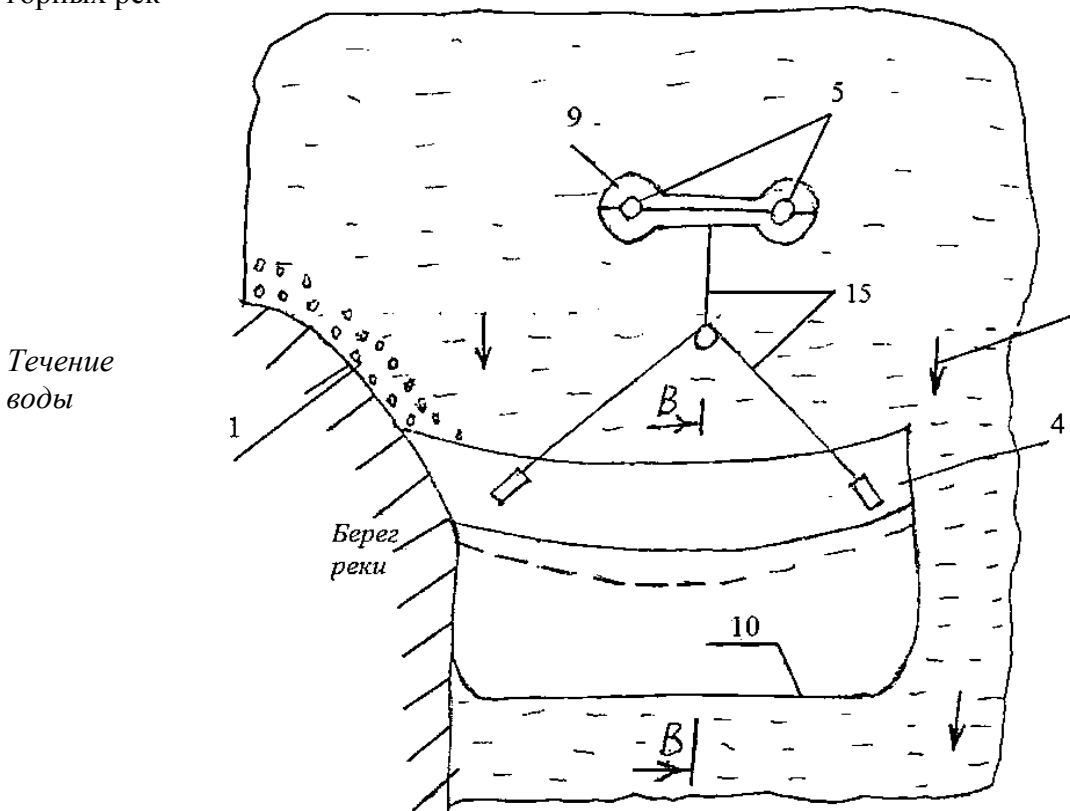

Рис. 4

Устройство для разделения и извлечения рудных концентратов из поворотных участков горных рек

В-В

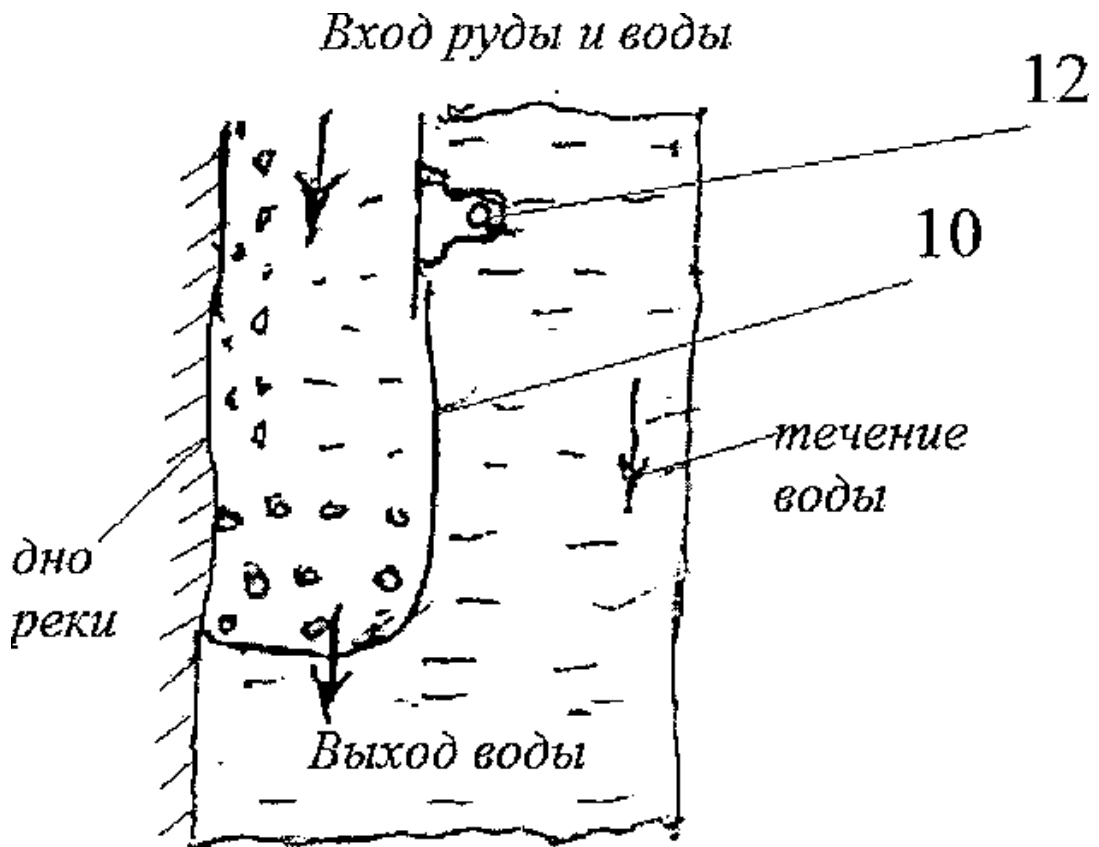

Рис. 5

Устройство для разделения и извлечения рудных концентратов из поворотных участков горных рек

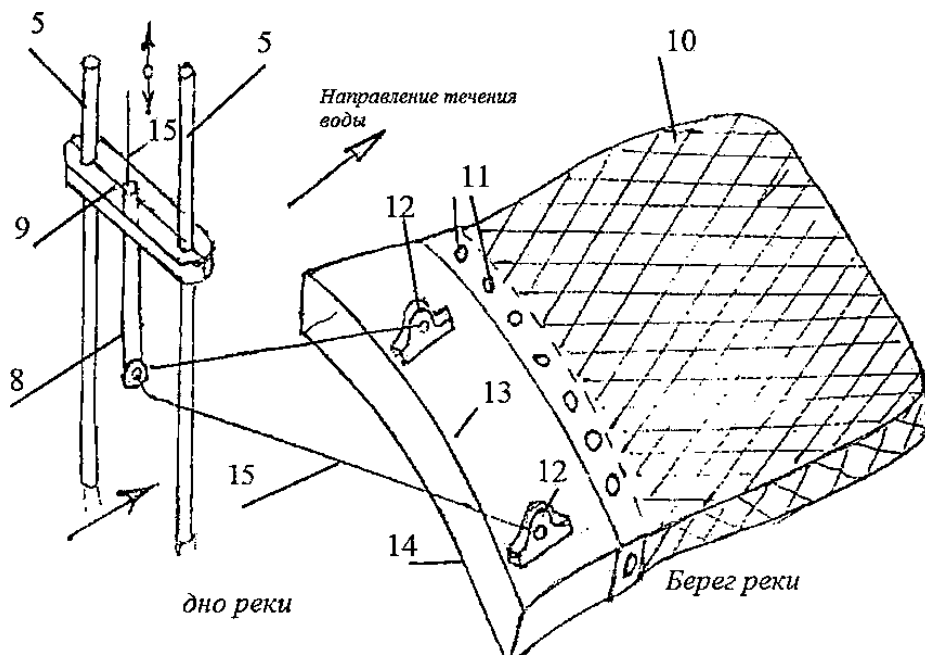

Рис. 6

Предлагаемое устройство для подъема и опускания разделителя и извлечения рудных концентратов из поворотных участков горных рек выполняет следующие функции: опускает в воду и располагает ковш-сито 4 в нужном месте и соответствующем положении; после заполнения его рудой 1 поднимает ковш-сито 4 и извлекает руду. Причем ковш-сито 4 выполняет роль отстойника и емкости для транспортирования ценной руды.

Полезная модель работает следующим образом: ковш-сито 4 устанавливается так, что его один край должен соприкасаться со стенкой реки плотно. Кривизна боковой стенки ковша 4 должна совпадать с кривизной берега реки и плотно к нему прижиматься. Забиваются сваи на дне реки, и на них устанавливается ферма-опора 2, имеющую высоту равную высоте берега реки. Затем на ферму-опору 2 устанавливается ферма-балка 3, другой конец которой упирается на берег реки. К ферме-балке 3 устанавливается подъемный механизм, для этого верхний конец двух вертикальных стоек 5, крепятся к ферме-балке 3, нижний острый конец забивают ко дну реки. На стойках 5 устанавливается траверса 9. Подъемный механизм 6 соединяется с помощью троса 7 с траверсой 9. К траверсе 9 через крюк 8 посредством троса 15 прикрепляется ковш-сито 4. Ковш-сито 4 с верхней стороны имеет ушки 12, с помощью которых трос 15 присоединяется к траверсе 9. Траверса 9 с помощью подъемного механизма 6 может опускаться и подниматься. Таким образом, ковш-сито 4 медленно опускается в воду реки, так что нижняя часть ковша-сита 14 поворачивается по течению реки и подготавливается к посадке ко дну реки. Первым касается дна сито 10, затем укладывается горловина ковша. В конечном итоге ковш-сито 4 принимает горизонтальное положение (рис. 5).

Со стороны лобовой поверхности берега начинает стекать в ковш-сито 4 руда 1 за счет центробежной силы. Вода выходит из сита 10, а руда 1 остается внутри. Таким образом, ковш-сито 4 заполняется ценной рудой. При этом нижняя часть 14 горловины ковша-сита 4 собирает руду, а верхняя часть 13 горловины разделяет руду от пустой породы, она изготовлена из заостренного стального листа. Более легкая пустая порода не попадает в ковш. Затем ковш-сито 4 с помощью подъемного механизма 6 через траверсу 9 и крюк 8 поднимается вверх. Во время подъема ковш-сито 4 скользит по поверхности стоек 5. Когда ковш 4 доходит до фермы-балки 3 подъем останавливается и из него извлекается руда. Затем ковш-сито 4 вновь опускается в воду реки.

Разработанное устройство

Устройство для подъема и опускания разделителя рудных концентратов из поворотных участков горных рек, включающее опору, подъемный механизм, отстойник, отличающееся тем, что опора выполнена в виде Г-образной фермы, горизонтальная часть которой опирается на вертикальную ферму и на берег реки, подъемный механизм представляет собой две вертикальные стойки, забитые ко дну реки и соединенные сверху с горизонтальной фермой, к которым прикреплена траверса, причем траверса может двигаться по вертикальным стойкам с помощью подъемного устройства, установленного на горизонтальной ферме, а отстойник представляет собой ковш, хвостовая часть которой выполнена в виде сетчатого мешка, при этом горловина ковша соединена посредством троса с траверсой.

Заключение

Разработано приспособление для подъема и опускания разделителя золотых концентратов из горных рек. Приспособление используется для разделения и извлечения золотых концентратов из поворотных участков горных рек

Литературы

1. Кыдыралиев С. Устройство для разделения рудных концентратов из горных рек Патент КР №151 31.01.2013, Бюл. №1
2. Устройство для разделения рудных концентратов из горных рек. Патент КР №1880 от 29.07.2016, Бюл. №7

3. Кыдыралиев С. Устройство для разделения и извлечение рудных концентратов из горных рек Патент КР №243 от 29.06.2018, Бюл. №6
4. Кыдыралиев С. Устройство для разделения и извлечения рудных концентратов из поворотных участков горных рек. Патент КР №254 от 28.02.2019, Бюл. №2
5. Кыдыралиев С. Устройство для разделения и извлечение рудных концентратов из горных рек Патент КР №258 от 30.04.2019, Бюл. №4
6. Устройство для разделения и извлечение рудных концентратов из горных рек. Положительное решение о выдаче патента от 19.02.21
7. Кыдыралиев С. Разделение золоторудных концентратов из горных рек Вестник ЖАГУ, 2018 №4 (39) стр.73-76
8. Кыдыралиев С. Таирбеков С. Расчет и разработка устройства для разделения и извлечения рудных концентратов из горных рек Вестник ЖАГУ, 2020 №1(44) стр.14-20
9. Кыдыралиев С. Таирбеков С. Проблемы добычи золота в Кыргызстане Вестник ЖАГУ, 2020 №1 (29) стр.24-30

* * *

УДК 338.4

**ИНФОРМАЦИЯЛЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ КОЛДОНУУ МЕНЕН КОМПЬЮТЕРДИК
ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ САТУУ ЭФФЕКТИВДҮҮЛҮГҮН ЖОГОРУЛАТУУ**

Кожобекова Мээримгул Талантовна
k.meerim@gmail.com

Капарова Айпери Алымкуловна
Kaparova.aiperi@gmail.com

Ош мамлекеттик университети
Ош, Кыргыз Республикасы

Аннотация: Бул макалада компьютердик технологияларды сатуу эффективдүүлүгүн жогорулатууда кайра эле информациялык технологиялар жана интернет тармагы сыяктуу башка техникалык каражаттарды, телефондорду жана смартфондордун колдонуу түшүнүгү ачылган аларга берилген артыкчылыктар каралган. Информациялык технологияларды колдонуу менен сатуунун эффективдүүлүгүн жогорулатуу менен атаандаштык стратегиясын иштеп чыгууда заманбап компоненттерди камтуу менен ишти аткарууга багытталат. Макаланын алкагында сатуунун көбөйүшүнүн негизги көрсөткүчтөрү, анын аналитикалык цикли да кеңири каралды. Маркетологдор инструменттердин жана информациялык технологиялардын кызматтарынын жардамы менен ийгиликтүү чече турган милдеттер аныкталды.

Түйүндүү сөздөр: сатуу бөлүмү, менеджер, маркетолог, агент, кардар, технология, информациялык технологиялар, интернет, интернет маркетинг, дүйнөлүк тармак, санариптик технологиялар, сатуунун эффективдүүлүгү, интернет булактары, веб-сайтты оптималдаштыруу.

**ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРОДАЖИ КОМПЬЮТЕРНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ С
ПРИМЕНЕНИЕМ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ**

Кожобекова Мээримгул Талантовна
k.meerim@gmail.com

Капарова Айпери Алымкуловна
Kaparova.aiperi@gmail.com

Ошский государственный университет
Ош, Кыргызская Республика

Аннотация: в статье раскрывается понятие продажи компьютерных технологий с применением самих же компьютеров и других технических средств как интернет, интернет-продажи а также с помощью телефонов и смартфонов. Эффективность продажи с применением информационных технологий возможна только при включении в его состав современных компонентов, направленных на разработку конкурентоспособной стратегии. В рамках данной статьи подробно рассмотрены основные показатели повышения продажи включая ее аналитический цикл. Определены задачи, которые маркетологи могут успешно решать с помощью инструментов и сервисов компьютерных технологий.

Ключевые слова: отдел продаж, отдела сбыт, менеджер, маркетолог, агент, клиент, технология, информационные технологии, интернет, интернет-маркетинг, World Wide Web, цифровые технологии, эффективность продаж, интернет-ресурсы, оптимизация сайта.

INCREASING THE EFFICIENCY OF SALES OF COMPUTER TECHNOLOGIES USING INFORMATION TECHNOLOGIES

Kozhobekova Meerimgul Talantovna

k.meerim@gmail.com

Kaparova Ayperi Alymkulovna

Kaparova.aiperi@gmail.com

Osh state University

Osh, Kyrgyz Republics

Annotation: This article reveals the concept of selling computer technologies with the use of computers themselves and other technical means such as the Internet, Internet sales, as well as with the help of phones and smartphones. The effectiveness of sales with the use of information technology is possible only when it includes modern components aimed at developing a competitive strategy. Within the framework of this article, the main indicators of increasing sales, including its analytical cycle, are considered in detail. The tasks that marketers can successfully solve with the help of tools and services of computer technologies have been identified.

Key words: sales department, sales department, manager, marketer, agent, client, technology, information technology, internet, internet marketing, World Wide Web, digital technologies, sales efficiency, internet resources, website optimization.

Введение

Работу современного отдела продаж невозможно представить себе без использования компьютеров и других технических средств, которыми сотрудники ежедневно пользуются и которые существенно облегчают и ускоряют работу.

Сотрудники, работающие в сфере продаж, давно поняли ценность такого инструмента для повышения эффективности сбыта как компьютерная техника и информационные технологии.

Технология - система знаний о методах и технологиях труда, их элементах и способах их соединения для создания продуктов или предоставления услуг.

Слово «технология» в греческом переводе означает «искусство, умение, умение что-то делать». Термин «информационные технологии» связан с использованием компьютерных технологий при подготовке и обработке информации. [3].

Информационные технологии могут найти широкое применение в деятельности продавцов и менеджеров по продажам. [1]:

- Наладить эффективный контроль за исполнением заказов и сотрудничать с клиентами - информационные технологии помогают создать базу данных, содержащую информацию обо всех клиентах компании;

- Улучшение системы контроля выполнения заказов, чтобы помочь установить доверительные отношения с клиентами, тем самым увеличивая производительность;
- Оптимизировать использование рабочего времени коммерческих агентов - компьютерные информационные технологии позволяют легче и быстрее устанавливать оптимальный график работы;
- Поскольку компьютер может помочь агенту определить текущий статус каждого клиента, он может обеспечить эффективный контроль за состоянием учетной записи клиента и повысить эффективность работы в доверенной зоне продаж, чтобы вы могли таким образом планировать свою работу и иметь больше времени, чтобы оставаться с клиентом;
- Повышение скорости составления и точности исполнения отчетов, заказов и других документов;
- Разработайте наиболее разумное бизнес-предложение и разработайте план по предоставлению продукции клиентам.

Если сотрудники отдела сбыта используют в работе традиционные бумажные технологии, в их работе могут возникнуть сложности [1].

База клиентов ведется в бумажном виде [3]:

- сложно найти и легко потерять информацию о нужном клиенте;
- базу можно легко потерять или вынести за пределы компании;
- записи в такой базе чаще всего понятны только тому менеджеру, кто их делал.

Подготовка отчетов отнимает много времени:

- информацию необходимо собирать из разрозненных источников;
- необходимые сводные показатели приходится высчитывать вручную;
- для подготовки сводного отчета по отделу необходимо собрать много разнородной информации и вручную ее обработать.

Большая часть информация о клиентах принадлежит не компании, а менеджеру:

- информацией о работе с клиентами владеет только работающий с ней сотрудник;
- если информация о клиентах не сохраняется должным образом, при уходе сотрудника из компании она может быть утеряна.

Использование информационных технологий помогает решить эти проблемы [4].

Кроме того, использование компьютеров в работе отдела сбыта позволяет экономить рабочее время сотрудников. Это происходит за счет того, что:

- меньше времени тратится на подготовку документов – сотрудник может воспользоваться готовыми шаблонами или внести исправления в уже готовый документ;
- можно быстро составить отчет о проделанной работе;
- можно отправить клиенту рабочие материалы по электронной почте.

1. Продажи с помощью сети Интернет

Одним из последних новшеств в сфере информационных технологий, связанных с продажами, являются те, которые доступны с помощью сети Интернет. Она предоставляет специалистам по продажам широкие возможности для работы.

Интернет - это глобальная сеть, которая позволяет мгновенно общаться с партнерами, находящимися в любой стране мира. Пользователи со всего мира могут отправлять электронные письма, заказывать продукты, получать доступ к новостям, расслабляться и наслаждаться деловой информацией. [4].

Современным людям трудно поверить, что вся история этой глобальной информационной сети началась с создания ее предка - сети ARPANET в 1969 году (тогда первый узел сети был запущен в Лос-Анджелесе). Тогда никто не задумывался о будущей огромной роли этого события в жизни современного человека. Решать научные и практические задачи

обеспечения развития компьютерных технологий передачи данных при возможных военных, террористических и других операциях.

На первом этапе работы сеть ARPANET представляла собой довольно закрытую структуру, используемую только в военных ведомствах и оборонных ведомствах. Затем доступ к сети был открыт исследовательским и образовательным учреждениям. В то же время рядом с ARPANET стали появляться и другие сети. Им нужно общаться и взаимодействовать друг с другом [4].

Подлинный бум развития сети Интернет пришелся на 90-е годы XX века в связи с продвижением технологии World Wide Web («Всемирная паутина»). В этот период количество пользователей и серверов ежемесячно удваивалось. Сеть росла стремительно, и постоянным в Интернет можно было считать только постоянное развитие.

Так или иначе, всемирный бум, связанный с развитием сети Интернет, не прекращается до сих пор.

Первоначально основными пользователями сети Интернет были студенты и ученые. Однако сейчас сфера его использования значительно расширилась, особенно среди потребителей дорогих товаров и услуг, имеющих достаточно средств, а также хорошо образованных специалистов, что делает этот рынок весьма привлекательным для продавцов [5].

Сеть Интернет подходит для сферы продаж, так как с его помощью можно отправлять сообщения по электронной почте и осуществлять электронную коммерцию.

2. Увеличение продаж с помощью телефона

Использование мобильных телефонов для увеличения продаж – это настоящее искусство. Нам стоит забыть о приобретенных вами цифровых базах данных, которыми часто пользуются представители недобросовестных компаний: одержимость только испортит нашу репутацию.

Мы должны оказывать свои услуги тем, кто уже в них заинтересован. Нам нужна не только информация о нашем продукте, но и информация о вызываемом человеке: его место работы, его работа и интересы, проблемы, с которыми он столкнулся, и то, как наш продукт может помочь в решении этих проблем.

Хороший способ законного сбора этого типа информации - создать настраиваемую страницу входа или страницу захвата и разместить форму для потенциальных клиентов с обязательными полями. Бесплатная библиотека шаблонов LPgenerator уже содержит готовые целевые страницы по разным направлениям - вам нужно выбрать сегмент рынка, добавить страницу в редактор и дополнительно настроить ее в несколько кликов. [5].

Помимо предоставления привлекательных продуктов, не забывать предоставить пользователям некоторые вознаграждения: бесплатные книги, участие в веб-семинарах или демонстрациях продуктов и т.д.

3. Привлекать клиентов-единомышленников

Привлекайте клиентов-единомышленников, знакомя их с глобальными целями компании. Например, благотворительность развивается в разных направлениях. В одном исследовании 64% респондентов сказали, что им было предложено принять решение о покупке.

В качестве примера возьмем типичный пример этого метода. Благотворительная кампания под названием TOMS Shoes запустила благотворительную кампанию по увеличению продаж, и ее смысл заключается в следующем: когда компания продает пару обуви, компания отправляет другую пару обуви нуждающимся детям. В результате этой акции по всему миру были проданы миллионы пар обуви, поэтому миллионы детей получили новую обувь бесплатно.

Продаж и увеличения конверсии с помощью добрых и полезных дел – это отличный способ привлечения клиентов [1].

Литературы

1. Беленец П.С., Ембулаев В.Н., Латкин А.П. Использование франчайзинга в предпринимательской деятельности как основа повышения эффективности продаж товаров и услуг. – Монография. - Владивосток: ВГУЭС, 2016. - 168 с.
2. Данько Т. П., Китова О. В. Вопросы развития цифрового маркетинга // Проблемы современной экономики. 2013. № 3 (47). С. 261-265.
3. Желтенков А. В., Рябиченко С. А., Жураховская И. М. Исследование систем управления: учеб, пособие. М.: ИИУ МГОУ, 2011. 166 с.
4. Кожушко О. А., Чуркин И. В., Агеев А. Ю. Интернет-маркетинг и digital-стратегии. Принципы эффективного использования. М.: Олимп-Бизнес, 2015. 327 с.
5. Назипов Р. С. Таргетированная реклама в социальных сетях. М.: Билинева, 2016. 224 с.

* * *

УДК: 517.928

МАТЕМАТИКАЛЫК МОДЕЛДӨӨНҮН ЖАРДАМЫНДА ЖАРЫКТЫН ЖАКЫНКЫ ЗОНАДАГЫ ДИФРАКЦИЯСЫН ИЗИЛДӨӨ

Мурзабаева Айтбу Бусурманкуловна, доцент

Ош Мамлекеттик Университети

Ош, Кыргыз Республикасы

Акматов Абдилазиз Алиевич

улук окутуучу

Ош Мамлекеттик Университети

Ош, Кыргыз Республикасы

E-mail: abdilaziz_akmatov@mail.ru

Аннотация: Жарыктын жакынкы чөйрөдө таралуусун изилдөө илимде Френель дифракциясы деп аталат. Жарык өзүнүн өлчөмүндөгү көзөнөкчө аркылуу өткөндө, толкун касиетине ээ болору илимде далилденген. Жумуш ушул эксперименталдык далилденген жарыктын касиетин өтө кеңири изилдөөгө дуушар болгон Бессель теңдемелеринин чечимдери аркылуу окуп үйрөнүүгө багытталат. Бул математикалык аппаратка жарыктын жакынкы чөйрөдөгү таралуусун алып келүү жараяны толугу менен жумушта баяндалат. Ал үчүн эң оболу жарыктын жакынкы чөйрөдөгү касиетин туюндуруучу Френель интегралдарын келтирип чыгарабыз. Андан соң ал интегралдарды Бессель теңдемесинин жекече чечимдери болгон бессель функциялары менен байланыштырабыз. Жыйынтыгында жарыктын жакынкы чөйрөдөгү касиетин окутуп үйрөтүүчү жана так мүнөздөөчү математикалык ыкмага ээ болобуз.

Түйүндүү сөздөр: дифференциалдык теңдеме, дифракция, көзөнөкчө, чечим, график, жарык, фотон, толкун, жыштык, бессель функциясы, френель интегралы, корно спиралы, математикалык аппарат.

ИССЛЕДОВАНИЕ ДИФРАКЦИИ СВЕТА В БЛИЖНОЙ ЗОНЕ С ПОМОЩЬЮ
МАТЕМАТИЧЕСКОГО МОДЕЛИРОВАНИЕ

Мурзабаева Айтбу Бусурманкуловна доцент
Ошский Государственный Университет
Ош, Кыргызская Республика
Акматов Абдилазиз Алиевич
старший преподаватель
Ошский Государственный Университет
Ош, Кыргызская Республика
E-mail: abdilaziz_akmatov@mail.ru

Аннотация: В науке изучение природы света в ближней зоне известно под названием дифракции Френеля. Доказано что, при переходе отверстия соизмеримого размера света имеет волновую свойству. Цель работы заключается в том что на основе достаточно и хорошо изученной уравнении Бесселя, изучать свойства экспериментально доказанной природы света в ближней зоне. Для того чтобы применить математический аппарат в работе, полностью показываем процесс создание математического модели. Первую очередь выводим интегралы Френеля, которая является математическим аппаратом для изучении природы света в ближней зоне. После этого интегралы Френеля связываем со сферическими функциями Бесселя, которые являются решением уравнения Бесселя. В итоге мы получаем математического аппарата, который с точностью иллюстрирует свойство света в ближней зоне.

Ключевые слова: дифференциальные уравнения, дифракция, отверстия, решение, график, свет, фотон, волна, частота, функция Бесселя, интегралы Френеля, спирали корно, математические аппараты.

STUDY OF LIGHT DIFFRACTION IN THE NEAR ZONE WITH
HELPING MATHEMATICAL SIMULATION

Murzabaeva Aytbu Busurmankulovna
assistant professor
Osh State University
Osh, Kyrgyz Republic
Akmatov Abdilaziz Alievich
Senior Lecturer
Osh State University
Osh, Kyrgyz Republic
E-mail: abdilaziz_akmatov@mail.ru

Abstract: In science, the study of the nature of light in the near field is known as Fresnel diffraction. It is proved that, when light passes through a hole commensurate with the size of light, it has a wave property. The purpose of the work is that, on the basis of a sufficiently and well-studied Bessel equation, to study the properties of the experimentally proven nature of light in the near-field zone. In order to apply the mathematical apparatus in the work, we fully show the process of creating a mathematical model. First, we derive the Fresnel integrals, which

is a mathematical apparatus for studying the nature of light in the near zone. After that, the Fresnel integrals are connected with the spherical Bessel functions, which is a solution to the Bessel equation. As a result, we get a mathematical apparatus that accurately illustrates the property of light in the near zone.

Key words: differential equations, diffraction, holes, solution, graph, light, photon, wave, frequency, Bessel function, Fresnel integrals, Korno spirals, mathematical apparatus.

Введение. В основу учения о распространении света Гюйгенсом положен принцип, носящий его имя[3,4]. Согласно представлениям Гюйгенса, свет, по аналогии со звуком, представляет собой волны, распространяющиеся в особой среде-эфире, занимающем все пространство, в частности заполняющем собой промежутки между частицами любого вещества, которые как бы погружены в океан эфира. С этой точки зрения естественно можно считать, что колебательное движение частиц эфира передается не только той частице, которая лежит на «пути» светового луча, т. е. на прямой, соединяющей источник света L с рассматриваемой точкой A , но всем частицам, примыкающим к A , т.е. световая волна распространяется из A во все стороны, как если бы точка A служила источником света. Поверхность, огибающая эти вторичные волны, и представляет собой поверхность волнового фронта. Для случая, изображенного на рисунок 1, это огибающая представится частью шаровой поверхности с центром в L , ограниченный конусом, ведущим к краям круглого отверстия в экране MN .

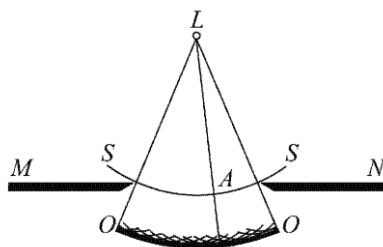

Рисунок 1. К принципу Гюйгенса: L - источник; SS - вспомогательная поверхность; OO - огибающая вторичных волн, исходящих из SS .

Но этот способ недостаточно, чтобы иллюстрировать природу света. Поэтому Френель выдвинул новую формулировку принципа Гюйгенса[3]. Исследовал действие световой волны, испущенной из точки A , в какой-либо точке наблюдения B . Согласно нового принципа заменим действия источника A действием воображаемых источников, расположенных на вспомогательной поверхности S . В качестве такой вспомогательной поверхности S выберем поверхность фронта волны, идущей A (рис. 2). вычисление результата интерференции вторичных волн упрощается, если применить указанный Френелем способа: для вычисления действия в точке B соединяем A с B и разбиваем поверхность S на зоны такого размера, чтобы расстояния от краев зоны до B отличались на $\frac{\lambda}{2}$, т.е.

$$M_1B - M_0B = M_2B - M_1B = M_3B - M_2B = \dots = \frac{\lambda}{2}.$$

Вычисляя для первой зоны (рисунок 3)

$$r^2 = a^2 - (a-x)^2 = \left(b + \frac{\lambda}{2}\right)^2 - (b+x)^2.$$

По сравнению с a или b λ очень мало, то

$$2\pi ax = 2\pi a \frac{b}{a+b} \times \frac{\lambda}{2} = \frac{ab\lambda}{a+b}.$$

Построение Френеля разбивает поверхности сферической волны на равновеликие зоны, каждая имеет площадь $\frac{ab\lambda}{a+b}$. Теперь остается, используя формулу Грина определить математическую формулу дифракции Френеля.

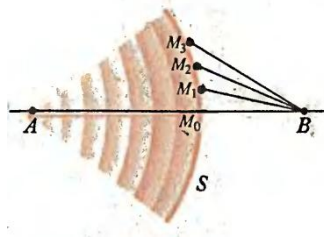

Рисунок 2. Определения зон Френеля.

Формулировка проблемы или задачи. Рассмотрим монохроматических волн. Тогда уравнения распространения световых волн зависящих только от пространственных координат

$$\Delta^2 \Phi + k^2 \Phi = 0, \tag{1}$$

где $k = \frac{\omega^2}{c^2} = \left(\frac{2\pi}{\lambda}\right)^2$, λ – длина волны.

Решение (1) в случае монохроматических волн

$$\Phi(r, t) = \Phi(r) e^{-i\omega t}.$$

Рассмотрим (рис. 3) объем V . К этому объему V и ограниченному поверхности S применим вторую формулу Грина

$$\int_V (\Phi \Delta^2 G - G \Delta^2 \Phi) dV = \oint_S \left(\Phi \frac{\partial G}{\partial n} - G \frac{\partial \Phi}{\partial n} \right) dS. \tag{2}$$

Обозначим P_0 фиксированную точку внутри объема, а P_1 переменную точку (любую точку пространства, отличную от P_0). Принимая P_0 за начала отсчета, координаты точки P_1 можно характеризовать радиусом-вектором r_{01} . Непосредственной проверкой убеждаемся, что функция

$$G(P_1) = \frac{\exp(ikr_{01})}{r_{01}}, \tag{3}$$

удовлетворяет уравнению (1) для всех точек, отличных от P_0 . В обозначении $G(P_1)$ в (3) учтено, что точка P_0 принята за начало координат и нет необходимости ее указывать, а при подстановке $G(P_1)$ в (1) производные вычисляются по координатам точки P_1 . Функция Φ , описывающая электромагнитную волну, непрерывна во всех точках.

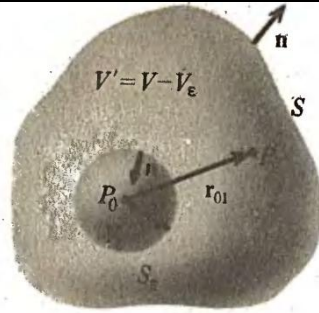

Рисунок 3. Применение к объему V вторую формулу Грина.

Поскольку в точке $P_1 = P_0$ функция $G(P_1)$ обращается в бесконечность, а ее производные терпят разрыв, к ней нельзя применить формулу Грина для всего объема V . Поэтому окружим точку P_0 небольшой сферой радиусом ε с центром в точке P_0 . Обозначим площадь поверхности сферы S_ε , а ограничиваемый ею объем - V_ε . Вне объема V_ε функция $G(P_1)$ удовлетворяет всем условиям применимости (2). Учитывая, что

$$\int_{V-V_\varepsilon} (\Phi \Delta^2 G - G \Delta^2 \Phi) dV = \int_{V-V_\varepsilon} (-k^2 \Phi G + k^2 \Phi G) dV = 0, \quad (4)$$

получаем

$$\int_{S+S_\varepsilon} \left(\Phi \frac{\partial G}{\partial n} - G \frac{\partial \Phi}{\partial n} \right) dS = 0.$$

Заметим, что внешняя нормаль n на поверхности S_ε , ограничивающей объем $V' = V - V_\varepsilon$, направлена внутрь объема V_ε (рисунок 3). Из (3) и (2) следует, что

$$-\int_{S_\varepsilon} \left(\Phi \frac{\partial G}{\partial n} - G \frac{\partial \Phi}{\partial n} \right) dS = \int_S \left(\Phi \frac{\partial G}{\partial n} - G \frac{\partial \Phi}{\partial n} \right) dS. \quad (5)$$

Для точек P_1 на поверхности S имеем

$$\frac{\partial r_{01}}{\partial n} = \text{grad}_1 r_{01} n = \cos \left(n, \hat{r}_{01} \right). \quad (6)$$

и, следовательно,

$$\frac{\partial G}{\partial n} = \frac{\cos \left(n, \hat{r}_{01} \right)}{r_{01}} (ik - 1)G.$$

В (6) индекс 1 в обозначении операции градиента показывает, что градиент вычисляется по координатам точки P_1 , т.е. $\text{grad}_1 r_{01} = \frac{\bar{r}_{01}}{r_{01}}$. Очевидно, что $\text{grad}_0 r_{01} = \frac{\bar{r}_{10}}{r_{10}}$ и,

следовательно, $\text{grad}_1 r_{01} = -\text{grad}_0 r_{01}$. Для точек P_1 на поверхности S_ε

$$\int_{S_\varepsilon \rightarrow 0} \left(G \frac{\partial \Phi}{\partial n} - \Phi \frac{\partial G}{\partial n} \right) dS = \left\{ \left[\frac{e^{ik\varepsilon}}{\varepsilon} \times \frac{\partial \Phi}{\partial n} - \Phi \times \frac{e^{ik\varepsilon}}{\varepsilon} \left(\frac{1}{\varepsilon} - ik \right) \right] \times 4\pi\varepsilon^2 \right\}_{\varepsilon \rightarrow 0} = -4\pi\Phi(P_0).$$

Поэтому из (5)

$$\Phi(P_0) = \frac{1}{4\pi} \int_S \left[\frac{e^{ikr_{01}}}{r_{01}} \times \frac{\partial \Phi}{\partial n} - \Phi \times \frac{\partial}{\partial n} \left(\frac{e^{ikr_{01}}}{r_{01}} \right) \right] dS.$$

Эта формула позволяет вычислить значение функции Φ в любой точке внутри объема, если известны значения функции и ее производные по нормали на поверхности, ограничивающей этот объем.

Теперь внутри объема V рассмотрим параллельные плоскости. Конечно, в типичных условиях дифракционная картина наблюдается в плоскости, параллельной экрану с отверстиями. Плоскость, в которой наблюдается дифракционная картина, будем называть – плоскостью дифракционной картины, а другую плоскость – плоскостью источников. В каждой плоскости введем прямоугольные декартовы системы координат, оси X, Y которых параллельны, а оси Z совпадают, причем положительное направление оси Z согласуется по обычному правилу с направлениям осей X, Y (рис. 4).

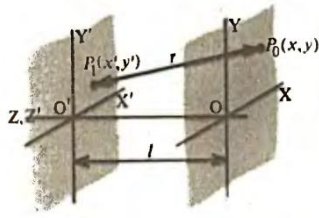

Рисунок 4. Расположение систем координат в плоскостях источника и дифракционной картины.

Единичный вектор нормали направлен в сторону, из которой приходит излучение.

Функция $\frac{e^{ikr_{01}}}{r_{01}}$ описывает волну, движущуюся к точке P_0 . Обозначим (x, y) координаты точки P_0 в плоскости дифракционной картины, (x', y') – координаты точки P_1 интегрирования в плоскости источников, $dS' = dx' dy'$ – элемент площади на поверхности источников, а

$$\psi(x', y') = A \times \frac{e^{ikr_{12}}}{r_{12}}.$$

-амплитуды источников. Тогда

$$\Phi(x, y) = -\frac{ik}{4\pi} \int_{S'} \psi(x', y') \times \frac{e^{ikr}}{r} \left[\cos(\hat{n}, \hat{r}_{12}) + \cos(\hat{n}, \hat{r}_{01}) \right] dS', \quad (7)$$

где

$$r = \sqrt{l^2 + (x - x')^2 + (y - y')^2}, \quad (8)$$

l – расстояние между плоскостями. Член с косинусами в подынтегральном выражении является медленно меняющейся функцией по сравнению с быстро осциллирующим множителем $\exp(ikr)$. Он не оказывает практического влияния на картину интерференции, не изменяя ее видимости, и лишь слабо влияет на среднюю яркость. Кроме того, в большинстве практически важных случаев углы $(\hat{n}, \hat{r}_{12}), (\hat{n}, \hat{r}_{01})$ изменяются в небольших пределах вблизи нулевого значения. В этом предположении, называемом приближением малых углов, без существенного искажения результатов можно косинусы принять равными единице:

$$\cos\left(n, \hat{r}_{12}\right) = 1, \cos\left(n, \hat{r}_{01}\right) = 1, \quad (9)$$

и представить формулу (7) в виде, удобном для применений:

$$\Phi(x, y) = \frac{k}{2\pi i} \int_{S'} \psi(x', y') \times \left(\frac{e^{ikr}}{r} \right) dx' y'. \quad (10)$$

Вынос $\cos\left(n, \hat{r}_{12}\right) + \cos\left(n, \hat{r}_{01}\right)$ из-под знака интеграла с использованием равенства (9) возможен благодаря тому, что эта функция меняется очень медленно по сравнению с быстро осциллирующим экспоненциальным множителем $\exp(ikr)$. Строго говоря, при выносе этой функции за знак интеграла необходимо заменить ее некоторым значением по теореме о среднем. Однако точное значение этой величины несущественно, поскольку, будучи множителем, она не оказывает влияние на видимость интерференционной картины и играет роль масштабного множителя. Расчет точного значения интенсивностей в дифференциальной картине в подавляющем большинстве случаев не представляет интереса. Поэтому целесообразно не загромождать формулы несущественными множителями и воспользоваться равенствами (9).

Дальнейшее упрощение формулы производится также в предположении малых углов, которое математически формулируется в виде неравенств

$$\frac{|x - x'|}{l} \ll 1, \frac{|y - y'|}{l} \ll 1. \quad (11)$$

При выполнении условий (11) выражение (8) можно разложить в ряд по (11) и ограничиться членами второго порядка:

$$r = l \left[1 + \frac{(x - x')^2}{l^2} + \frac{(y - y')^2}{l^2} \right]^{\frac{1}{2}} = l + \frac{(x - x')^2 + (y - y')^2}{2l}. \quad (12)$$

Поставляя разложение (12) в (10), находим

$$\Phi(x, y) = \frac{k}{2\pi i} \times \frac{e^{ikl}}{l} \int_{S'} \psi(x', y') \exp \left\{ \frac{ik \left[(x - x')^2 + (y - y')^2 \right]}{2l} \right\} dx' dy', \quad (13)$$

где медленно меняющаяся величина $r \approx l$ в знаменателе вынесена из-под знака интеграла, поскольку она не оказывает влияния на видимость интерференционной картины, а лишь очень слабо меняет ее общую яркость.

В большинстве практически важных случаев для описания дифракции достаточно пользоваться приближением (13), называемым приближением Френеля. Дифракция, рассматриваемая в этом приближении, называется дифракцией Френеля.

Расположение систем координат и размеры прямоугольного отверстия даны на рисунке 5.

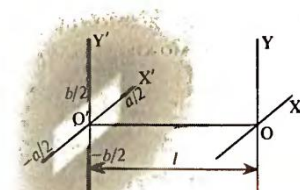

Рисунок 5. К расчету дифракции на прямоугольном отверстии.

Считая, что на отверстие падает плоская волна с амплитудой A_0 , полагаем в (13) $\psi = \frac{A_0}{(ab)}$

и записываем эту формулу в виде

$$A(x, y) = \left[\frac{A_0}{(ab)} \right] \int_{-\frac{a}{2}}^{\frac{a}{2}} \exp \left[ik \times \frac{(x-x')^2}{2l} \right] dx' \int_{-\frac{b}{2}}^{\frac{b}{2}} \exp \left[ik \times \frac{(y-y')^2}{2l} \right] dy'.$$

Вычислим первый из перемножаемых интегралов:

$$Q = \int_{-\frac{a}{2}}^{\frac{a}{2}} \exp \left[\frac{ik(x-x')^2}{2l} \right] dx'.$$

Переходя к новой переменной интегрирования

$$\xi = (x-x')^2 \times \left[\frac{k}{\pi l} \right]^{\frac{1}{2}}, \quad d\xi = -dx' \times \left[\frac{k}{\pi l} \right]^{\frac{1}{2}},$$

находим

$$\begin{aligned} Q &= - \left(\frac{\pi l}{k} \right)^{\frac{1}{2}} \int_{\left(x+\frac{a}{2}\right)\sqrt{\frac{k}{\pi l}}}^{\left(x-\frac{a}{2}\right)\sqrt{\frac{k}{\pi l}}} \exp \left(\frac{i\pi\xi^2}{2} \right) d\xi = \\ &= \left(\frac{\pi l}{k} \right)^{\frac{1}{2}} \left[\int_0^{\left(x+\frac{a}{2}\right)\sqrt{\frac{k}{\pi l}}} \exp \left(\frac{i\pi\xi^2}{2} \right) d\xi - \int_0^{\left(x-\frac{a}{2}\right)\sqrt{\frac{k}{\pi l}}} \exp \left(\frac{i\pi\xi^2}{2} \right) d\xi \right]. \end{aligned} \quad (14)$$

Учитывая, что $e^{i\phi} = \cos \phi + i \sin \phi$ и вводя обозначение $u = \left(x - \frac{a}{2}\right)\sqrt{\frac{k}{\pi l}}$ или

$u = \left(x + \frac{a}{2}\right)\sqrt{\frac{k}{\pi l}}$ из равенства (14) имеем

$$\int_0^u \exp \left(\frac{i\pi\xi^2}{2} \right) d\xi = \int_0^u \cos \left(\frac{i\pi\xi^2}{2} \right) d\xi + i \int_0^u \sin \left(\frac{i\pi\xi^2}{2} \right) d\xi. \quad (15)$$

В равенстве (15) обозначим

$$C(u) = \int_0^u \cos \left(\frac{i\pi\xi^2}{2} \right) d\xi, \quad S(u) = \int_0^u \sin \left(\frac{i\pi\xi^2}{2} \right) d\xi. \quad (16)$$

Называются интегралами Френеля и вычисляются численными методами. Имеются таблицы этих интегралов, которые графически представляются в виде спирали Корню (рис. 6).

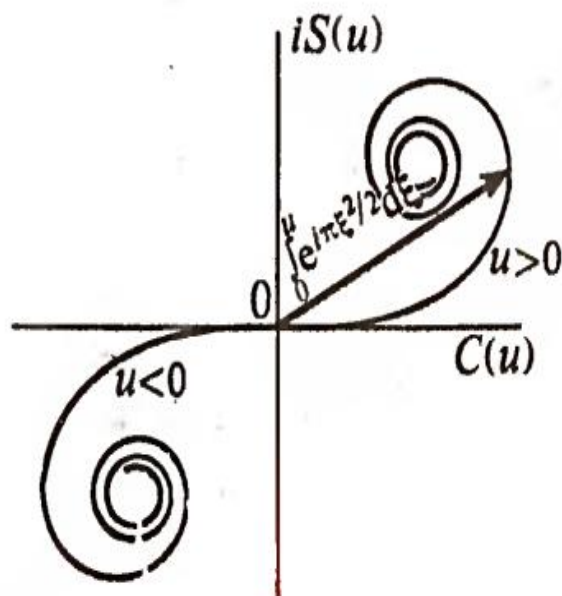

Рисунок 6. Построение спирали Корню с помощью интегралов Френеля.

А теперь интегралы Френеля связываем с сферическими функциями Бесселя. Тогда к равенству (16) сделаем подстановку и имеем

$$C_2(u) = \frac{1}{\sqrt{2\pi}} \int_0^u \frac{\cos t}{\sqrt{t}} dt, \quad S_2(u) = \frac{1}{\sqrt{2\pi}} \int_0^u \frac{\sin t}{\sqrt{t}} dt. \quad (17)$$

Известно что [1,2] равенству (11) имеем

$$C_2(u) = \frac{1}{2} \int_0^u J_{-\frac{1}{2}}(t) dt, \quad S_2(u) = \frac{1}{2} \int_0^u J_{\frac{1}{2}}(t) dt. \quad (18)$$

В свою очередь функции определяемые равенством (18) является решением уравнения Бесселя.

Результаты и обсуждения. В, этой работе построили математическую иллюстрацию дифракции ближней зоны. В итоге получили интегралы Френеля. Чтобы упростить изучение природы света в ближней зоне, эти интегралы связывали со сферическими функциями Бесселя

Выводы. Сферическими функциями Бесселя является решением уравнения Бесселя. В свою очередь решение уравнения Бесселя достаточно и хорошо изучены. Это гарантирует, что с помощью математического аппарата мы имеем возможность достаточно изучать природы света в ближней зоне.

Литературы

1. М. Абрамовица., И. Стиган(1979). Справочник по специальным функциям. – Москва. – С. 254-261.
2. Г. Н. Ватсон(1949). Теория бesselевых функций. – Москва. Часть 2.
3. Г.С. Ландсберг(1976) Оптика. – Москва. – С.150-168.
4. А. Н. Матвеев(1985). Оптика. – Москва. - С. 232-234.

* * *

УДК 004.43

PYTHON ПРОГРАММАЛОО ТИЛИНДЕ ФАЙЛДАР МЕНЕН ИШТӨӨНҮН ЫКМАЛАРЫ

*Пирматов Абдыманан Зияйдинович - ф.-м.и. к.,
pirmatov@mail.ru*

*Идрисова Гулбарчын Ильясовна - окутуучу.
gulbarcynidrisova@mail.ru*

*Б.Осмонов атындагы ЖАМУ, Жалал-Абад ш,
Кыргыз Республикасы*

***Аннотация:** Макалада Python программалоо тилинде файлдар менен иштөөнүн ыкмаларына токтолдук жана ар бир ыкма үчүн практикалык мисалдар карап, программаларын түзүп көрсөттүк.*

***Түйүндүү сөздөр:** Python программалоо тили, бинардык режим, `open()`, `close()` функциялары, `write (<Берилгендер>)`, `writelines (<Удаалаштык>)`, `writable ()`, `read ([<Количество>])`, `readline ([<Количество>])`, `flush ()`, `fileno ()`, `truncate([<сан>])`, `seekable ()`, `encoding` ыкмалары.*

МЕТОДЫ ДЛЯ РАБОТЫ ФАЙЛАМИ В ЯЗЫКЕ ПРОГРАМИРОВАНИЯ PYTHON

*Пирматов Абдыманан Зияйдинович - к.ф.-м.н.,
pirmatov@mail.ru*

*Идрисова Гулбарчын Ильясовна - преподаватель
gulbarcynidrisova@mail.ru*

*ЖАГУ имени Б.Осмонова, г.Жалал-Абад,
Кыргызская Республика*

***Аннотация:** В этой статье мы рассматривали методы для работы в языке программирования Python и для каждого метода рассмотрен конкретный пример.*

***Ключевые слова:** Язык программирования Python, в бинарном режиме, функции `open ()`, `close ()`, `write (<данные>)`, `writelines (<последовательность>)`, `writable ()`, `read([<количество>])`, `readline ([<количество>])`, методы `flush ()`, `fileno ()`, `truncate([<количество>])`, `seekable ()`.*

METHODS FOR WORKING FILES IN THE PYTHON PROGRAMMING LANGUAGE

*Pirmatov Abdymanap Ziyaydinovich - can. of f.-m.s.,
pirmatov@mail.ru*

*Idrisova Gulbarchyn Iliasovna – teacher
gulbarcynidrisova@mail.ru*

*JASU named after B.Osmonov, Jalal-Abad city,
Kyrgyz Republic*

***Annotation:** In this article, we looked at methods for working in the Python programming language, and for each method, a specific example is considered.*

***Key words:** Python programming language, in binary mode, functions `open ()`, `close ()`, `write (<data>)`, `writeline (<sequence>)`, `writable ()`, `read ([<quantity>])`, `readline ([<quantity>])`, methods `flush ()`, `fileno ()`, `truncate ([<quantity>])`, `seekable ()`.*

Python программалоо тилинде файлдар менен иштөөдө `open ()` функциясы менен файлдарды ачкандан баштап, алар менен андан иш жүргүзүүгө боло тургандыгын билебиз. Анда файлдар менен иштөөдөгү негизги ыкмаларды карап чыгабыз:

1) **close ()** — бул ыкма файлды жабат. Файлдарды жаап иштөө – биринчиден, "ResourceWarning: unclosed file" эскертме билдирүүсү чыгуусун алдын алат, экинчиден, файлдарды жаап иштөө программалоонун жакшы стили болуп саналат.

Python программалоо тили контексттин протокол менеджерин камтыгандыктан, бул протокол файлдарды сөзсүз түрдө жабат.

Мисал:

```
with open (r"file.txt", "w», encoding="cp1251") as f:
    f.write("Жолчо") # Жолчону файлга жазабыз
# Ушул жерде файл автоматтык түрдө жабылат
```

2) **write (<Берилгендер>)** — бул ыкма жолчону же байттардын удаалаштыгын файлга жазат. Эгерде <Берилгендер> параметри жолчо түрүндө берилсе, анда файлды тексттик режимде ачуу керек, ал эми байттардын удаалаштыгын жазуу үчүн, файлды бинардык режимде ачуу зарыл. Эч качан жолчону файлга бинардык режимде жазууга, ал эми байттардын удаалаштыгын тексттик режимде жазууга болбойт.

Файлга жазууга мисал:

```
# Текстовый режим
f = open (r"file.txt", "w", encoding="cp1251")
f.write ("Информатика \nкафедрасы") # Записываем строку в файл
f.close () # файлды жабабыз
```

Жыйынтыгын Блокнот программасы менен file.txt файлын окусак:

Информатика
кафедрасы

деген жазууну алабыз.

```
# Бинарный режим
f = open (r"file, txt», «wb")
f.write (bytes ("Информатика /nкафедрасы", "cp1251"))
f.write (bytearray ("\n2021- жыл", "cp1251"))
f.close()
```

Жыйынтыгын Блокнот программасы менен file.txt файлын окусак:

Информатика кафедрасы 2021-жыл
деген жазууну алабыз.

3) **writelines (<Удаалаштык>)** — бул ыкма файлга удаалаштыктарды жазат. Эгерде удаалаштыктардын бардык элементтери жолчолор болсо, анда файл тексттик режимде ачык болушу керек, ал эми удаалаштыктын бардык элементтери байттар болсо, анда файлды бинардык режимде ачуу керек.. Тизменин элементтерине мисал:

```
# Текстовый режим
f = open(r"file.txt", "w", encoding="cp1251")
f.writelines(["Информатика\n", "кафедрасы -\n", "2021-ж"])
f.close()
```

Жыйынтыгын Блокнот программасы менен file.txt файлын окусак:

Информатика
кафедрасы –

2021-ж

деген жазууну алабыз.

```
# Бинарный режим
f = open(r"file.txt", "wb")
arr = [bytes ("Информатика\n", "cp1251"), bytes("кафедрасы", "cp1251")]
```

```
f.writelines(arr)
f.close ()
```

Жыйынтыгын Блокнот программасы менен file.txt файлын окусак:
Информатика кафедрасы
деген жазууну алабыз.

4) **writable ()** — бул ыкма, эгерде файлга жазууга мүмкүн болсо, **True** маанисин берет, жана башка учурда **False** — маанисин берет:

```
f = open ("file .txt", "r")           # файлды окуу үчүн ачуу
f.writable ()
```

Жыйынтыгында:

False маанисин алабыз.

```
f = open ("file. txt", "w")          # файлды жазуу үчүн ачуу
f.writable ()
```

Жыйынтыгында:

True маанисин алабыз.

5) **read**([<Количество>]) — бул ыкма файлдан берилгендерди окуйт. Эгерде файл текстик режимде ачык болсо, анда маанисин жолчо түрүндө окуйт, ал эми бинардык режимде болсо, анда байттардын удаалаштыгы түрүндө окуйт. Параметрде сан көрсөтүлсө, ошончо символ же байт окуйт. Эгерде файлдын акырына чейин жетсе, бул ыкма бош жолчо кайтарат. Мисал:

```
# Текстовый режим
f = open ("file.txt", "r", encoding="cp1251")
s=f .read (8)           # 8 символ окуйбуз
print(s)
s=f .read (16)          # 6 символ окуйбуз
print(s)
```

Жыйынтыгы:

ика

кафедрасы

```
s=f .read (8)           # Файлдын акырына жетти
print(s)
```

Жыйынтыгы:

<>

```
f. close ()
```

Бинарный режим

```
f=open("file.txt","rb")
s=f.read (8)  # Считываем 8      символов
print(s)
```

Жыйынтыгы:

```
b'\xc8\xed\xfa\xee\xf0\xec\xe0\xf2'
```

6) **readline** ([<Количество>]) — бул ыкма ар бир аткарганда бир эле жолчону окуйт. Эгерде файл текстик режимде ачык болсо, анда мааниси жолчо, ал эми бинардык режимде болсо, анда мааниси байттардын удаалаштыгы болот. Файлдын акырына жеткенде бош символ чыгат. Мисал:

```

# Текстовый режим
f = open (r"file.txt», «r», encoding="cp1251")
s=f.readline()
print(s)
Жыйынтыгы:
Информатика кафедрасы
s1=f.readline()          # файл акырына жетти
print(s1)
Жыйынтыгы:
«»
f.close ()
# Бинарный режим
f=open(r"file.txt","rb")
s=f.readline(6)
print(s)
b'\xc8\xed\xf4\xee\xf0\xec'
s2=f.readline(4)
print(s2)
b'\xe0\xf2\xe8\xea'
>>s3=f.readline()
print(s3)
b'\xe0 \xea\xe0\xf4\xe5\xe4\xf0\xe0\xf1\xfb '
f.close ()

```

7) `flush ()` — бул ыкма сөзсүз түрдө буфердеги берилгендерди диске жазат;

8) `fileno ()` — бул ыкма файлдын дескрипторун окуйт. Анын мааниси дайыма 2 санынан чоң, себеби 0 саны `stdin` стандарттык кийрүүгө таандык, 1 — `stdout` стандарт чыгарууга таандык, ал эми 2 саны— каталар жөнүндөгү `stderr` стандартдык чыгарууга таандык.

Мисал:

```

f = open (r"file.txt", "r», encoding="cp1251")
d=f. fileno ()          # Дескриптор файла
print(d)
f. close ()
Жыйынтык:
3

```

9) `truncate([<сан>])` — бул ыкма параметрде көрсөтүлгөн сандагы символдорду(эгерде текстик режимде болсо) же байттарды(эгерде бинардык режимде болсо) бөлүп алат жана файлдын жаңы өлчөмүнүн маанисин кайиарат. Мисал:

```

f = open (r"file. txt”, "r+», encoding="cp1251")
s=f.read()
k=f.truncate (5)
f. close ()
Жыйынтык:
Информатика кафедрасы

```

5

10) `seekable ()` — бул ыкмада файладын көрсөткүчү башка позицияга жылса, `True` маанисин берет, башка учурда `False` маанисин берет:

```

f = open (r"file.txt", "r")
t=f. seekable ()

```

```
print(t)
```

Жыйынтыгы:

True

11) **encoding**— бул ыкма файлга жазуунун же файлды окуунун алдында, жолчолорду өзгөртүүгө колдонгон кодировканын атын чыгарат. Атрибут тексттик режимде гана колдонулат. Мисал:

```
f = open(r"file.txt", "a", encoding="cp1251")
```

```
a=f.encoding
```

```
f.close()
```

Жыйынтыгы:

```
'cp1251'
```

Ошентип, биз Python программалоо тилинде файлдар менен иштөөдөгү ыкмаларга кыскача токтолдук жана ар бир ыкманы мисалдарда программа түзүү менен көрсөттүк.

Адабияттар:

1. Любанович Билл. Простой Python. Современный стиль программирования. — СПб.: Питер, 2016. —480 с.: ил.
2. Доусон М. Програмируем на Python. – СПб.: Питер, 2014. – 416 с.
3. Лутц М. Изучаем Python, 4-е издание. – Пер. с англ. – СПб.: Символ-Плюс, 2011. – 1280 с.
4. Хахаев И.А. Практикум по алгоритмизации и программированию на Python. – М.: Альт Линукс, 2010. — 126 с. (Библиотека ALT Linux).
5. Интернет ресурс: <https://www.python.org/>

Программалык жабдылышы: программалар Python 3.8 платформасында текшерилди.

* * *

УДК 004

ӨНӨР ЖАЙ ИШКАНАЛАРЫ ҮЧҮН ВЕБ-САЙТТЫ ИШТЕП ЧЫГУУ КУРАЛДАРЫ

*Сатибай уулу Бектурсун –окутуучу,
Тойчубай кызы Айденек – магистрант,
Талантбек кызы Канзада - магистрант,
Ош мамлекеттик университети
Ош, Кыргыз Республикасы*

Аннотация: Бул макалада веб-сайттарды колдонуу аркылуу энергетика тармагынын негизги багыттарын чагылдыруу, веб-сайттарды иштеп чыгуунун актуалдуулугу талкууланат. Макаланын максаты - веб-сайттарды иштеп чыгуу куралдарын талдоо, мүнөздүү жөндөмдөрүн чагылдыруу жана сүрөттөө. Вебсайтты иштеп чыгуунун ар кандай шаймандарынын техникалык мүмкүнчүлүктөрү, артыкчылыктары жана кемчиликтери дагы ачыкка чыгарылды, бул орто мектепте программалоо темасын үйрөнүүдө маалымдама болуп калат.

Түйүндүү сөздөр: өнөр жай, технология, сүрөт, сайт, веб-сайт, маалымат, глобалдык тармак, маалыматтык технологиялар, интернет, баракча, жумуш, ресурс.

ИНСТРУМЕНТЫ РАЗРАБОТКИ ВЕБ-САЙТОВ ДЛЯ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ

*Сатибай уулу Бектурсун –преподаватель,
Тойчубай кызы Айденек – магистрант,
Талантбек кызы Канзада - магистрант*

Аннотация: В данной статье рассмотрены вопросы выражения основных направлений энергетической отрасли посредством использования web – сайтов, актуальность разработки web – сайтов. Целью статьи так же является анализ средств разработки web – сайтов, выделяются и описываются характерные способности. Так же раскрыты технические возможности, преимущества и недостатки различных средств разработки сайтов, что послужит справочником при изучении темы программирования в старших классах.

Ключевые слова: отрасль, энергетика, технологии, имидж, сайт, Web – сайт, информация, глобальная сеть, информационные технологии, Интернет, страница, работа, ресурс.

WEBSITE DEVELOPMENT TOOLS FOR INDUSTRIAL ENTERPRISES

**Satibay uulu Bektursun - teacher,
Toychubay kyzy Aydenek - master's student,
Talantbek kyzy Kanzada - master student
Osh State University
Osh city, Kyrgyz Republic**

Annotation: This article discusses the issues of expressing the main directions of the energy industry through the use of web sites, the relevance of the development of web sites. The purpose of the article is also to analyze the development tools for web sites, highlight and describe the characteristic abilities. The technical capabilities, advantages and disadvantages of various website development tools are also disclosed, which will serve as a reference when studying the topic of programming in high school.

Key words: industry, energy, technology, image, site, Web site, information, global network, information technology, Internet, page, work, resource.

Алгачкы маалыматтар. Бүгүнкү күндө энергетика тармагындагы ишканалар эң татаал технологиялык комплекстер. Натыйжалуу, үзгүлтүксүз жана ишенимдүү иштөө алар үчүн өтө маанилүү. Энергетика - интеграцияланган бизнес-моделдин негизинде ойногон стратегиялык тармак. Эң башкысы - ишкананын максаттарына сөзсүз жетишүү. Алдыга коюлган тапшырмаларды аткаруу үчүн чечим кабыл алуу эрежелеринин топтому колдонулат жана бул жерде бардык ыкмалар жакшы.

Заманбап маалыматтык технологиялар энергетика тармагынын негизги жардамчысы катарында турат. Технологиялык имидж дагы бир маанилүү деталь. Веб-сайт - бул имиджди калыптандыруунун бирден-бир ыкмасы, анткени заманбап дүйнө дүйнөлүк Интернет менен көбүрөөк байланышкан. Бизди кызыктырган энергетика тармагындагы жаңылыктарды күн сайын жалпыга маалымдоо каражаттарынан гана эмес, Интернеттен да пайдаланып, маалымат табуунун жеңил жана жөнөкөй процессинин артында кандай технологиялар тургандыгын ойлонбостон табабыз.[1] Глобалдык тармактын баракчалары кандайча түзүлгөндүгү, алардын ар кандай техникалык шаймандарда эмнеси менен ар башкача көрүнүп жаткандыгы, тигил же бул сайттын жаратуучусу ким экендиги жөнүндө ойлоно бербейбиз.

Компаниянын имиджин түзүү жана жогорулатуу веб-сайтты түзүүнүн негизги максаттарынын бири. Веб-сайт (англисче веб-сайтынан: web - "web", "тармак" жана сайт - "орун", түзмө-түз "тармакка жайгаштыруу") - бул документтердин жыйындысы, кыскача баракча, ар кандай маалыматтарды камтыган, бар негизги бет. Көрүнүктүү өзгөчөлүк - бул ариптин атайын түрүндө баса көрсөтүлгөн же сүрөттүн жардамы менен берилген

гипершилтемелер. Ар бир сайттын глобалдык тармакта өзүнүн дареги жана сактоо орду болот. Домендик аталышты колдонуп, белгилүү бир веб-сайтты таба аласыз.

Веб-сайт - глобалдык Интернеттин негизги ресурсу. Өз кезегинде, жакшы сайт - бул ишкананын же кандайдыр бир коммерциялык фирманын визит картасы. Каалаган колдонуучу сайтты көрүп гана тим болбостон, аны түзүүгө активдүү катышууга мүмкүнчүлүк алат. Бүгүнкү күндө JavaScript, PHP, HTML, CSS, FLASH, MySQL жана башка веб-сайттарды түзүү үчүн бир катар шаймандар бар.

HTML - бул текстти белгилөө куралы. Баштапкы тапшырма - текстти жайгаштыруу, анын структурасын тегдерди колдонуу менен сүрөттөө жана HTML иштеп чыгуучунун табитине ылайык документтерди түзүүдө жардам бере турган элементтердин жетиштүү санын камтыйт. [2] Документтин браузерди тарабынан жасалгаланышы иштеп чыгуучуга туура келбесе, анда HTML текстин форматтоо тэгдерин кошууга болот. Акыркы чара катары, CSS стилдер баракчаларын колдоно аласыз.

CSS - бул веб-баракчалардын дизайнын өркүндөтүү максатында иштелип чыккан каскаддык стилдик баракча тили жана аны иштеп чыгуучулар барактын көрүнүшүн жана сезимин түзүү үчүн колдонушат. HTML жана CSS колдонууда төмөнкүлөрдү түшүнүү керек:

- HTML-код текстти логикалык жактан калыптандырат, абзацтардын, графиктердин, таблицалардагы уячалардын жана катарлардын жайгашуу тартибин жана жайгашышын белгилейт.

- CSS тексттерди физикалык түрдө түзөт, абзац текстинин түсүн жана шрифтин, баш түстөрүн, таблицанын чек араларын ж.б.

Веб-баракчанын презентациясын анын структурасынан бөлүү Веб-дизайнерлердин тажрыйбасында жакшы деп эсептелет. Каскаддык стилдердин жадыбалдары динамикалык эмес, бирок веб-баракчанын касиеттерин JavaScriptтин жардамы менен динамикалык түрдө өзгөртүүгө болот.

JavaScript. JavaScript популярдуу тил, анткени ал веб-баракчанын элементтерин кайра жүктөбөй өз ара аракеттенүү мүмкүнчүлүгүнө ээ. Бул касиет дизайн фрагменттерин жашырууга жана көрсөтүүгө, алардын дизайнын жылдырууга жана өзгөртүүгө мүмкүндүк берет. JavaScript төмөнкүдөй иштерди аткарат:

- сүрөттөр менен иштөө. Формалык маалыматтарды сценарийлер аркылуу иштеп чыгуу жана кабыл алуу эң ыңгайлуу. Бул маалыматты серверге жөнөтүүдөн мурун туура киргизилгендигин текшерүүгө мүмкүндүк берет. Графикалык файлдын туурасы, бийиктиги жана дареги сүрөттөрдүн негизги параметрлери болуп саналат жана динамикалык өзгөрүүлөр менен мүнөздөлөт.

- печенье менен иштөө. Кукилер - бул компютериңиздеги тексттик файлдар. Аларда техникалык маалыматтар сакталат. Кукилерди колдонуп, окурмандын акыркы барган күнүн, сайттагы зыяратчылардын аракеттерин, паролдорду сактоого болот. Мунун бардыгы сайтты жекелештирүүгө мүмкүнчүлүк берет.

- катмарларды колдоо. Катмарлар - бул веб-баракчага бири-биринин үстүнө пикселдик тактык менен коюп, жайгаштырган HTML бөлүктөрү.

- формалар менен иштөө

- окуяларды көзөмөлдөө. Окуя - колдонуучунун аракети же документтин абалын өзгөртүү.

- жаңы терезелерди түзүү

- күндү жана убакытты аныктоо

- документтин мазмунун башкаруу. Буга чейин түзүлгөн документке каалаган маалыматты кошуу жана жаңы документти түзүү жазуу ыкмасы менен жүргүзүлөт.

- учурда колдонулуп жаткан браузерди текшерүү жана универсалдуу документти колдонууда ага ылайыктуу коду берүү

- Башка аракеттер.

PHP - бул веб-сайт менен иштөөнү автоматташтырган веб-сайттарды түзүү үчүн программалоо тили. PHP - скрипт - тил, HTMLде камтылган, чечмеленип, серверде аткарылып, натыйжасы гана кардарга берилет, ал браузерде аткарылбайт. PHP динамикалык барактарды жаратат, формалардагы маалыматтарды иштеп чыгат, сессияларды - кукилерди жөнөтөт жана кабыл алат. Маалыматтар базасын колдоо Веб-тиркемелерди маалымат базаларын колдонуп жазууну жеңилдетет. Маалыматтар базасынын серверлери менен оңой иштөө мүмкүнчүлүгү байкалаарлык артыкчылык. PHP камтылган сценарий тили. Бул иштеп чыгуучуларга динамикалык түрдө түзүлгөн баракчаларды түзүүгө мүмкүнчүлүк берет. [4]

MySQL - бул кыйла күчтүү жана тез байланышкан маалымат базасын башкаруу тутуму. Бул тутум Oracle Corporation тарабынан колдоого алынган жана LAMP, AppServ жана башка серверлердин бөлүгү болуп саналат жана өзү алыскы же жергиликтүү кардарлар кире турган сервер катары колдонулат. MySQL Windows 95, 98, NT, AIX, OpenServer, Linux, Tru64, HP - UX жана башкалар сыяктуу көптөгөн платформаларга өткөрүлүп берилген. ДББЖдагы суроо-талап процедуралары компиляцияланган C тилинде жазылган, бул аткаруунун жогорку ылдамдыгына мүмкүндүк берет. MySQL ODBC үчүн колдоо көрсөтөт.

AJAX, асинхрондук JavaScript жана XML, веб-тиркемелер үчүн интерактивдүү колдонуучу интерфейстерин түзүүгө болгон мамиле. Бул браузер менен веб-сервердин ортосунда маалымат алмашуудан турат. Ошондой эле, AJAX DHTML түшүнүгүнүн компоненти болуп саналат жана бир катар артыкчылыктарга ээ: издөө тутумдары, трафик үнөмдөө, интерфейсдин ылдамдыгы жана сервердин кыскарган жүктөмү үчүн динамикалык жүктөлгөн мазмун жеткиликтүү эмес. [3] AJAX - бул өз алдынча технология эмес, ага байланыштуу бир нече технологияларды колдонуу түшүнүгүнүн ордун гана ээлейт. Жана анын бир катар кемчиликтери бар: ишенимсиз туташуулардагы жаман жүрүм-турум, долбоордун татаалдыгы, браузерде JavaScript талап кылынат, орой программалоо менен ылдамдыгы төмөн, стандарттуу браузер куралдары менен интеграцияланбагандыгы жана башкалар.

HTML, JavaScript жана PHP башталгыч программисттерди үйрөнүү үчүн негиз болуп саналат. [5] Вебсайттар күндүн каалаган убагында иштейт. Алар кайсы гана тармакта иштебесин, күнү-түнү жарнамалык, маалыматтык, колдоо жана башка көптөгөн функцияларды аткарышат. Алардын ийгиликтүү иштеши үчүн бир эле мезгилде бир нече тапшырмаларды аткаруу маанилүү.

Корутунду

Энергетика тармагы белгилүү бир өзгөчөлүккө ээ экендигине карабастан, веб-сайттар тармактын негизги багыттарын, жарнамалык жана маалыматтык милдеттерин билдире алышат. Физика же энергетика, спорт же туризм - веб-браузердеги бардык маалыматтар веб-баракча катары көрсөтүлөт.

Бирок, жакшы иштелип чыккан сайт анда көрсөтүлгөн маалыматтарга кызыгууну ойготуп, жаңы инвесторлорду жана сатып алуучуларды кызыктырышы мүмкүн. Дүйнөлүк тармакка мүмкүнчүлүгү бар адамдардын саны күн сайын өсүүдө. Веб баракчанын ийгилиги белгилүү бир веб баракча канчалык деңгээлде даярдалгандыгына байланыштуу. Демек, ошол эле натыйжа ушул баракчада көтөрүлүп жаткан маалыматты жана, демек, бул маалымат билдирген тармактын багытын күтөт.

Шилтемелер

[1] PEAR, pear.php.net, [2] Функция parse_ini_file, de2.php.net/manual/de/function.parse-ini-file.php, [3] PEAR::Config, pear.php.net/package/Config, [4] patConfiguration, www.php-tools.net. [5] patConfiguration-Tutorial, www.devshed.com/c/a/PHP/Easy-Application-Configuration-With-patConfiguration

* * *

УДК 37.091.315.7

ФИЗИКАЛЫК МАСЕЛЕЛЕРДИ MS EXCEL ПРОГРАММАСЫНДА ЧЕЧҮҮ

*Төрөгулова Рысбу Абазбековна - улук окутуучу,
Мажиева Дарья Тойчувна - окутуучу,
e-mail d.majieva@inbox.ru
Б. Осмонов атындагы ЖАМУ., Жалал-Абад ш.,
Кыргыз Республикасы*

Аннотация: Макалада, маалымат технологиясын физика сабагында колдонуу маселеси изилденди. Маалымат коммуникациялык технологияларды компьютердик моделдөөдө, компьютердик демонстрацияларды көрсөтүүдө, лабораториялык-компьютердик практикумдарда, электрондук жадыбалдардын жардамында маселелерди чечүүдө, компьютердик тесстирлөөдө колдонууга боло тургандыгы баса белгиленди. Физика предметинин маселелерин чыгарууда Microsoft Excel прикладдык программасынын мүмкүнчүлүктөрүн колдонуп чыгаруунун жолдору каралып, кеңири тескелди. Горизанталдык түрдө ыргытылган нерсенин (телонун) траекториясын эсептөө үчүн формуласын колдонуу мисалынын жардамы менен Excel программасында нерсенин (телонун) кыймылдуу траекториясынын чиймеси берилди. Ушул эле программанын жардамы менен, өзгөрүлмө токтун күчүн эсептөө аркылуу токтун күчүнүн натыйжалуу маанисин табуу эсептелинди.

Түйүндүү сөздөр: маалымат технологиялары, компьютердик демонстрация, электрондук жадыбал, тесстирлөө, прикладдык программа, траектория, өзгөрүлмөлүү ток.

РЕШЕНИЕ ФИЗИЧЕСКИХ ЗАДАЧ В MS EXCEL

*Торогулова Рысбу Абазбековна - старший преподаватель,
Мажиева Дарья Тойчувна - преподаватель,
e-mail d.majieva@inbox.ru
ЖАГУ им. Б. Осмонова, г. Жалал-Абад,
Кыргызская Республика*

Аннотация: В статье исследуется использование информационных технологий в физике. Было отмечено, что информационные и коммуникационные технологии могут быть использованы в компьютерном моделировании, компьютерных демонстрациях, лабораторных и компьютерных семинарах, решении задач с помощью электронных таблиц и компьютерном тестировании. Подробно рассмотрены и обсуждены пути решения задач физики с использованием возможностей приложения Microsoft Excel. На примере использования формулы для расчета траектории объекта (тела), брошенного по горизонтали, в Excel приведен чертеж траектории объекта (тела). Используя ту же программу, было вычислено эффективное значение тока путем расчета мощности переменного тока.

Ключевые слова: информационные технологии, компьютерная демонстрация, электронная таблица, тестирование, прикладная программа, траектория, переменный ток.

OLUTION OF PHYSICAL PROBLEMS IN MS EXCEL

*Torogulova Rysbu Abazbekovna. - s. teacher,
Mazhieva Daria Toychuevna - teacher,
JAGU named after B. Osmonov, the city of Jalal-Abad,
Republic of Kyrgyzstan
e-mail d.majieva@inbox.ru*

Annotation: The article explores the use of information technology in physics. It was noted that information and communication technologies can be used in computer simulations, computer demonstrations, laboratory and computer seminars, problem solving using spreadsheets and computer testing. Ways of solving physics problems using the capabilities of the Microsoft Excel application are considered and discussed in detail. On the example of using the formula for calculating the trajectory of an object (body) thrown horizontally, Excel shows a drawing of the trajectory of an object (body). Using the same program, the effective current was calculated by calculating the AC power.

Key words: information technology, computer demonstration, spreadsheet, testing, application program, trajectory, alternating current.

Негизги текст. Excel бул электрондук жадыбал программасы, аны менен биз маалыматты сактап, уюштуруп жана анализдей алабыз. Биз Excel программасы татаал маалыматтар менен иштөө менен катар эле, айрым программалык мүмкүнчүлүктөрүн да колдонсок болот. Мисалы, окутуу таржымалдарын жөнүндөгү жалпы маалыматты типтештирүү үчүн же эсеп-дүмүрчөктүн үстүнөн иштеп жатсак, Excel программасынын даректин ар кандай түрлөрү менен иштөөгө ыңгайлуу.

Ошондой эле бул программаны колдонуу менен математикадагы жана физикадагы айрым маселелерди чечүүнүн эсептик көрсөткүчтөрүн колдонуу жакшы жыйынтыктарды бере алат.

Учурдагы коомдун талаптарына ылайык онлайн окутууда, маалыматтык технологияларын колдонуу, окутуучулардын натыйжалуу сабак өтүүсүн, окутуунун сапатын жогорулатуу максатында компьютер технологиясынын жетишкендиктерин тоолук кандуу колдоно алышын камсыздайт. Мындай мүмкүнчүлүктөр азыркы күндө жетишээрлик деңгээлде тоолук аныкталды жана ар бир сабакта компьютерди пайдалануу кеңири практикалык колдонулушка ээ болуп жатат. Физика илими эксперименталдык илим болуп саналат, анткени физиканы окутууда көбүнчө көрсөтмө эксперименттер колдонулат. Маалымат технологиясын физика сабактарында колдонуунун төмөндөгүдөй ыкмаларын атап өтөлү [1]:

- компьютердик моделдөө;
- компьютердик демонстрациялар;
- лабораториялык-компьютердик практикум;
- электрондук жадыбалда маселелерди чыгаруу;
- компьютердик тигирлөө.

MS Excel программасы өтө жөнөкөй жана ыңгайлуу программа болуп саналат. Ошондой эле MS Excel программасында эсептөөлөр электрондук түрдө эсептелинет, бул болсо, сабак өтүүдө убакытты үнөмдөөгө, функцияларды эсептөөдө, анын графиктерин көрсөтмөлүү чийүүгө, сандык маалыматтарды иреттештирүүгө, сан маанилерин түздөн туз өзгөртүүгө, формулалар менен иштөөгө ык-навыктарды калыптандырууга түрткү берет.

MS Excel программасы физика предметин окутууда натыйжалуу программалардын бири деп коркпой туруп эле айтсак да болот [2].

Сөзүбүз кургак болбосу үчүн мисалдарга токтолуп өтөлү.

1-мисал: Нерсенин горизонталдуу ыргытылышы боюнча маселе. Нерсе (тело) бийиктиктен жерге горизонталдуу түрдө акырын ылдамдык менен ыргытылды. Жай жерге түшүүнүн ылдамдыгы $9,8 \text{ м/с}^2$ барабар. Абага болгон каршылыкты сактоого болбойт. Телонун кыймыл траекториясын эсептөө талап кылынсын дейли.

Чыгаруу:

Нерсеге эки күч аракет кылат: инерциянын жардамында горизонталдуу багыттагы күч аракет кылат, башкача айтканда бул күчтүн таасири астында нерсе (тело) тең салмактуулугун сактайт, ал эми вертикалдык багыттагы оордук күчүнүн таасири астында

Физика-математикалык и техникалык илимдер

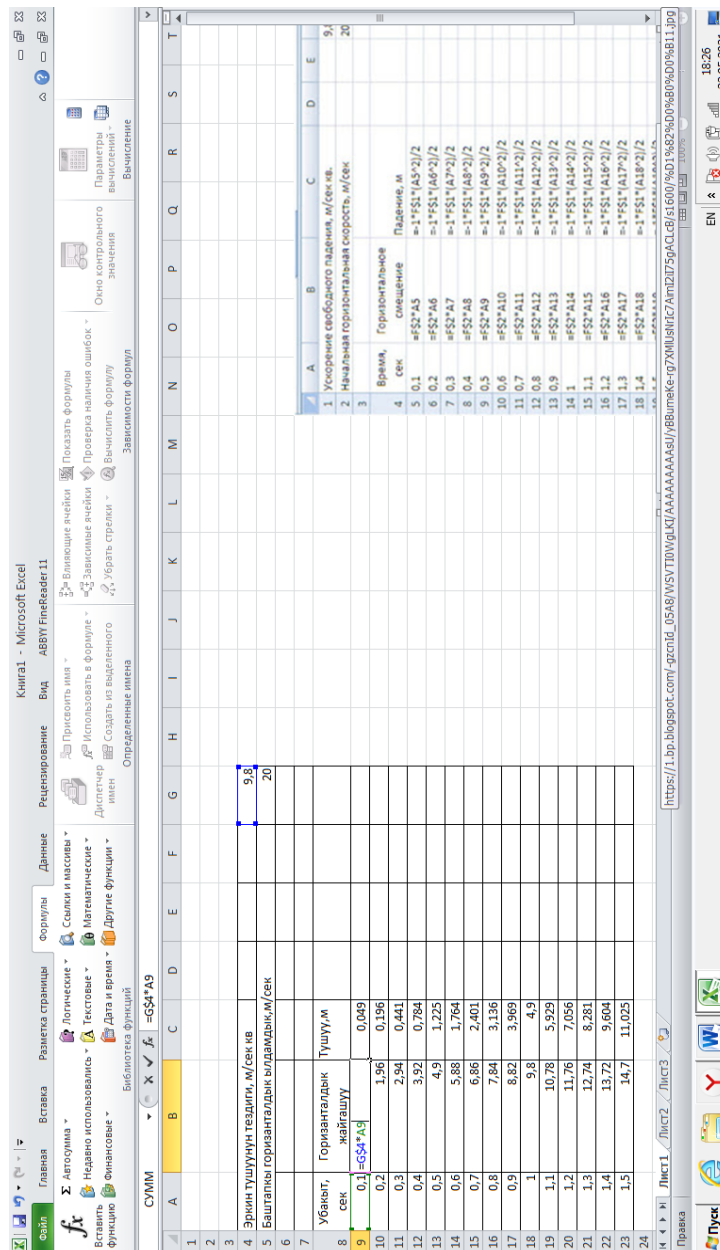
нерсе (тело) акырындап жерге түшөт. Горизонталдуу багыттагы күчтү ылдамдык катары кабыл алып, аны убакытка көбөйтөбүз, ал эми вертикалдык багыттагы күчтү төмөндөгү формула менен эсептейбиз [3]. (1) формула.

$$F = gt^{**2}/2$$

(1) формула

Формула боюнча графикти координаталар башталышы аркылуу өтүүсүнө дал келтирүү үчүн 1 ге көбөйтүп алабыз. Бул учурда багытты дагы аныктап алабыз. Эми ушул маселени электрондук таблицанын жардамы менен чечебиз.

Горизонталдык түрдө ыргытылган нерсенин (телонун) траекториясын эсептөө үчүн Excel программасын жүктөп, убакыт, ылдамдык жана эркин түшүүнүн ылдамдыгын ын сан маанисин таблица түрүндө киргизип чыгабыз. Мындан соң, берилген ячекага тиешелүү формуланы киргизип, ал боюнча таблицанын ичинде автоматтык түрдө эсептөөлөрдү жүргүзөбүз. Бул иш аракет 1- сүрөттө берилди.

Эсептөөнүн жыйынтыгы, электрондук таблицада 2- сүрөттө белгиленди.

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T
1																				
2																				
3																				
4	Эркин түшүүнүн тездиги, м/сек кв										9,8									
5	Баштапкы горизонталдык ылдамдык, м/сек										20									
6																				
7																				
8	Убакыт, сек		Түшүү, м																	
9	0,1		0,98		0,049															
10	0,2		1,96		0,196															
11	0,3		2,94		0,441															
12	0,4		3,92		0,784															
13	0,5		4,9		1,225															
14	0,6		5,88		1,764															
15	0,7		6,86		2,401															
16	0,8		7,84		3,136															
17	0,9		8,82		3,969															
18	1		9,8		4,9															
19	1,1		10,78		5,929															
20	1,2		11,76		7,056															
21	1,3		12,74		8,281															
22	1,4		13,72		9,604															
23	1,5		14,7		11,025															
24																				

2-сүрөт Эсептөөнүн жыйынтыгындагы таблица

Программада маселенин чиймесин чийүү үчүн, кадам боюнча эсептеп, телонун түшүү убактысын 15 интервалга бөлүп, 0,1 с убакыт өлчөмүндө деп карайбыз. Эсептөө учурунда эркин түшүүнүн чоңдугунун баардык маанилерин 1 ге көбөйтөбүз. Жогоруда айтылгандай, телонун төмөн тушкөн кыймылы, программада нерсенин (телонун) кыймылдуу траекториясын берет. 3-сүрөт

3-сүрөт Нерсенин (телонун) кыймылдуу траекториясы

Жыйынтык, Excel программасын бул маселени чыгаруу үчүн колдонуу менен биринчи учурда горизонталдык түрдө ыргытылган нерсенин (телонун) траекториясын таблицанда эсептеп, сандык жыйынтыгына ээ болдук, экинчи учурда нерсенин (телонун) кыймылдуу траекториясынын чиймесин чийе алдык.

2-мисал: Өзгөрүлмө токтун күчүн эсептөө талап кылынсын дейли. Электр тогунун өзгөрүлмөлүү түрүндө дайыма сигнал бар. Кайталануу мезгилинде амплитуда бар экени белгилүү. Токтун натыйжалуу маанисин (чыңалуу) табуу керек.

Чыгаруу:

Натыйжалуу өзгөрүлмө токтун күчүнүн мааниси катары өзгөрүлмө токтун орточо жылуулук аракети, туруктуу токтун тиешелүү күч таасиринин жылуулук аракети менен дал келүүсү каралат.

Математикалык аныктоолордун натыйжасында токтун мааниси төмөнкү (2) формула боюнча эсептөөгө болот [4]:

$$(2) \quad I_{\text{э}} = \sqrt{\frac{\sum_{k=1}^n I_k^2}{n}} \quad \text{формула}$$

Токтун күчүнүн эки багыттагы абсолюттук маанилери бири-биринен бир аз болсо да айырмаланат, ал учурдагы өзгөрүү бир жарым мезгили менен чектелет. Таблицанын жөнөкөй болушу үчүн сандык амплитуданын мааниси 1ге барабар деп алабыз.

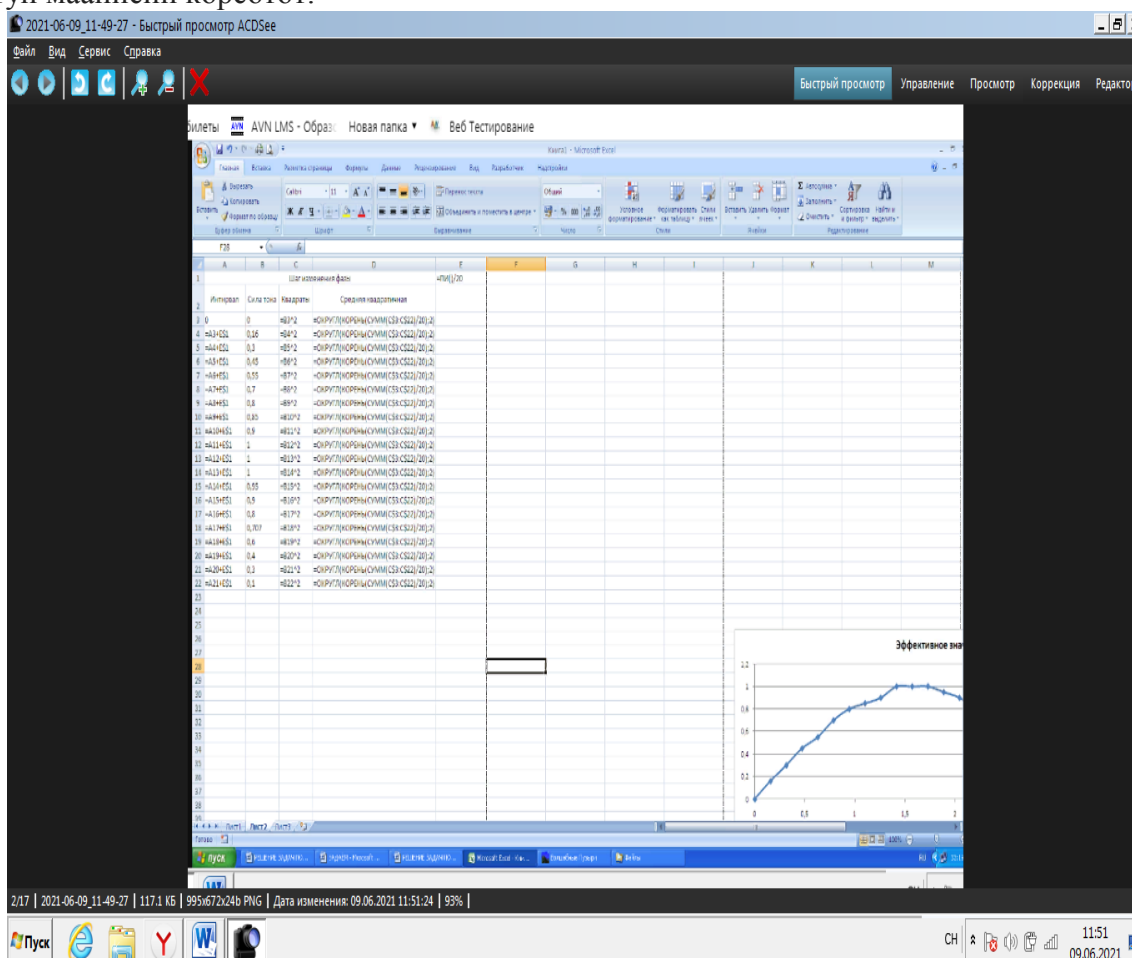
Таблицанын маанилерин куруу үчүн 20 жолку маанини эсептейбиз. Бул үчүн мамычага ошондой маанидеги,

$$0,15708 \text{ (т. е, } \pi/20)$$

маанилерди киргизебиз. Мамычада ушул фазаларга шайкеш токтун маанисин киргизүүгө, с мамычасында - токтун күчүнүн квадраты.

Мамыча D га (уячанын D3:D22) чейин ток күчүнүн орточо квадраттык маанисин =ОКРУГЛ (ТАМЫРЫ (СУММАЛАРЫН(C\$3:МЕНЕН\$22)/20);2) үтүрдөн кийинки эки маани менен толтурабыз.. Бул чоңдук графикте чагылдырылат.

Графикте алынган түз сызык өзгөрмө токтун натыйжалуу маанисине дал келген туруктуу токтун маанисин көрсөтөт.

Берилген формулалар боюнча эсептөөлөрдүн жыйынтыгы 4-сүрөттө көрсөтүлгөн. Жыйынтык: Жогорудагы мисалдын кароо менен биз, физикалык маселелерди компьютердик колдонмо программалардын жардамы менен чыгаруу, анын ичинде MS Excel программасынын мүмкүнчүлүктөрү чоң экендигине дагы бир ирет ынанып отурабыз. Андыктан физикалык маселелерди Ms Excel прграммасынын жардамы менен чыгаруу маселеси физика сабагын өтүүдө актуалдуу бойдон калууда.

Адабияттар жана шилтемелер:

1. Орлова И.В. Экономико-математические методы и модели : компьютерное моделирование: учебное пособие И.В.Орлова, Половников В.А.- М.: Вузовский учебник, 2020 г.
2. Пимонов А.Г., Тынкевич М.А. Решение уравнений средствами Excel [Электронный ресурс], <http://www.exponenta.ru/educat/systemat/pimonov/Equations/gl2.asp> 2019 г.
3. Решение задачи линейного программирования графическим методом, симплекс методом и через "Поиск Решения" в Excel [Электронный ресурс], http://www.matbu.ru/Examples/Files/LP_Excel_8.pdf 2018г.
4. Бережная Е.В. Математические методы моделирования экономических систем: учебное пособие для вузов / Е.В.Бережная. - М.: Финансы и статистика, 2017.

* * *

УДК 004.43

СТАТИКАЛЫК АДАПТИВДҮҮ САЙТТАРДЫ ИШТЕП ЧЫГУУДА
ФРЕЙМВОРКТӨРГӨ САЛЫШТЫРМАЛУУ АНАЛИЗ

*Молдоярлов Уларбек Дуйшобекович, ф.-м.и. к., доцент,
Абдилазиз кызы Нурзат магистрант,
Сапарбек кызы Гүлбурак студент
Ош мамлекеттик университети, Ош, Кыргызстан*

Аннотация: Бул макалада эң белгилүү адаптивдүү CSS фреймворктөрү (*bootstrap, foundation, skeleton*) каралып, CSS фреймворктөрүн салыштыруу үчүн критерийлер келтирилди. Салыштыруунун натыйжасында коюлган маселеге ылайыктуу фреймворк тандалып алынды.

Түйүндүү сөздөр: фреймворк, *css, bootstrap, foundation, skeleton, веб-сайт, html, javascript, back-end, frontend.*

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ФРЕЙМВОРКОВ ПРИ РАЗРАБОТКЕ СТАТИЧЕСКИХ
АДАПТИВНЫХ САЙТОВ

*Молдоярлов Уларбек Дуйшобекович, к.ф.-м.н., доцент,
Абдилазиз кызы Нурзат магистрант,
Сапарбек кызы Гүлбурак студент
Ошский государственный университет, Ош, Кыргызстан*

Аннотация: В данной статье рассматриваются известные адаптивные CSS фреймворки (*bootstrap, foundation, skeleton*) и приводятся критерии их сравнения. В результате сравнения выбран фреймворк в соответствии с поставленной задачей.

Ключевые слова: фреймворк, *css, bootstrap, foundation, skeleton, веб-сайт, html, javascript, back-end, frontend.*

COMPARATIVE ANALYSIS OF FRAMEWORKS WHEN DEVELOPING STATIC
ADAPTIVE SITES

*Moldoyarov Ularbek, Ph.D., associate professor,
Abdilaziz kzy Nurzat master of degree,
Saparbek kzy Gulburak
Osh State University, Osh, Kyrgyzstan*

Annation: This article examines well-known responsive CSS frameworks (*bootstrap, foundation, skeleton*) and provides criteria for their comparison. As a result of the comparison, a framework was selected in accordance with the task at hand.

Key words: framework, *css, bootstrap, foundation, skeleton, website, html, javascript, back-end, frontend.*

Күн сайын дүйнө, айрыкча, IT тармагы көптөгөн идеялар жана технологиялар менен толукталып келүүдө. Андагы адамдар шашылыш түрдө бир жаңылыктан экинчи жаңылыкка өтүп, аны башка максаттарга колдоно башташууда.

Убакыттын өтүүсү менен ар кандай көлөмдөгү жана экрандын кеңдигине жараша түрдүү түзүлүштөр пайда болууда. Стол үстүндөгү компьютер же планшеттер үчүн гана жасалган атайын өлчөмдөгү пикселдерде дизайн даярдоонун эскилиги жетти. Ошондуктан веб-баракчаларды иштеп чыгууда дизайндын ынгайлуулугуна өзгөчө маани берүү зарыл. Веб-дизайн концепциясы биринчи жолу 2010-жылы пайда болгон. Ал интернетке туташкан ар кандай шаймандарда сайттын туура көрсөтүлүшүн камсыз кылып, браузер

терезесинин көрсөтүлгөн өлчөмдөрүн динамикалык түрдө жөнгө салат. Мында веб-сайтты түрдүү шаймандарда (компьютер, планшет, смартфон ж.б.) ыйгайлуу көрүү үчүн веб-сайттын өзүнчө версияларын түзүүнүн кажети жок. Бир сайт смартфондо, планшетте жана интернетке туташкан башка түзүлүштөрдө иштөөгө жөндөмдүү [1].

Өз кезегинде фреймворктөр веб-дизайнды түзүү процессин ылдамдатышы мүмкүн. Ошондой эле сайтка башка да ыңгайлуу опцияларды кошо алат [2].

Мисалы: модалдык терезелер, off-canvas меню ж.б. Ар кандай веб-сайт ийкемдүүлүктү талап кылгандыктан биздин алдыбызга коюлган максат статикалык сайттардын маалыматтык-маалымдамалык кызматы үчүн веб-сайттын макетин жөнөкөйлөтүүчү жана тездетүүчү адаптациялык фреймворктү тандап алуу болуп эсептелет.

Бүгүнкү күндө сайттардын түрлөрү ушунчалык көп болгондуктан, кээде аларды квалификациялоо кыйынга турат. Сайттагы маалыматты башкаруу ыкмасына карай сайттардын жалпы бөлүмү статикалык жана динамикалык сайттар деп эки түрдө аныктоого болот.

Статикалык сайттар - туруктуу, өзгөрүлбөс баракчалардын жыйнагынан турган веб-сайттар. Маалыматтар алардын коддорундагы беттерде коопсуз сакталат жана өзгөрүүлөрдү веб-технология боюнча адис гана жасай алат. Алар тез жүктөлөт, оптимизацияланган жана эң аз хостинг талаптарын аткарат. Кардар үчүн мындай сайттар бюджеттик чечим болуп саналат. Акыр-аягы, мындай сайтты түзүүгө жана аны кармоого кеткен чыгымдар динамикалуу сайтты түзүүгө жана сактоого кеткен чыгымдардан жогору болот.

Динамикалык сайттар - негизги артыкчылыгы - камтылган контентти башкаруу тутуму (CMS): анын мазмуну, функциялары, модулдары, кызматтары. Ар кандай форматта сакталган маалыматтардын, CMS функцияларынын, анын мүмкүнчүлүктөрүнүн жана плагинин негизинде түзүлгөн. Бул зарылчылыкка жараша жана адистердин катышуусуз маалыматты жаңыртууга, өз убагында жарыялоого жана жашырууга мүмкүндүк берет. Динамикалык сайттардын эң көрүнүктүү мисалдары - бул контентти башкаруу системасынын (CMS) негизинде курулган баракчалар. Алардын арасында, көбүнчө интернет-дүкөндөр, ошондой эле форумдар, сын-пикирлери бар баракчалар жана коноктордун контентин жайгаштыруу мүмкүнчүлүгү бар башка ресурстар бар.

Фреймворк - бул веб-иштеп чыгуучулар, сайттарды түзүүдө колдоно турган шаймандардын, библиотекалардын жана даяр модулдардын жыйындысы. DesignCodes IT компаниясынын Frontend иштеп чыгуучусунун айтымында “Фреймворктөр вебди иштеп чыгууда рамкалардын негизинде курулып, сайттар жеткиликтүүрөөк, жооптуу жана стандарттарга шайкеш келет.» [3]. Ошондуктан Frontend иштеп чыгуучулар фреймворктү туура тандоо менен төмөнкүдөй мүмкүнчүлүктөргө жетишет:

- процессти жөнөкөйлөтөт жана тездетет;
- сайтты иштеп чыгуу үчүн керектүү шаймандардын бардыгы бар;
- ыкчам жооп берген сайттарды түзүүгө мүмкүнчүлүк берет;
- тааныш эмес сайт менен кантип иштөөнү түшүнүү оңой.

Төмөндө bootstrap, foundation, skeleton сыяктуу негизги жооптуу фреймворктөрдү карап көрөлү.

Bootstrap – бул статикалык веб-сайттарды жана веб-тиркемелерди тез жана натыйжалуу түзүүгө мүмкүндүк берген белгилүү фреймворк. Бул инструменттердин акысыз топтому Twitter компаниясы тарабынан иштелип чыккан жана Html, CSS, JavaScript программалоо тилдеринде иштетүүгө болот. Бул фреймворктүн негизи артыкчылыгы катары анын JavaScript компонентин белгилеп кетүү керек.

Bootstrap колдонуу back-end иштеп чыгуучулар жана ашыкча аракеттери жана убарачылыгы жок тыкан интерфейс каалагандар үчүн жакшы чечим. Бул фреймворктүн

кемчилиги сайттын уникалдуулугунун жоктугу жана иштеп чыгуу стадиясында ашыкча коддун пайда болушу экендигин белгилеп кетүү зарыл.

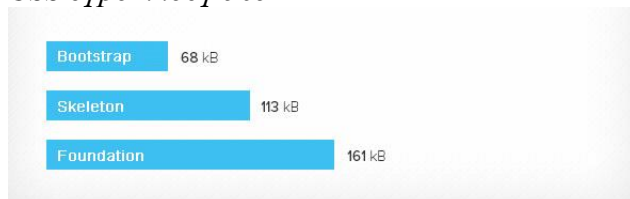
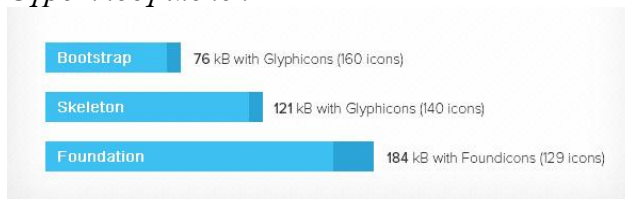
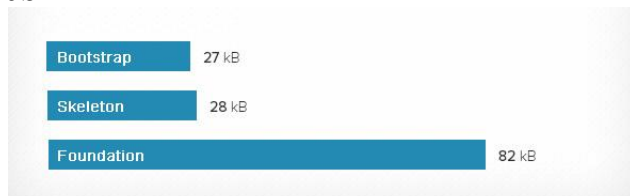
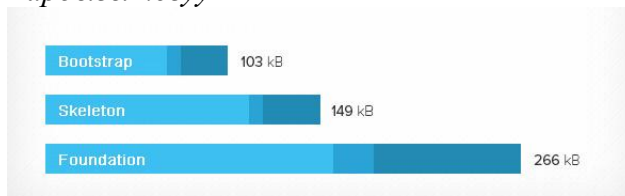
Foundation – популярдуулугу боюнча экинчи орундагы фреймворк. Фреймворктү чыгаруучу ZURB ага чоң колдоо көрсөтөт. Foundation бизнестерди, тренингдерди, консалтингдерди колдоочу профессионалдуу фреймворк. Ошондой эле foundation көптөгөн ресурстарды колдонууга мүмкүнчүлүгү бар жана фреймворктөр менен тез жана натыйжалуу иштөөнү үйрөтө алат. Анын негизги артыкчылыгы ийкемдүүлүк жана чексиз мүмкүнчүлүктөр. Кемчилиги болсо мобилдик тиркемелерге басым жасайт жана версиялары дал келбейт. Бул фреймворктү Facebook, Mozilla, Ebay, Yahoo!, National Geographic сыяктуу чоң сайттар пайдаланышат.

Skeleton – бул колдонууга оной жана эн жөнөкөй. Ал атайын бир стилге же дизайнга ыңгайлашкан эмес. Бул фреймворктүн жардамында сайтты иштеп чыгууну кошумча функцияларсыз эле ылдам баштоого болот. Фреймворктүн артыкчылыгы катары колдонуунун жөнөкөйлүгүн айтсак болот. Жооптуу сеткаларды өзү браузердин алдына ыңгайлаштырылган ошондой эле кнопка, форма жана башка зарыл компоненттер камтылган [4]. Фреймворктүн кемчиликтеринин арасынан минимализмди белгилеп кетүү керек. Негизги критерийлер боюнча фреймворктөрдү салыштырууну карап көрөйлү.

1-таблица. Фреймворктү салыштыруу

Фреймворк/ критерий	Bootstrap	Foundation	Skeleton
Иштеп чыгуунун жогорку ылдамдыгы	Twitter Bootstrap платформасы front-end сайтты CSS жана JavaScriptte гана түзүүгө караганда ылдам жана сапаттуу түзүүгө мүмкүнчүлүк берет.	Foundation ийкемдүү жана мүмкүнчүлүктөр чексиз. Бул чексиздик ошол эле учурда сайтты иштеп чыгуу процессин татаалдаштырышы мүмкүн.	Сайт иштеп чыгуу ылдам болгону менен кошумча функциялар толук камсыздалбаган. Ошондуктан бул жаатта көйгөй жаралышы мүмкүн.
Колдонууга жөнөкөйлүгү	Бул платформа менен иштөөдө HTML жана CSS технологиясы боюнча минималдуу билим жетиштүү болот.	Бул платформа менен иштөө үчүн HTML, CSS, JS, Saas технологиялары боюнча билимге ээ болуу кажет.	Бул платформа менен иштөө үчүн JS, SaaS боюнча билимге ээ болуу зарыл.
Браузерлер менен колдоосу	Mozilla Firefox, Google Chrome, Safari, Internet Explorer 7+ и Opera	Mozilla Firefox, Google Chrome, Safari, Internet Explorer 8+	Mozilla Firefox, Google Chrome, Internet Explorer 7+ и Safari
Программалык камсыздоонун ачыктыгы жана акысыздыгы	Twitter Bootstrap платформасы жеке жана коммерциялык колдонуучулар үчүн акысыз	Жеке жана коммерциялык колдонуучуларга акысыз	Жеке жана коммерциялык колдонуучуларга акысыз

1-диаграмма. Өлчөмү боюнча фреймворктү салыштыруу

CSS сүрөтчөсү жок*Сүрөтчөсү менен**JS**Бардыгы чогуу*

Жогоруда (1-таблицада, 1-диаграммада) көрүнүп тургандай, ар кандай алдыңкы фреймворктөрдүн өз артыкчылыктары бар. Ошондуктан, кандайдыр бир конкреттүү фреймворктү тандаардан мурун, көптөгөн варианттарды талдап чыгуу зарыл.

Ошентип, статикалык веб-сайттарды иштеп чыгууда Bootstrap фреймворкү биз үчүн зарыл болгон бардык мүмкүнчүлүктөрдү канааттандырат жана веб-сайтты түзүүдө, өнүктүрүүдө колдонсо болот деген тыянак чыгарсак болот.

Библиографиялык шилтемелер

1. Vanar.md [Электронный ресурс]. URL: <https://vanar.md/novosti/top-10-front-end-freymvopkov-v-2016> (дата обращения: 03.11.2020).
2. KtoNaNovenkogo [Электронный ресурс]. URL: <http://ktonanovenkogo.ru/> (дата обращения: 12.01.2021).
3. Te-st.ru [Электронный ресурс]. URL: <https://te-st.ru/2017/08/01/ui-framework/> (дата обращения: 21.01.2021).
4. Книга веб-программиста: секреты профессиональной разработки веб-сайтов / Б. Хоган, К. Уоррен, М. Узбер, К. Джонсон, А. Годин. М. : Питер, 2013. 288 с.

* * *

УДК: 510.2

АРАЛЫКТАН ОКУТУУ МЕЗГИЛИНДЕ ӨЗ АЛДЫНЧА ИШТЕРДИ АТКАРУУНУН
ФОРМАЛАРЫ

Аванова Жылдыз Авановна, п.и.к., доцент

Avanova121053@mail.ru

Эрматали уулу Баяман, магистрант

ermatalievbayaman@gmail.com

*Б. Осмонов атындагы ЖАМУ, Жалал-Абад шаары,
Кыргыз Республикасы*

Аннотация: Бул макалада студенттердин өз алдынча иштери жөнүндө негизги маалыматтар, аткаруу формалары, коюлган талаптары, аралыктан окутуу учурунда аткарылган өз алдынча иштердин түрлөрү жана алардын эсте калуу мүмкүнчүлүгү каралды.

Түйүндүү сөздөр: Студенттин өз алдынча иши, аудиториялык иш, аудиториядан сырткаркы иш, өз алдынча иштин түрлөрү жана формалары, аралыктан окутуу, сүрөт, презентация, аудио-видео материалдар, репродуктивдик жана чыгармачыл процесс, эске сактоо, эффективдүү форма, компьютердик технология.

ВЫПОЛНЕНИЕ РАЗЛИЧНЫХ ФОРМ ИНДИВИДУАЛЬНЫЙ РАБОТЫ ВО ВРЕМЯ
ОНЛАЙН ОБУЧЕНИЯ

Аванова Жылдыз Авановна, к.п.н., доцент

Avanova121053@mail.ru

Эрматали уулу Баяман, магистрант

ermatalievbayaman@gmail.com

*ЖАГУ имени Б. Осмонова, г.Жалал-Абад,
Кыргызская Республика*

Аннотация: Здесь рассматривались различные формы работ во время онлайн обучения: основная информация, исполнительная форма, постановка требований, также рассматривались вопросы усвоения во время в процессе обучения онлайн.

Ключевые слова: Самостоятельная работа студента, аудиторная работа, внеаудиторная работа, виды и формы самостоятельной работы, дистанционное обучение, фото, презентации, аудио-видео материалы, репродуктивный и творческий процесс, запоминание, эффективная форма, компьютерные технологии.

FORMS OF PERFORMING INDEPENDENT WORK DURING DISTANCE LEARNING

Avanova Zhyldyz Avanovna, docent

Avanova121053@mail.ru

Ermatali uulu Bayaman, master's degree student

ermatalievbayaman@gmail.com

*JASU named after B. Osmonov, Jalal-Abad city,
Kyrgyz Republic*

Annotation: Here, various forms of work during online training were considered: basic information, executive form, potanovka requirements, and issues of assimilation during the online training process were also considered.

Key words: Independent work of the student, classroom work, extracurricular work, types and forms of independent work, distance learning, photos, presentations, audio-video materials, reproductive and creative process, memorization, effective form, computer technologies.

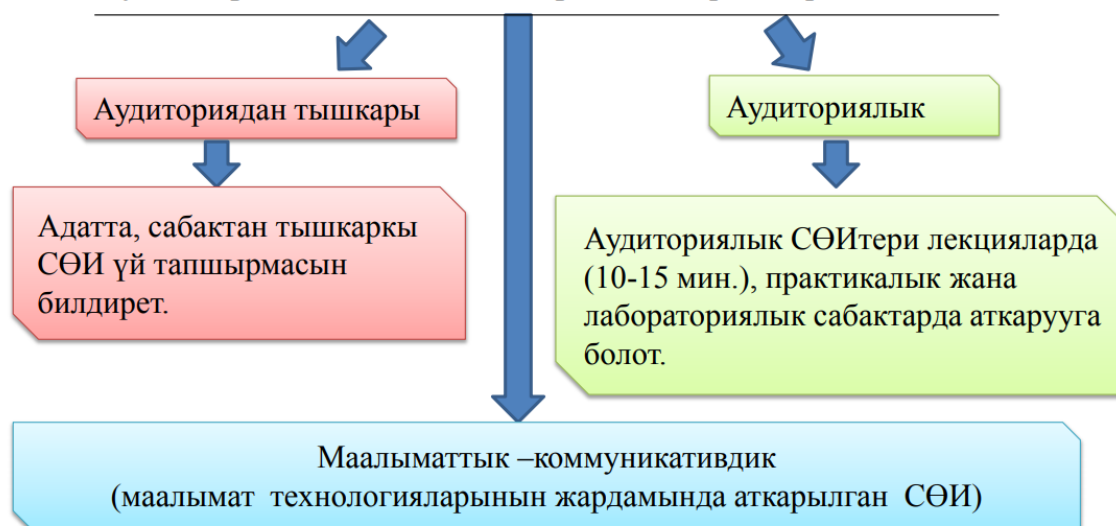
Өз алдынча иштер окутуу процессинин составдык бөлүгү. Студенттин билим алуу же окуу процесси биринчиден студент менен окутуучунун өз ара иш-аракеттерин ишке ашырат, экинчиден ар түрдүү өз алдынча иштөөнүн формаларынан жана түрлөрүнөн турат. Студенттер үчүн өз алдынча иштер аудиториялык жана андан сырткаркы учурда аткарууга окутуучу тарабынан сунушталат. Өз алдынча иштер студенттерге кошумча балл топтоо үчүн гана берилет деп эсептеген туура эмес. Өз алдынча иштер билимдерди текшерүү үчүн гана берилбейт, тескерисинче билим жана билгичтиктерди бекемдөө, тереңдетүү, изилдөө, өз көз карашын бекемдөө, чыгармачыл идеяларды жаратууга шыктандыруу максатын көздөйт. Ар бир студент окуу процессинин уландысы катары берилген өз алдынча ишти аткаруу менен жалпы жана өздүк жөндөмдөрүн өнүктүрүүгө мүмкүнчүлүк алаарын унутпашы зарыл. Ал эми мындай жөндөмдүүлүктөр инсан үчүн бардык алган маалыматтар унутулгандан кийин да өмүр боюу ийгиликке жетелеп кызмат кылаары шексиз.

Ошентип, **өз алдынча иштөө** - бул окутуучулар тарабынан уюштурулган, атайын бөлүнгөн убакытта коюлган дидактикалык максатка жетүүгө багытталган ар кандай активдүү иш-аракет: билимди издөө, аларды түшүнүү, жыйынтыктоо, билгичтиктерди жана көндүмдөрдү калыптандыруу жана өнүктүрүү, билимди жалпылоо жана тутумдаштыруу [2].

Өз алдынча иштөө, көптөгөн илимпоздордун айтымында, студенттердин өздөрүнүн теориялык жана практикалык билимди өздөштүрүүсүнө аң-сезимдүү мамилесин өркүндөтөт, интеллектуалдык иштин адаттарын калыптандырат [4].

Студенттердин өз алдынча иштөө көндүмдөрүн калыптандыруу көйгөйү билимге болгон кызыгууну арттырып, билим берүү мотивациясын алдын-ала жогорулатуу көйгөйүнө айланат. Демек, окутуучулардын негизги милдеттеринин бири - студенттердин өз алдынча иштерин уюштурууга жардам берүү болуп саналат.

Студенттердин өз алдынча иштери төмөнкүдөй мүнөздө болот:

Өз алдынча иш студенттин иш-аракетиндеги репродуктивдик жана чыгармачыл процесстерди камтыйт. Буга жараша студенттердин өз алдынча иш-аракети үч деңгээлге бөлүнөт: репродуктивдик (окутуу), реконструктивдик жана чыгармачылык (издөө).

1. Өз алдынча иштерди **үйрөнүү үлгүгө ылайык жүргүзүлөт**: маселелерди чечүү, таблицаларды, схемаларды толтуруу ж.б. Студенттин **таанып билүү иш-аракеттери** таанууда, түшүнүүдө, жаттап алууда көрүнөт. Мындай иштин максаты - билимди бекемдөө, билгичтиктерди жана көндүмдөрдү калыптандыруу.

2. Өз алдынча калыбына келтирүү иштеринин жүрүшүндө чечимдерди калыбына келтирүү, план түзүү, тезистер, аннотация жүргүзүлөт. Рефераттарды ушул деңгээлде аткарууга болот.

3. Чыгармачыл өз алдынча иштөө үчүн жаңы маалымат алуу, көйгөйлүү кырдаалды талдоо талап кылынат. Студент чечимдин каражаттарын жана ыкмаларын өз алдынча тандап алышы керек (окуу жана илимий тапшырмалар, курстук жана дипломдук иштер) [5].

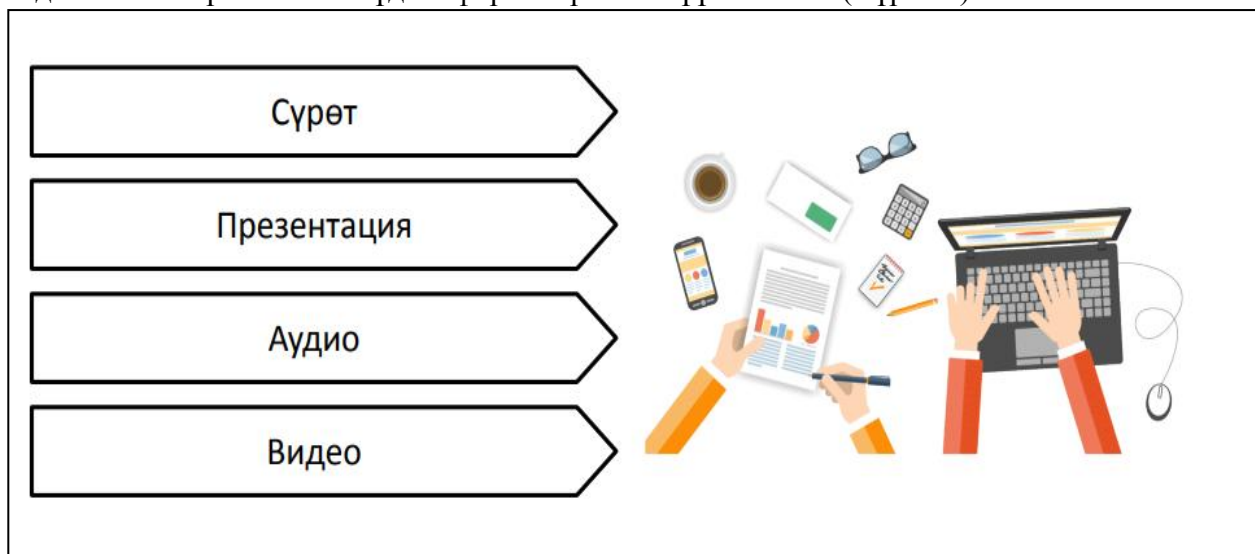
Студенттердин өз алдынча иштерин ийгиликтүү жүзөгө ашыруу үчүн төмөнкүлөр зарыл:

- 1) аудиториялык иштин бардык формаларында өз алдынча ишти уюштурууга комплекстүү мамиле кылуу;
- 2) өз алдынча иштин бардык деңгээлдеринин (түрлөрүнүн) айкалышы;
- 3) өз алдынча иштин сапатына көзөмөлдү камсыз кылуу (мугалимдин талаптары, консультациялары) [3].

Студенттер аткарган өз алдынча жумуштар төмөнкү талаптарга жооп бериши керек:

- студент өзү аткарууга же жамааттык иштин бир бөлүгүн өз алдынча аткарууга;
- изилденип жаткан дисциплинанын жана практикалык иштин тиешелүү чөйрөсүнүн актуалдуу маселелери ачылып, талданып же өнүгүүнүн толук этабын билдирет;
- билим берүүчү, илимий жана (же) практикалык багытка жана мааниге ээ;
- жарыяланган маселелер боюнча автордун (студенттин) жетиштүү компетенттүүлүгүн көрсөтүүгө;

Аралыктан окутуу учурунда компьютердик технологиянын жардамында студенттер өз алдынча иштерин төмөнкүдөй формаларга бөлүүгө болот (Сүрөт 2).

Сүрөт 2.

Студенттер тарабынан аткарылган өз алдынча иштердин эффективдүү формаларынын бири берилген тапшырманы видео форматында аткаруу эсептелет.

Артыкчылыктары катары төмөнкүлөрдү атоого болот:

- Берилген теманын үстүндө иштөө аркылуу жаңы билимдерге ээ болуу мүмкүнчүлүгү пайда болот;
- Студенттердин компьютердик технология менен иштөө жөндөмдүүлүгү жогорулайт ж.б.

Видео түрүндө аткарылган иштин эсте калуу мүмкүнчүлүгүн төмөнкүдөй мүнөздөөгө болот (таблица 1):

Таблица 1.

Аткарылган иштин түрү	Маалымат берүүнүн түрү	Сакталуу %	Ишке тартылган эс тутумдун басымдуулук кылган тиби	Ой жүгүртүү ишмердүүлүгүнүн эң көп талап кылынган деңгээли
Угузуучу, көрсөтүүчү (аудио-видео визуалдык) материалдар	Символдуу жана образдуу	20	Ыкчам эс тутум эгерде көрүүчү мазмунду түшүнүүгө аракеттенсе	Эстеп калуу\түшүнүү

Таблицадагы үчүнчү мамыча эске туту процентин көрсөткөн У.Глассердин пирамидасынын негизинде алынды [1].

1. лекция - 5%
2. өз алдынча окуу - 10%
3. аудио-видео окутуулары -20%
4. демонстрациялык көрсөтүүлөр -30%
5. дискуссиялык группалар менен иштөө -50%
6. ишмердүүлүк процессиндеги практика -75%
7. өз ара окутуу -90%

Видео же слайд турунда аткарылган иште сөзсүз ойду корутундулоо, маалыматты талдоо процесстери камтылат да жеке өздүк чыгармачылыктын элементтери кошулат жана аткаруучуда эмоционалдык канааттануу сезимдери коштолуп ишти аткарууга карата мотивация жогорулайт. Жогоруда таблицадан көрүнүп тургандай видео, слайд даярдоо ишмердүүлүк процессиндеги практика аркылуу окуу материалынын эсте калуусу 75 % чейин жогорулайт. Бул студенттин окуу сессиясын ийгиликтүү тапшыруусун камсыздайт алат.

Аралыктан окутуу учурунда аткарылган өз алдынча иштер боюнча Google Forms программасынын жардамы менен студенттердин арасында сурамжылоо жүргүзүлгөн натыйжада төмөнкүдөй жыйынтык алынды (Диаграмма 1, 2, 3) [7].

1. Аралыктан окутуу учурунда өз алдынча иштердин кайсы түрүү көбүрөөк аткарылды?

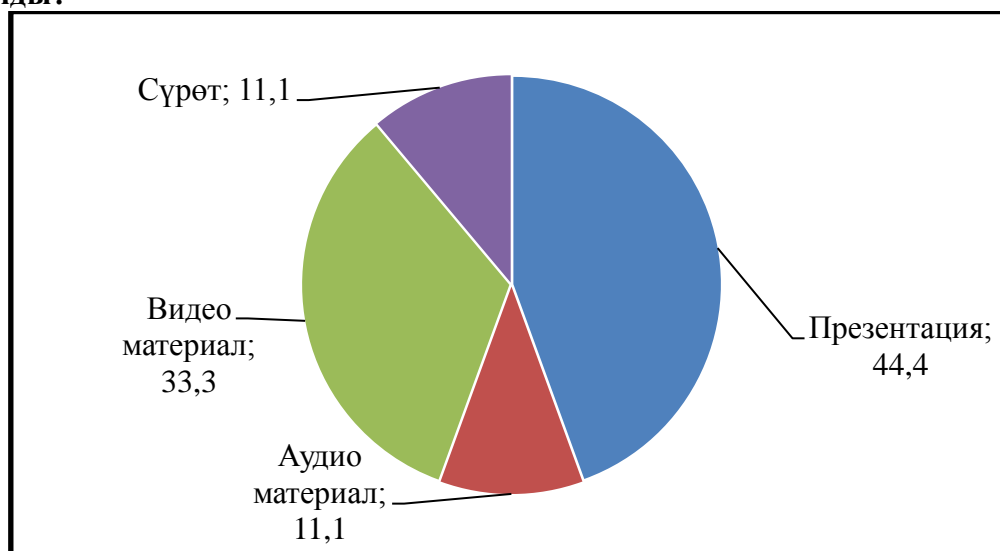

Диаграмма 1.

2. Өз алдынча иштердин төмөнкү түрлөрүнөн кайсынысы силер үчүн аткарууга ыңгайлуу?

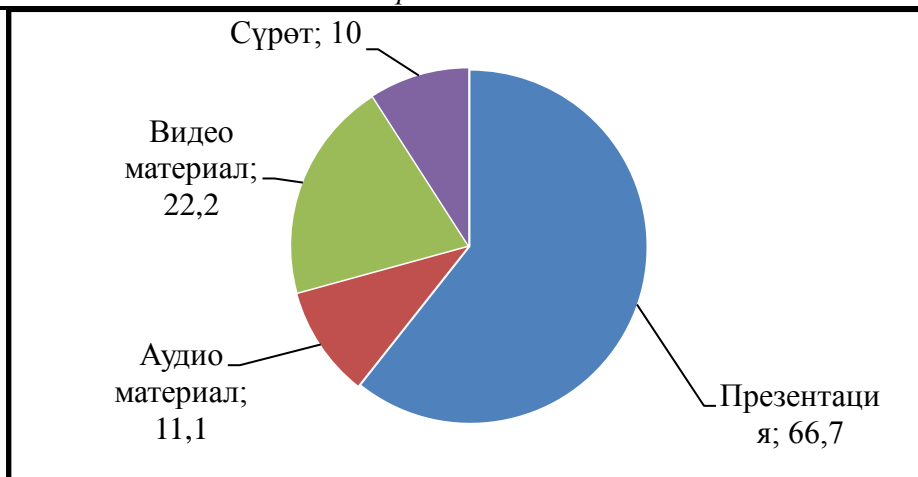

Диаграмма 2.

3. Өз алдынча иштерди аткарууда жаңы билимдердин канча процентин өздөштүрө аласыңар?

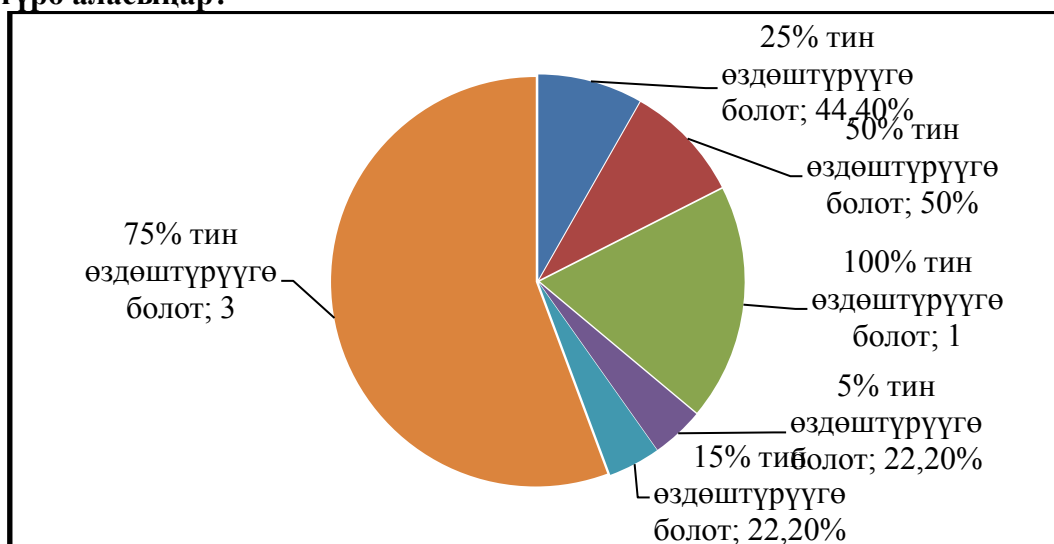

Диаграмма 3.

Адабияттар:

1. Аванова Ж.А., Алыбаев К.С. Математиканы окутуунун методикасы боюнча лабораториялык жана практикалык жумуштар- Жалал-Абад:2013.-172 б.
2. Аванова Ж.А., Алыбаев К.С., Пахирдинов М.Планиметрия курсун интерактивдүү окутуу (окууметодикалык колдонмо). – Бишкек, 2012. -180 б.
3. Галицких Е. Организация самостоятельной работы студентов // Высшее образование в России. 2004. № 6.
4. Пидкасистый П.И., Фридман Л.М., Гарунов М.Г. Психолого-дидактический справочник преподавателя высшей школы. М., 1999.
5. Полякова А. Самостоятельная работа – условие стимулирования активной учебно-познавательной деятельности студентов // Дошкольное воспитание. 1995. №
6. Рубаник А. И др. Самостоятельная работа студентов // Высшее образование в России. 2005. № 6.
7. Семушина Л.Г., Ярошенко Н. Г. Содержание и технологии обучения в ССУЗах.
8. <https://forms.gle/Zpq7AmztCaMS6h896>

* * *

УДК 004.738.52

ОНЛАЙН ОКУТУУДА МААЛЫМАТ ТЕХНОЛОГИЯЛЫК КАРАЖАТТАРЫ МЕНЕН
КАЙТАРЫМ БАЙЛАНЫШТЫ ТҮЗҮҮ

Батырова Ырыскан Мийзамовна окутуучусу,
e-mail: yryskan1972@mail.ru

Нарматова Нургул Токталиевна окутуучу,
Nnarmatova-77@mail.ru

Б.Осмонов атындагы ЖАМУ, Жалал-Абад шаары,
Кыргыз Республикасы

Аннотация: макала билим берүү системасында маалыматтык технологиялык каражаттарды колдонуу менен кайтарым байланышты түзүү маселесине арналды. Онлайн окутуу учурунда колдонулган тиркемелер, интернет сервистер, платформалар жөнүндө маалымат берилет. Ошондой эле бул мезгилдеги окуу процессинин жүрүшү, студенттер менен кайтарым байланыш, тапшырмалардын берилиши жана аткарылышы кандай болоору баяндалат. Студенттердин жана окуучуларды билим, билгичтик жана компетенцияларынын калыптангандык деңгээлин аныктоого токтолобуз.

Түйүндүү сөздөр: аралыктан окутуу, кайтарым байланыш, түрдүү тиркемелер, платформалар, компетенциялар, окуу процесси.

СОЗДАНИЕ ОБРАТНОЙ СВЯЗИ С ПОМОЩЬЮ ИНСТРУМЕНТОВ
ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОНЛАЙН-ОБУЧЕНИИ

Батырова Ырыскан Мийзамовна преподаватель,
e-mail: yryskan1972@mail.ru

Нарматова Нургул Токталиевна преподаватель,
Nnarmatova-77@mail.ru

ЖАГУ имени Б.Осмонова, город Жалал-Абад,
Кыргызская Республика

Аннотация: Статья посвящена проблеме обратной связи в системе образования с использованием инструментов информационных технологий и предоставляет информацию о приложениях, интернет-сервисах, платформах, используемых в онлайн-обучении. Он также описывает прогресс учебного процесса за этот период, отзывы студентов, задания и успеваемость. Мы ориентируемся на определение уровня сформированности знаний, навыков и компетенций студентов и школьников.

Ключевые слова: дистанционное обучение, обратная связь, различные приложения, платформы, компетенции, процесс обучения.

CREATING FEEDBACK WITH INFORMATION TECHNOLOGY TOOLS IN ONLINE
LEARNING

Batyrova Yryskan Miizamovna teacher,
e-mail: yryskan1972@mail.ru

Narmatova Nurgul Toktalievna teacher,
Nnarmatova-77@mail.ru

JASU named after B. Osmonov, Jalal-Abad city,
Republic of Kyrgyzstan

Annotation: The article is devoted to the issue of feedback in the education system with the use of information technology tools. Information about applications, Internet services,

platforms used in online learning. It also describes the progress of the learning process during this period, feedback from students, assignments and performance. We focus on determining the level of formation of knowledge, skills and competencies of students and pupils.

Keywords: *distance learning, feedback, various applications, platforms, competencies, learning process.*

Азыркы учурдун талабына ылайык республикабыздын бардык региондорунда билим берүүнү компьютерлештирүү, санариптештирүү, интернеттештирүү(OnLine) жүрүп жатат. Буга чейин аралыктан окутуу түшүнүгү кирип, калыптана баштаган учурда акыркы жылдагы кырдаал башталып, ушул түшүнүк кеңири колдонулуп калды.

Аралыктан окутуу – бул билим алуунун формасы, анда окутуучу жана студент аралыктан өз ара аракеттенет. Интернеттин жана маалыматтык коммуникациялык технологияларынын өнүгүүсү менен аралыктан билим берүүнүн жаңы формалары, анын ичинде онлайн окутуу формасы да пайда болду. Билим берүүнүн азыркы учурдагы талабына ылайык болочоктогу кесиптин ээлерине негизги коомдун талабы – маалыматтык-коммуникация технологияларынын жетишкендиктерин кесиптик аракеттеринде натыйжалуу пайдалана ала турган денгээлге жетүү менен коомдон өзүнүн ордун табууга түрткү берүү болуп саналат.

Бул учурда билим берүү системасында мүмкүн болушунча кыска мөөнөттө жетишээрлик чоң көлөмдөгү билимди берүүгө өбөлгө түзүүчү, ошондой эле окуучулардын үйрөнүүчү материалдарды өздөштүрүүлөрүнүн жана практикада бышыктоолорунун жогорку денгээлде камсыз кылуучу окутуунун усулдарны колдонуу зарылчылыгы келип чыгууда.

Учурда билим берүү кырдаалга байланыштуу онлайн болуп жаткандыгы баарыбызга белгилүү. Албетте бул нерсеге ылайыкташуу билим берүү системасында эмгектенип жаткан көпчүлүк мугалимдер менен окутуучуларга оңой болгон жок. Мугалимдер менен окутуучулардын изденүүлөрүнүн жана талыкпаган эмгектеринин натыйжасында, сабактарды үзгүлтүккө учуратпастан андан ары улантып кетүү үчүн ар бири өз алдынча онлайн сабактарды уюштура турган платформаларды өздөштүрүштү.

Бул кырдаал баарыбыз үчүн күтүүсүз болгондуктан, ошол эле учурда заманбап маалымат технологияларынын мүмкүнчүлүктөрүн колдонууну колго алып окутуучулар студенттер менен кайтарым байланышты түрдүү платформалардын негизинде жүргүзүп жатышты.

Онлайн окутууда кыйынчылыктар болбой койгон жок., окуу жайларда, мектептерде онлайн жана аралыктан окутууну уюштуруу боюнча семинарлар болду. Натыйжада онлайн сабактарды уюштуруп, өтүү үчүн түрдүү платформаларды жана интернетти практика жүзүндө колдонууга туура келди.

Бардык эле мугалимдер негизинен AVN маалымат билим берүү порталын, WhatsApp, Zoom, Google classroom, Google meet, Телеграмм жана башка сервистердт колдонушту. Алардын кээ бирлерине токтоло кетели.

1. AVNмаалыматтык билим берүү порталы.

AVN билим берүү порталы аркылуу кырдаалга чейин кандай жумуш аткарылып жаткан болсо, учурда да мурдагыдай эле толук кандуу кайтарым байланыштар жүргүзүлүп жатты.

AVN дин артыкчылыктары:

- Лекциялык, лабораториялык, практикалык, семинардык сабактардын иштелмелери студенттерге так, даана көрүнөт жана көчүрүп алып алардын үстүнөн иштөөгө ыңгайлуу;
- Студенттердин өз алдынча иштөө үчүн тапшырмаларын файл түрүндө ала алышат жана жөнөтүшөт;
- Маалыматты видео, документ, презентация, таблица аркылуу жөнөтүүгө болот;
- Окутуу каалаган убакта болуусу мүмкүн;
- Окутуу үчүн каалаган жерди тандай аласыз;
- Маалымат алмашуу үчүн кеңири коммуникациялык мүмкүнчүлүктөргө ээ;

Кемчиликтери:

- Байланыш сапаты начар
- көндүмдөрдүн жетишсиздиги;
- Өз алдынча окуу процессин уюштура албоо;

AVN де кайтарым байланыш жүргүзүүдө студенттер менен бетме-бет сүйлөшүү мүмкүн эмес, ошондуктан башка платформалар аркылуу байланышуу жүргүзүлүп жатат.

2. WhatsApp аркылуу байланыш бардык колдонуучулар үчүн абдан жөнөкөй, ыңгайлуу, жеткиликтүү жана колдонуу кыйынчылыкты жаратпайт. Бирок кайтарым байланыш жасоодо мугалимдер үчүн ыңгайсыз экендиги тастыкталды.

- Бул тиркеме аркылуу керектүү маалыматтарды видео, документ, үн аркылуу алууга жана жөнөтүүгө болот;

- Кемчилиги: маалымат көбөйүп кеткен учурда телефондордо маселе жаралышы мүмкүн;

3. Zoom платформасы аркылуу конференция уюштурууга болот. Zoom онлайн сабактарды уюштуруунун каражаты, бул платформа абдан кеңири мүмкүнчүлүктөргө ээ, лекциялык, практикалык жана лабораториялык сабактар жадыбал боюнча үзгүлтүксүз өткөрүлүп жатат. Азыркы учурда билим берүү мекемелери Zoom платформасын кеңири пайдаланып жатат. Себеби: бул видеоконференцияларды, вебинарларды жана башка ушул сыяктуу онлайн-иш-чараларды өткөрүү үчүн булуттук платформа. Иштөө үчүн колдонуучу идентификатор алат жана аны онлайн жолугушууларды өткөрүү үчүн колдонот. Учеттук жазууну түзгөн кандай болбосун адам жолугушууну уюштура алат. Акысыз учеттук жазуу узактыгы 40 мүнөттү түзгөн видеоконференцияны өткөрүүгө мүмкүндүк берет.

Zoom платформасында конференцияларды өткөрүү ыңгайлуу жана бардык колдонуучуларга жеткиликтүү;

- Мындан сырткары Windows, WindowsPhone, MacOS, Android, IOS колдоосу экранды демонстрациялоо мүмкүнчүлүккө ээ;

Zoom дун мүмкүнчүлүктөрү:

- Ар бир катышуучу менен видео - жана аудио байланыш. Уюштуруучуда микрофонду күйгүзүү же өчүрүү, ошондой эле видеону өчүрүп, бардык катышуучулардан видеону күйгүзүү мүмкүнчүлүгү бар. Конференцияга көрүү үчүн гана укугу менен катышуучу катары кирүүгө болот

- Үн коштолгон экран менен (screensharing) бөлүшүүгө болот. Экранды демонстрациялоону тынымга коюп койсо болот. Андан тышкары, толук экран менен бөлүшпөстөн, айрым тиркемелер менен гана бөлүшсө болот, мисалы, браузерди демонстрациялоону күйгүзүү. Ырастоолордо бардык катышуучуларга экранды бөлүшүү же уюштуруу гана аны аткара ала тургандай кылып чектөө коюп коюу мүмкүнчүлүгү бар

- Платформага интерактивдүү доска киргизилген, ошондуктан экранды демонстрациялоодон доскага жеңил жана тез өтүүгө болот.

- Билдирүүлөрдү жазууга, бардыгына же биргана студентке файлдарды берүүгө болотурган чат бар. Чатты автоматтык сактоо же ар бир конференцияда кол менен сактоону ырастоого болот (Чат→Жененирээк→Чатты сактоо).

- Сабактарды компьютерге да, ошондой эле булутчага жазууну ишке ашырууга да болот. Автоматтык түрдө жазууну ырастоо, ошондой эле, аны тынымга коюп коюу мүмкүнчүлүгү бар

- Конференция учурунда кош-уюштуруучуну дайындоого болот, анда уюштуруучуну укугундай эле укуктар болот: айрым студенттердин микрофонун күйгүзүү же өчүрүү, аталышын өзгөртүү, залга бөлүү.

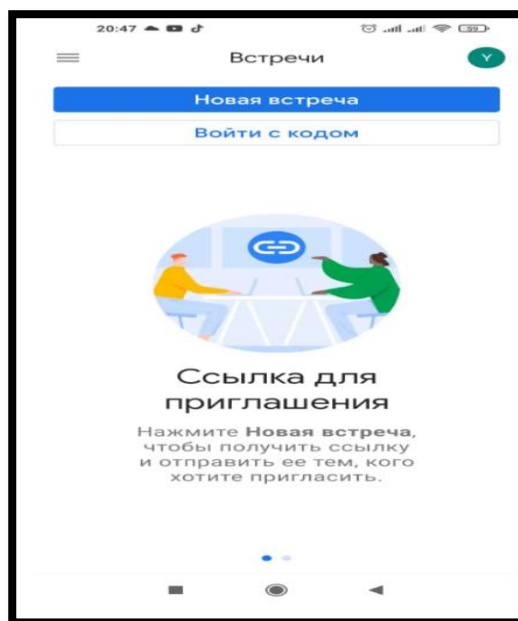
4. Google meet – бул Google тарабынан иштелип чыккан видео чалуулар кызматы, бул сервис аркылуу студенттер менен түздөн-түз, бетме-бет маалыматтарды берүүгө жана алууга ыңгайлуу.

Google meet сервисинин артыкчылыктары:

- Жаңы жолугушуу түзүп, аны пландаштырууга же дароо баштоого болот;
- Маалыматтарды берүү, алууда убакыттын чектелбегендиги, суроо-жооп, викториналарды уюштурууга абдан ыңгайлуу;
- Чексиз жогорку сапаттагы видео жолугушууларды камсыз кылат;
- Шилтеме аркылуу компьютерден жана Google meet мобилдик тиркемесинен кирүү ыңгайлуу;

Google meet сервисинин кемчиликтери:

- Бардык видео конференцияга катышуучулардын Googleаккаунту болуш керек;
- Акысыз версиясында убакыттын чектелгендиги (60мин);

5. Telegram – тексттик, үн жана видео билдирүүлөрдү, сүрөттөрдү, ар түрдүү форматтагы файлдарды алмашууга мүмкүндүк берет;

Кырдаалга жараша билим берүү мекемелеринде Telegram аркылуу мугалимдер окуучулар, студенттер менен байланыуларды жүргүзүп жатышты.

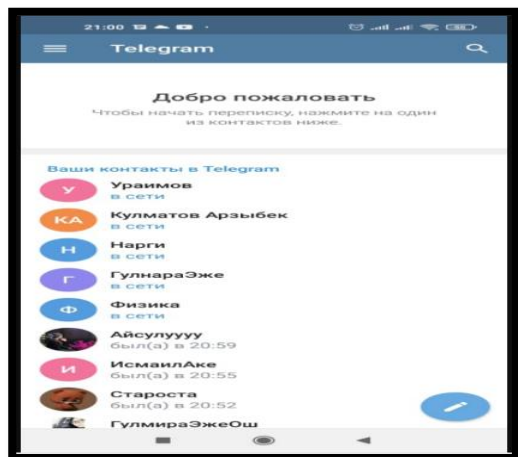
- Telegram – видео жана аудио чалууларды, интернет конференцияларды, группалык чатты бир убакта колдонууга ыңгайлуу;

- Мындан сырткары Windows, Windows Phone, Mac OS, Android, IOS;

Жогорудагы тиркемелерди жана интернет сервистерин иштетүүдө компьютер, ноутбук, планшет жана мобилдик телефондорду колдонууга болот. Бул платформаларды студенттердин өздөштүрүүсү үчүн атайын ылайыкташтырып, методикалык көрсөтмө катары кыска видеороликтер түрүндө жөнөтүү менен жетиштик.

Онлайн окутууда өз учурунда студенттерге, окуучуларга көйгөй жаратпай койгон жок. Кээ бир учурда интернет байланыш начар болгондуктан жана телефондо жаралган маселелерден улам студенттер байланышка чыга албаган учурлар да болду.

Аралыктан окутуу шарттарынын негизинде пайда болгон кыйынчылыктарды мугалимдер изденүүчүлүктүн, билиминин аркасында ыңгайлаштыруу менен өз ордуна коё алышты. Мугалимдер окуучулар жана студенттер менен кайтарым байланыштарды жүргүзүп жатты жана бул учурда көпчүлүк окуучулар менен студенттердин өз алдынча тапшырмаларынын үстүндө иштөөсүнүн активдүүлүгүн көрө алдык. Окутуучулар жогорудагы платформаларды сабактардына түрлөрүнө карата ыңгайана жараша колдонуп жатышты. Окутуучулардын изденүүсүнүн натыйжасында заманбап программаларды өздөштүрүүгө жетишик. Жогоруда айтылгандардан улам билим берүү

системасындагы онлайн окутуу жолго коюлуп, ыңгайлашып калды десек болот.

Мисалга алсак Жалал-Абад мамлекеттик университетинин “Педагогика жана башталгыч билим берүүнүн методикасы” жана “Педагогика жана мектепке чейинки билим берүүнүн методикасы” адистиктериндеги студенттер үчүн, мультимедиялык технология дисциплинасы окуу планы боюнча 30 саат практикалык жумуш, 30 саат өз алдынча иш жана информатика дисциплинасы 30 саат лекция, 30 саат лабораториялык жумуш, 60 саат өз алдынча иш болуп вариативдик бөлүктө каралган. Бул белгиленген адистиктер үчүн сабактар жадыбал боюнча жогорудагы тиркемелерди колдонуу менен өз убагында өтүлүп жакшы жыйынтыктарды берди. Жумушчу программа, силлабус, ОМК, окуу материалдары дисциплинага ылайык түзүлүп, AVN системасына киргизилген.

Студенттер дисциплиналарды окууда төмөнкү көндүмдөргө ээ болушту:

1. Google Meet тиркемесин колдонуп видео конференция уюштурууну өздөштүрүштү;
2. AVN системасында студенттерге тиешелүү болгон материалдар менен иштөөнү толук өздөштүрө алышты;
3. Zoom программасынын жардамы менен онлайн-презентацияны демонстрациялоону өздөштүрүштү;
4. Telegram аркылуу видео жана аудио чалууларды, интернет конференцияларды, тайпалык чатты бир убакта колдонууну үйрөнүштү;

Демек, ар бир окутуучу бул платформалардын ичинен кайтарым байланыш үчүн сабактардын түрүнө ыңгайлаштырып тандап алуу менен онлайн сабактарды уюштуруп өтсө болот деген тыянакка келебиз. Мындан сырткары Онлайн билим берүүнүн негизги талабынын бири болуп, студенттерге группалаштары жана окутуучусу менен кайтарым байланыш үчүн мүмкүнчүлүктү түзүү саналат. Бул талап азыркы учурда өтө актуалдуу, анткени онлайн билим берүү – бул альтернатива болбостон, реалдуулук болуп кабыл алынат. Онлайн окутууга өтүү учурунда студенттерде да, көптөгөн окутуучуларда да кандайдыр бир кыйынчылыктар болгондугун эске алуу керек, ошондуктан окутуунун жаңы формасына түшүнүү менен мамиле кылуу жана бири-бириңерге мүмкүн болушунча колдоо көрсөтүү зарыл.

Адабияттар:

1. Б.И. Круг., О.Б. Журавлева, Использование видео в дистанционном обучении, для преподавателей и учителей, второе издание.
2. Касторнова В.А. Информационно-образовательная среда как основа становления и развития понятия образовательного пространства / В.А. Касторнова // Сборники конференций НИЦ «Социосфера». – 2013. – № 1.
3. Козкина А. «Какой там урок?». Учителя и школьники о проблемах дистанционного обучения во время карантина /А. Козкина, Д. Швец //Медиазона. -URL: <https://zona.media/article/2020/04/07/school> (дата обращения: 20.04.2020).
4. Мудракова, О.А. Проблема использования технологий дистанционного обучения в школьном образовании, 2015.
5. Активная информационная система вуза в информационно-образовательной среде / Г.М. Цибульский, М.В. Носков, Р.А. Барышев и др. // Педагогика: журнал . -2017 _ №3 _ С. 28-33.
6. Овчинников, А.В. Использование информационных и коммуникационных технологий при дистанционном обучении / А.В. Овчинников // Педагогическая информатика: журнал. - 2014. _ №2. _ С. 63-67.

* * *

УДК.141.37.11

ОРТО КЕСИПТИК БИЛИМ БЕРҮҮДӨ КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ИНТЕГРАЦИЯЛАНГАН
САБАКТАРЫНДА СТУДЕНТТЕРДИН КОММУНИКАЦИЯЛЫК
КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮГҮН КАЛЫПТАНДЫРУУНУН ТЕОРИЯЛЫК ӨБӨЛГӨЛӨРҮ

Гапарова Айжамал Эргешовна, окутуучу
Ош мамлекеттик университети
gapparovaaizamal@gmail.com

Аннотация: Бул макалада орто кесиптик билим берүүчү окуу жайларда билим берүүдөгү кыргыз тили сабактарында окуучуларды тилдик жактан гана билимин арттырбастан, интеграцияланган сабактар аркылуу алардын кебин өстүрүү, таза, туура, так жана бай сүйлөө жөндөмдүүлүктөрүн арттыруу жолдорун аныктоо зарылдыгы, актуалдуулугу аныкталган. Мындан тышкары орто кесиптик билим берүүчү окуу жайлардын студенттеринин информациялык, коммуникативдик компетенттүүлүгүн кыргыз тилинин интеграцияланган сабактардын негизинде өнүктүрүүнүн жолдорун иликтөө, анын натыйжаларын практикага киргизүү жолдору талдоого алынган.

Мында окутуунун технологиясын жаңылоо, окуу предметтери боюнча сабак берүүнү азыркы учурдун талабына ылайык келтирүү, кыргыз тилин окуучулардын бардык муктаждыктарына кызмат кыла ала тургандай жана өсүү багытында бардык кызыкчылыктарын толугу менен аткара алгыдай абалга жеткирүү жолдору көрсөтүлгөн.

Түйүндүү сөздөр: коммуникативдик компетенттүүлүк, интеграцияланган сабак, лингвистика, маданият таануу компетенциясы, проблемалык окутуу, өнүктүрүүчү окутуу, интерактивдүү окутуу.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНЫХ
КОМПЕТЕНЦИЙ СТУДЕНТОВ В ИНТЕГРИРОВАННОМ УРОКЕ КЫРГЫЗСКОГО
ЯЗЫКА В СРЕДНЕМ ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ

Гапарова Айжамал Эргешовна, преподаватель
Ошский государственный университет
gapparovaaizamal@gmail.com

Аннотация: В данной статье указывается необходимость и актуальность способов улучшить разговорные навыки учащихся с помощью интегрированных уроков, не только для улучшения их языковых навыков на уроках кыргызского языка в средних профессиональных учебных заведениях, но также для улучшения их способности говорить бегло, точно, четко и богато. Кроме того, изучение способов развития информационно-коммуникативных компетенций учащихся средних профессиональных учебных заведений на основе комплексных уроков кыргызского языка, анализ путей реализации его результатов на практике.

В нем изложены пути модернизации технологии обучения, приведения предметного обучения в соответствие с современными требованиями и перевода кыргызского языка в положение, в котором он может удовлетворить потребности и интересы всех учащихся.

Ключевые слова: коммуникативная компетентность, интегрированное обучение, лингвистика, культурная компетентность, проблемное обучение, развивающее обучение, интерактивное обучение.

THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE FORMATION OF COMMUNICATIVE
COMPETENCIES OF STUDENTS IN THE INTEGRATED LESSON OF THE KYRGYZ
LANGUAGE IN SECONDARY VOCATIONAL EDUCATION

*Gaparova Aijamal Ergeshovna, Lecturer
Osh State University
gapparovaazamal@gmail.com*

Annotation: *This article indicates the need and relevance of ways to improve students' conversational skills using integrated lessons, not only to improve their language skills in Kyrgyz lessons in secondary vocational schools, but also to improve their ability to speak fluently, accurately, clearly and richly. In addition, the study of ways to develop information and communication competencies of students in secondary vocational schools on the basis of comprehensive lessons of the Kyrgyz language, analysis of ways to implement its results in practice.*

It sets out ways to modernize teaching technology, bring subject-based learning into line with modern requirements, and translate the Kyrgyz language into a position in which it can satisfy the needs and interests of all students.

Key words: *communicative competence, integrated learning, linguistics, cultural competence, problem-based learning, developing learning, interactive learning.*

Кыргыз тили сабактарында орто кесиптик билим берүүчү окуу жайлардын студенттеринин информациялык, коммуникативдик компетенттүүлүгүн интеграцияланган сабактардын негизинде өнүктүрүүнүн жолдорун иликтөө, анын натыйжаларын практикага сунуштоону изилдөөбүздүн актуалдуулугунун бири катары кароого болот.

Маалыматтардын өнүгүү деңгээлине байланыштуу тилдик, коммуникативдик компетенцияларга ээ болгон инсан – коомдук да муктаждык. Ал эми иликтөөбүздүн илимий-теориялык актуалдуулук деңгээли башталгыч билим берүү процессинде, орто кесиптик билим берүүчү окуу жайлардын студенттеринин инсан катары тилдик, коммуникативдик компетенцияларын калыптандыруу менен турмушунда тилди сабаттуу колдоно билүү зарылчылыгынын баалуулугунан чыгат. Демек, орто кесиптик билим берүүчү окуу жайларда билим берүүдөгү кыргыз тили сабактарында окуучуларды тилдик жактан гана билимин арттырбастан, интеграцияланган сабактар аркылуу алардын кебин өстүрүү, таза, туура, так жана бай сүйлөө жөндөмдүүлүктөрүн арттыруу жолдорун аныктоо зарылдыгы эмгегибиздин актуалдуулугунун дагы бир негизи болот.

Орто кесиптик окуу жайлардын интеграцияланган сабактарында студенттердин информациялык жана коммуникациялык компетенттүүлүгүн калыптандырууда кыргыз тилин эне тил катары окутуу ыкмасын өнүктүрүүнүн азыркы этабы тилдик билим берүүнү олуттуу жаңылоо менен мүнөздөлөт. Бул болсо лингвистикалык, усулдук адабияттарды талдоо менен мамлекеттик тилде билим берүү жагында компетенттүү мамиле – негизги мамиле болуп санала тургандыгын көрсөтүп турат [4]. Кыргыз тилин экинчи тил катары үйрөнүүнүн максаттары жана милдеттери татаал жана көп аспектилүү. Илимге окутуунун теориясына жана практикасына компетенция түшүнүгүнүн киргизилиши аларды кыйла таамай жана так аныктоого мүмкүнчүлүк берет. Коммуникативдик компетенция – бул жөн гана ар башка бирдиктердин тизмеси, адамдын эсинде сакталып калган эрежелердин топтому гана эмес, ошондой эле алардын сүйлөө программаларын шайкеш келтирүү жөндөмдүүлүгү [2].

Коммуникативдик компетенция бул башкаларды түшүнө билүү жана баарлашуунун максаттарына, чөйрөлөрүнө, кырдаалдарына адекваттуу сүйлөө жүрүмтурумунун жеке программаларын жаратуу жөндөмү. Бул өзүнө лингвистиканын негизги түшүнүктөрүн билүүнү камтыйт: сүйлөө стили, түрлөрү, сүрөттөөнү куруу, аңгеме, талкуулоо, текстте сүйлөмдөрдүн байланышуу жолдору ж.б текстти талдоо жөндөмү жана көндүмү [1].

Коммуникативдүү компетенция зарылдыкка жараша тилдин мүмкүнчүлүктөрүнөн пайдалана билүүнү, курчап турган эл менен окуяларга өз ара аракеттенүү жөндөмдүүлүктөрүн, топто иштөө көндүмүнө ээ болууну, коллективде түрдүү социалдык ролдорго ээ болуу мүмкүнчүлүгүн өз ичине камтыйт. Окуучу өзүн тааныштыра билүүсү, кызыгуулары, өзү жашаган чөйрөсү, көз карашы, туура, жеткиликтүү айта алышы, кат, анкета, арыз, жаза алуусу, суроо берүүгө, дискуссия алып барууга жөндөмдүү болуусу керек [3].

Мамлекеттин түпкү улутунун тили б.а. мамлекеттик тил бирдиктүү тил болуп кызмат кылышы керек. Мамлекетте жашаган бардык улуттар ошол мамлекеттин тили аркылуу гана сүйлөшүп, пикир алышууга жетишүү зарыл. Кыргызстанда жогорку кесиптик билим берүүнүн мамлекеттик стандартына ылайык мамлекеттик тилди билүү заманбап адистин кесипкөй компетенциясынын милдетүү компоненти болуп саналат.

Салттуу билим берүүнүн максаттары азыркы кесипкөй адиске компетенттүүлүктүн жогорку деңгээлин түзүү максаты менен толукталууда [7]. Азыркы талап боюнча тилди үйрөнүүнүн максаты коммуникативдик компетенцияны калыптандыруу болуп санала. Тил үйрөтүү сабактарынын программаларында “коммуникативдик компетенция”, “тилдик компетенция”, “лингвистикалык компетенция”, “маданият таануу компетенциясы” түшүнүктөрү киргизилип жатат [7]. Студенттердин аталган бул компетенцияларды толугу менен өздөштүрүшү үчүн алардын оозеки жана жазма тилин өнүктүрүү боюнча багыттуу системалык иштерди биринчи күндөн тарта жүргүзүү зарыл.

Кыргыз тили боюнча инновациялык сабактар окуу процесси үчүн гана сунушталып калбастан, ал азыркы мезгилде кыргыз жаштарынын коомдук керектөөдөгү кызыкчылыктарын эске алуу менен ал кылымдап колдонулуп келген кыргыз тилинин лексикалык байлыгын, аны колдонууда өтө зарыл болгон грамматикалык түзүлүшүн, көркөм-эстетикалык баалуулугун, сөздүн тике, өтмө, кыйыр, жана башка маанилериндеги мазмундук жана образдуу касиеттерин толугу менен окуучуларга жеткирүүнү да көздөдү. Тактап айтканда, кыргыз тили өзүнүн социалдык чөйрөсүн кеңейтүү менен жалпы элдик колдонууга өтүүсү зарыл инновациялык сабактарды сунуштоодо көрдүк.

Бүгүнкү күндө билим алуу адам баласынын жашоо турмушунун эң зарыл керектөөлөрүнүн бирине айлангандыктан, кыргыз тили боюнча билим берүү инсандын өз өмүрүнүн агымында активдүү аракетке келген, жашоо үчүн зарыл жана жетиштүү билимдерди, ал аркылуу жүрүм-турумдарды, көндүмдөрдү өздөштүрүү процессине айланышы керек болууда [4]. Мында инновациялоонун башкы милдети кыргыз тили сабактарын мазмундук жактан жаңылап, турмуштун ыргагына жараша модернизациялоого аракеттендик. Ал окуу пландарын кайра иштеп чыгуу менен гана чектелбестен, кыргыз тилинде пикирлешүүнү жалпы адамзаттык маданий-этикалык деңгээлге жеткирүү милдетин да көтөрүүдө. Тактап айтканда, жаңы муундун балдары окуу процессине жөн гана катышуучу болбостон, практикалык жактан турмуш менен тыгыз байланышта турган көндүмдөргө ээ кылуу зарыл. Анда окутуунун технологиясын жаңылоо, окуу предметтери боюнча сабак берүүнү азыркы учурдун талабына ылайык келтирүү, кыргыз тилин окуучулардын бардык муктаждыктарына кызмат кыла ала тургандай жана өсүү багытында бардык кызыкчылыктарын толугу менен аткара алгыдай абалга жеткирүү керектиги да ачык көрүндү.

Коммуникативдүү компетенция жеке коммуникативдик жөндөм жана көндүм сыяктуу керектүү тил формасын, коммуникативдик актынын шарттарына жараша оюн билдирүү ыкмаларын тандоо, б.а. коммуникативдик кырдаалга шайкеш сүйлөшүү, баарлашуу жөндөмүн жана көндүмүн тандоо өтө маанилүү орунду ээлейт. Коммуникативдик мамилеге [2]:

1. Тилдик (лингвистикалык) компетенция – бул эң негизги компетенция болуп саналат.
2. Дискурсивдик компетенция
3. Социомаданий компетенция кирет.

Н. Хомский биринчи жолу лингвистикалык компетенцияны башка түшүнүктөрдөн бөлүп чыккан [6]. Анан андан ары тилдин теорияларына генеративдүү трансформациялык грамматиканын маселелерине пайдаланган. Этнолингвист Д. Хаймс [5], Н. Хомскийдин социоллингвистика теориясынын өсүшүнө “Коммуникативдүү компетенция “терминин кошкон жана аны лингвистикалык компетенцияга байланыштырып, ар кандай кырдаалдарда социоллингвистикалык жагы да пайдаланылаарын көргөзгөн.

Д. Хаймс коммуникативдүү компетенцияны тилдин орундуу, жөндүү кырдаалында ички билим катары аныктайт; жөндөмдүүлүк, тилдик шык, жөндөмдөрдүн ишмердүүлүгүндө деп карайт [5].

Коммуникативдик компетенция боюнча көптөгөн окумуштуулар пикирлерин айтышкан. Айтылган аныктамаларда коммуникативдик компетенция боюнча түрдүү сандагы компоненттер чыгат. Бирок, айтылган бул аныктамалардын айрымдарын туура эмес деп айтууга болбойт. Тескерисинче, алардын бардыгы аз болобу, көп болобу “коммуникативдүү компетенттүүлүк” деген түшүнүктүн ар кандай маанилерин ачып берүү менен тилди экинчи тил катары окутуп, үйрөтүүгө жасалган аракеттер катары бааланат.

Ар бир студенттин коммуникативдүү компетенциясын калыптандырууга багыт алышы кыргыз тили сабактарында мугалимдин чеберчилигин дал ошол кептин өзүнө коюусун талап кылып, ал класстарда өтүлгөн окуу материалдарын окуучулар практикада текшерүү менен өздөштүргөнүн ар бир бала жеке көз карашын билдирүүсүндө, жупташып жана топ аркылуу оюн айтууда, жыйынтык чыгаруу пикирлерин жөнгө салуучу окутуу ыкмаларында кыргыз тилине таандык теориялык түшүнүктөрдү пайдалануусуна карата окуу-методикалык усулдарды иштеп чыгуу менен коштолгону маанилүү экендигин байкадык. Өтүлө турган окуу материалдарынан кеп менен тилдин айырмачылыгын же жакындыгын таап, сабакты дал ушул көз карашка негиздеп, сабактын план-конспектисин түзүп чыгууга карата чынында мугалимдер арасында чыгармачылык мамиле жетишсиз. Эгерде кыргыз тили мугалимдери окуу программасын ишке ашырууда окуу жылынын башталышынан тартып, кеп менен тилдин айырмачылыгын же жакындыгын айырмалоо менен сабактарга комплекстүү мамиле кылган болсо, анда учурда окуучулардын кызыгуусу жетишпей жаткан салттуу сабактарда деле баланын турмуштук керектөөсүн канааттандыруу үчүн маанилүү болгон иштер аткарыла тургандыгы байкалды.

Азыр коомдук-социалдык керектөө болуп турган кыргыз тилин социалдык чөйрөдө колдонуу ишмердүүлүгүн арттыруучу маселелерге жооп катары мугалимге чыгармачылык менен окутуу үчүн сабактын инновациялык мүнөзүн аныктоочу «жолдорду» сунуш кылуусу зарыл экендигин айкындадык. Маселен, мугалимдин чыгармачылыгы менен уюштурулган кыргыз тилин окутуунун төмөнкүдөй формаларында деле кеп менен тилдин айырмачылыгын же жакындыгын үйрөтүүгө болот: 1. Бириктирилген сабак; 2. Сабак-жомок; 3. Сабак –пресс-конференция; 4. Сабак –таймаш; 5. Сабак-экскурсия; 6. Сабак-консультация; 7. Сабак-сынак; 8. Сабак-аңгеме; ж. б. сабактардын ар бири аркылуу кыргыз тилиндеги кеп менен тилдин айырмачылыгын окуучуларга үйрөтүүгө мүмкүнчүлүк бар. Ырас, сабакка карата форманы тандоо бул мугалимдин эркиндеги иш болоору анык. Бирок мугалим класска карата кандай форманы колдонуу керектигине келгенде жөндөн-жөн эле өзү каалаган форманы эле балдарга сунуш кылбастан, сабак балдарга кызыктуу жана аларга кандайдыр билим берүүгө шыктандыра турган формада болуусун сөзсүз эске алышы зарыл болуп саналат.

Кыргызстандын билим берүү системасында кыргыз тилин окутуунун инновациялык методдору окутуунун төмөнкү багыттары боюнча жүзөгө ашырылып, алар менен “синтетикалык мүнөздө жуурулушуп”, аздыр-көптүр аракетке келгендигин жана акырындап жайылтыла баштагандыгын эске алсак, алар кайсы багыттар экендигин санап көрсөтүү менен чектелүүгө болот. Алар: салттуу (традициялык) окутуу (1); программалаштырган окутуу (2); проблемалык окутуу (3); өнүктүрүүчү (развивающие) окутуу (4); интерактивдүү (коммуникативдик) окутуу (5); дистанциондук окутуу (6);

контексттүү (контекстное) окутуу (7) ж. б. ишке ашырылган кыргыз тилин окутуунун инновациялык методдору деп жалпылаштырылып берилди.

Кыргыз тилинде билим алып жаткан ар бир окуучу атуулдук-психологиялык жактан кайталангыс. Эгерде ар бир баланы индивидуалдуу кайталангыс экендигин моюнга алсак, анда алардын ар бирине индивидуалдуу мамиле кылуу менен ошол окуучунун инсандык касиетине багыттап билим жана тарбия берүү зарыл экендиги башкы планга чыгат. Мындай мамиле азыркы учурда чыгармачыл мугалимдердин гана иштөө кызыкчылыгы болбостон, «орто заар» педагогдорду да окуучулар менен жекече иштешүүгө, алардын кызыкчылыктары менен керектөөлөрүн «өздөштүрүү» аркылуу сабакты уюштурууга аргасыз кылууда. Бул болсо салттуу окутуу иштеринде «орто окуучуга» негизделген билим берүүнү түп-тамырынан жаңылап кыргыз тилин компетенттүүлүккө таянып окутууга багыт алуусун шарттоодо.

Коммуникативдик компетенттүүлүктү өстүрүү жагдайында төмөнкү төрт багытты эске алуу сунушталды:

1) орто кесиптик окуу жайлардын студенттеринин сөздүк минимумун байытуу; башкача айтканда, окуучулар мурда билбеген жаңы түшүнүктөрдү туюнткан сөздөрдү өздөштүрүүсү;

2) орто кесиптик окуу жайлардын студенттеринин сөздүгүн тактоо; башкача айтканда, аларга белгилүү болгон сөздөрдү тереңдеп түшүнүү, кошумча маанилерин билүү, синонимдер арасындагы айырмачылыктарды байкоо, антоним сөздөрдү табуу, көп маанилүүлүктөрдү анализдөө, кабыл алынган сөздөрдү өздөштүрүү;

3) орто кесиптик окуу жайлардын студенттеринин сөздү колдонуусун активдештирүү; ар бир студенттин кебинде мүмкүнчүлүккө жараша сөздөрдүн кеңири түрүн колдонуу, сүйлөмдөрүндөгү сөздөрдү байытуу, сөздөрдү мүмкүнчүлүктөрүнө жараша башка сөздөр менен айкашуусун күчөтүү, аларды бул же тигил кырдаалга жараша ыктуу пайдалана алууларына жетишүү;

4) орто кесиптик окуу жайлардын студенттеринин кебинде адабий тилге жатпаган сөздөрдү чектөө; өспүрүмдөрдүн кебинде кээ бир сөздөрдүн туура эмес интонация менен айтылышын оңдоо, кээ бир сөздөргө туура эмес коюлган басымды түзөтүү, пайдаланылып жаткан диалектилик сөздөрдү адабий тилдин нормасындагы сөздөр менен алмаштыруу же оңдоо, түзөтүү.

Бул багыттар боюнча программалык материалдарды негиз кылуу менен орто кесиптик окуу жайлардын студенттеринин информациялык жана коммуникациялык компетенттүүлүгүн калыптандыруу максатында интеграцияланган сабактардын түрлөрү, типтери экспериментте сунушталды.

Адабияттар:

1. Антипова В.М., Колесина К.Ю., Пахомова Г.А. Компетентный подход к организации дополнительного образования в университете // Педагогика. – 2006. – №8.
2. Гончарова Н.Л. Категория «компетентность» и «компетенция» в современной образовательной парадигме // Сборник научных трудов СевКавГТУ. Серия «Гуманитарные науки». – 2007. – № 5
3. Добрынин М.А. Болонская декларация как фактор формирования европейского образовательного пространства // Педагогика. – 2006. – № 9.
4. Краевский В.В., Хуторской А.В. Предметное и общепредметное в образовательных стандартах // Педагогика. 2003. № 3. С.310.
5. Hymes D. On Communicative Competence / D. Hymes; in J.V. Pride and J. Holmes (eds.). – New York: Harmondsworth: Penguin, 1972. – P. 269–293.
6. Хомский, Н. «Язык и мышление» Изд. МГУ, М.1972, 123б.
7. Хуторской А. Ключевые компетенции как компонент личностноориентированного образования // Народное образование. – 2003. – № 2, С. 58-64.

* * *

УДК: 377.6

СТУДЕНТТЕРДИН КОММУНИКАЦИЯЛЫК КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮГҮН
КАЛЫПТАНДЫРУУНУН ПЕДАГОГИКАЛЫК МАСЕЛЕЛЕРИ

Гапарова Айжамал Эргешовна, окутуучу
gapparovaaizamal@gmail.com

Эргешбай кызы Миргуль, окутуучу
ergeshbaykyzy81@mail.ru

Ош мамлекеттик университети

Аннотация: Бул макалада орто кесиптик окуу жайлардын студенттеринин коммуникативдик компетенцияларын изилдөөнүн натыйжалары келечектеги квалификациялуу адистин коммуникативдик тапшырмага жана социалдык-маданий жана адабий ченемдерге ылайык кесиптик байланыштын конкреттүү кырдаалдарында оозеки жана жазуу жүзүндөгү билдирүүлөрдү түшүнүү жана түзүү жөндөмүнүн өнүгүшү катары талдоого алынган. Болочок адистердин компетенциялары: тилдик, социолингвистикалык, лингвомаданий, дискурсивдик, стратегиялык, прагматикалык, параллелдүү өнүгүү процессинде бири-бири менен өз ара аракеттенишет жана коммуникативдик компетенцияны түзөрү аныкталган.

Талдоого алынган теориялык жоболор, нормативдик документтер, орто кесиптик билим берүү боюнча стандарттар, изилдөөлөр үйрөнүлдү, мугалимдердин эмпирикалык көз караштарын, түшүнүктөрү, компетенттүү адистердин, эксперттердин пикирлери талдоого алынды. Топтолгон материалдарды мазмундук жана статистикалык талдоодон өткөрүлдү. Анын мазмунун мотивациялык-дөөлөттүк, мазмундук жана уюштуруучулук-процессуалдык компоненттер таризинде мүнөздөп көрсөтүлдү.

Түйүндүү сөздөр: коммуникация, компетенция, коммуникативдик компетенттүүлүк, кесиптик билим берүү, билим, билгичтик, көндүм.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ
КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ

Гапарова Айжамал Эргешовна, преподаватель
gapparovaaizamal@gmail.com

Эргешбай кызы Миргуль, преподаватель
ergeshbaykyzy81@mail.ru

Ошский государственный университет

Аннотация: В данной статье анализируются результаты изучения коммуникативных компетенций учащихся средних профессиональных учебных заведений как развития способности будущего квалифицированного специалиста понимать и составлять устные и письменные сообщения в конкретных ситуациях профессионального общения в соответствии с коммуникативным заданием и социокультурными и литературными нормами. Компетенции будущих специалистов: языковые, социолингвистические, лингвокультурные, дискурсивные, стратегические, прагматические, взаимодействуют друг с другом в процессе параллельного развития и формируют коммуникативные компетенции.

Проанализированы теоретические положения, нормативные документы, стандарты среднего профессионального образования, исследования, проанализированы эмпирические взгляды и концепции учителей, мнения компетентных специалистов и экспертов. Был проведен содержательный и статистический анализ собранных

материалов. Его содержание характеризуется в виде мотивационно-ценностного, содержательного и организационно-процедурного компонентов.

Ключевые слова: *общение, компетентность, коммуникативная компетентность, профессиональное образование, знания, навыки, умения.*

PEDAGOGICAL PROBLEMS OF THE FORMATION OF COMMUNICATIVE COMPETENCE OF STUDENTS

Gaparova Aijamal Ergeshovna, Lecturer

gapparovaajamal@gmail.com

Ergeshbay kyzy Mirgul, Lecturer

ergeshbaykyzy81@mail.ru

Osh State University

Annotation: *This article analyzes the results of a study of the communicative competencies of students in secondary vocational schools as developing the ability of a future qualified specialist to understand and compose oral and written messages in specific situations of professional communication in accordance with a communicative task and sociocultural and literary norms. The competencies of future specialists: linguistic, sociolinguistic, linguocultural, discursive, strategic, pragmatic, interact with each other in the process of parallel development and form communicative competencies.*

Theoretical provisions, normative documents, standards of secondary vocational education, research are analyzed, empirical views and concepts of teachers, opinions of competent specialists and experts are analyzed. A substantial and statistical analysis of the collected materials was carried out. Its content is characterized in the form of motivational-value, substantive and organizational-procedural components.

Key words: *communication, competence, communicative competence, professional education, knowledge, skills, abilities.*

“Коммуникативдик компетенттүүлүк” түшүнүгүн илимий талдоо бул түшүнүктүн көп тармактуу жана көп компоненттүү мүнөздө экендигин билдирет. Билим берүүнүн мазмунун мета-предметке (бардык предметтерге мүнөздүү), объекттер аралык (предметтердин же билим берүү чөйрөлөрүнүн циклине мүнөздүү) жана предметке (өзүнчө академиялык тема үчүн) бөлүштүрүүнү эске алуу менен, А.В. Хуторской өз эмгектеринде компетенттүүлүктүн иерархиясынын үч деңгээлдеги моделин карайт: билим берүүнүн жалпы мазмунунун мааниси; белгилүү бир чөйрөлөр үчүн керектүү жалпы предметтер; жеке белгиленүүчү, белгилүү бир мүнөздөмөгө ээ жана белгилүү бир билим берүү предметтеринде түзүү мүмкүнчүлүгү бар предмет [8].

Компетенттүүлүктүн типологиясын: кандайдыр бир кесиптик иш-аракеттерге байланыштуу жалпы; белгилүү бир адистиктин өзгөчөлүктөрүн чагылдырган негизги (кесиптик) (бул учурда биолог, химик); чет тилинде сүйлөө ишин чагылдырган атайын (коммуникативдик компетенция) [1]

Ошентип, орто кесиптик окуу жайлардын студенттеринин коммуникативдик компетенцияларын изилдөөнүн натыйжалары келечектеги квалификациялуу адистин коммуникативдик тапшырмага жана социалдык-маданий жана адабий ченемдерге ылайык кесиптик байланыштын конкреттүү кырдаалдарында оозеки жана жазуу жүзүндөгү билдирүүлөрдү түшүнүү жана түзүү жөндөмүнүн өнүгүшүн көрсөтүп турат. Болочок адистердин компетенциялары: тилдик, социолингвистикалык, лингвимаданий, дискурсивдик, стратегиялык, прагматикалык, параллелдүү өнүгүү процессинде бири-бири менен өз ара аракеттенишет жана коммуникативдик компетенцияны түзөт.

А.В. Хуторскийдин изилдөөлөрүнүн жыйынтыгы боюнча квалификациялуу адистин кесиптик компетенттүүлүгү үчүн жалпы маданий, кесиптик жана тилдик

компетенттүүлүктү тутум аркылуу мобилизациялоочу инсандын интеграцияланган жөндөмүн түшүнөбүз [8]. Келечектеги адистин кесиптик компетенциясынын ажырагыс бөлүгү болгон коммуникативдик компетенттүүлүк – бул эне тилин кесиптик көйгөйлөрдү чечүү каражаты катары натыйжалуу өз ара аракеттенүү мүмкүнчүлүгүн камсыз кылган татаал жеке ресурс [2].

Академик Г.К.Селевко: "Коомдун тарыхы көрсөткөндөй, коомдун гүлдөп-өнүгүшү экономика жана технологияга, ал тургай жалпы маданиятка эмес, коммуникативдик компетенттүүлүк аркылуу ишке ашкан сөз маданиятынан көз каранды" [6].

Заманбап кесиптик билим берүүнүн максаты – демилгелүүлүгү жана көз карандысыздыгы менен айырмаланган атаандашууга жөндөмдүү адистерди даярдоо. Ушуга байланыштуу билим берүү чөйрөсүндө “компетенттүүлүк” жана “компетенттүүлүк” деген түшүнүктөр кеңири жайылууда. И.А.Зимняя жана башкалардын эмгектерин талдоолор көрсөткөндөй, педагогикалык практикада каралып жаткан категорияларды көп колдонууга карабастан, "компетенция" жана "компетенттүүлүк" түшүнүктөрүн бир тараптуу чечмелөө жок. Окумуштуулар бул категориялардын, алардын классификациясынын жана түрлөрүнүн ортосундагы мамиле жөнүндө пикир келишпестиктер бар [2].

Бардык аныктамалар үчүн жалпы түшүнүк бул ар кандай маселелерди чечүүгө жөндөмдүү дегенди туюнтушу эсептелет. Биздин оюбузча, компетенттүүлүктү адам өзүнүн билиминде жана тажрыйбасында ээ болгон, өз ишинде ийгиликке жетүүгө мүмкүндүк берген маселелердин чөйрөсү деп түшүнсө болот.

С. И. Ожеговдун орус тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө "компетенттүү" түшүнүгү ар кандай тармактагы билимдүү, жөндөмгө ээ деп эсептелет; "Компетенттүүлүк" – кимдир бирөө билген маселелердин чөйрөсү; "компетенттүүлүк" бир нерсени баалоого, күчтүү авторитеттүү пикирге мүмкүндүк берген билимге ээ болуу катары чечмеленет, техникалык тапшырма, укуктар ж.б [4].

Компетенттүүлүктү кандайдыр бир деңгээлде тиешелүү компетенциялар тобуна ээ экендиги жөнүндө күбөлөндүргөн инсандын субъективдүү мүнөздөмөсү катары карашкан окумуштуулардын (И.А.Зимняя [2], А.В. Хуторской [8] ж.б.) позицияларын талдоо аркылуу биз компетенттүүлүк катары курчап турган дүйнө менен тиги же бул тармакта натыйжалуу өз ара аракеттердин мүмкүнчүлүгүн камсыздаган жана бул үчүн зарыл компетенцияларга көз каранды болгон комплекстүү инсандык ресурсту (билим, билгичтик жана көндүм, инсандык сапаттардын системасы) түшүнөбүз, ал эми компетенция катары инсандын белгилүү бир билимдердин, билгичтиктердин, көндүмдөрдүн, практикалык тажрыйбанын жана инсандык сапаттардын биримдигине негизделген инсандын ишмердүүлүктү аткарууга жөндөмүн жана даярдыгын түшүнөбүз.

Кесиптик-педагогикалык компетенттүүлүк кесиптик-педагогикалык ишмердүүлүктөгү тажрыйбада актуалдаштырылган компетенциялардан турат жана ишмердүүлүктү чыгармачылык андап-түшүнүүгө жараша компоненттик структурага ээ болот.

Компетенция – бул адистин кандайдыр бир кесиптик маселелердин классын чечкен инсандык жөндөмү. Компетенциялар түшүнүгүнө:

- билим жана түшүнүү (академиялык тармактагы теориялык билим, билүү жана түшүнүү жөндөмдүүлүгү);
 - билим жана аракет кылуу катары (билимди конкреттүү кырдаалдарга практикалык жана оперативдик түрдө колдонуу);
 - билимдүү болуу катары (баалуулуктар социалдык контекстте башкалар менен жашоо жана кабыл алуу ыкмасынын ажырагыс бөлүгү катары) кирет.
- Жогорку билим берүү системасындагы компетенцияларды үч түргө бөлүшөт: жалпы (универсалдык), кесиптик, атайын компетенциялар.

Жалпы (универсалдык) компетенция – жалпыга тиешелүү ишмердүүлүктөгү маселелерди чечүүдө практикалык тажрыйбанын, билгичтиктин жана билимдин негизинде ийгиликтүү аракеттенүү жөндөмдүүлүгү.

Жалпы (универсалдык) компетенциялар төмөндөгүдөй түрлөргө бөлүнөт:

Жалпы-илимий компетенция: кесиптик ишмердүүлүктө табигый-илим сабактарынын негизги закондорун, математикалык анализ жана моделдөө методдорун, физикадагы, химиядагы экологиядагы теориялык жана эксперименттик изилдөөлөрдү колдонууга, кесиптик ишмердүүлүктүн жүрүшүндө пайда болгон көйгөйлөрдүн табигый-илимий маңызын табууга, аларды чечүү үчүн ылайыктуу физика-математикалык аппараттарды ж.б.у.с тартууга даярдыгы.

Инструменталдык компетенция: компьютерде өз алдынча иштөө жөндөмдүүлүгү (жөнөкөй көндүмдөр), мамлекеттик тилде жазуу жана оозеки байланышуу (коммуникация) жөндөмдүүлүгү жана керек болгон экинчи тилди билүү, кичи коллективдер менен карым-катыш жасоо, уюштуруу-башкаруу иштерине даярдыгы, ар түрдүү булактардагы маалыматтар менен иштей алууга даярдыгы ж.б.у.с.

Социалдык-инсандык жана жалпы маданияттык компетенция: инсандар аралык карым-катыш, байланыш көндүмдөрү; командада иштей алуу билгичтиги ж.б.

Кесиптик компетенция – кесиптик жактан ишмердүүлүктөгү маселелерди чечүүдө практикалык тажрыйбанын, билгичтикти жана билимдин негизинде ийгиликтүү аракеттенүү жөндөмдүүлүгү.

Кесиптик компетенциялар блогуна анын жөндөмдүүлүгүн мүнөздөгөн субъекттин касиети; кандайдыр бир кесиптик билимдерге ээ болуп жана аны практикада колдоно алышы; кесиптик моделдерди иштеп чыгуу жана аны ишке киргизүү; өзүнүн кесиптик тармагындагы билимдерде изилдөөлөрдү жүргүзө алышы кирет.

Атайын компетенция – тандап алган ишмердиктин тармагында адистин ийгиликтүү иштей алуусуна зарыл болгон билимдерди жана билгичтиктерди, көндүмдөрдү камтыган компетенциялар [4].

Бизге «*кесиптик компетенттүүлүк*» деген түшүнүктүн маңызын педагогикалык ишмердүүлүктөгү теориялык жана практикалык даярдыктын биримдиги катары чечмелеген А.В. Хуторскойдун позициялары жакыныраак [8]. Бул ыңгайдан алып караганда «*мугалимдин компетенттүүлүгүн*» жана «*кесиптик даярдыгын*» түпкү табияты бир, түгөйлөш түшүнүктөр катары карасак болот.

Психологиялык адабияттарда, тактап айтканда практикалык психологдун сөздүгүндө, "... байланыш системаларын, анын ичинде биргелешкен иш-аракеттерди жекече өнүктүрүүдө пайда болгон" социалдык - психологиялык түшүнүк.

1965-жылы Н. Хомский тил теориясына компетенция түшүнүгүн киргизген [7]. Анын эмгегинде айтылган идеялардын негизинде, өткөн кылымдын 70-жылдары Америкада компетенттүү билимге өтүү жүргүзүлгөн. 1960-1970-жылдары "компетенция" жана "компетенттүүлүк" категориялары киргизилген, бул түшүнүктөрдүн маани-маңызын түшүнүү, ушул терминдерди айырмалоо үчүн өбөлгөлөр түзүлүп, "коммуникативдик компетенция" деген жаңы түшүнүк пайда болгон. "Коммуникативдик компетенттүүлүк – бул башкаларды түшүнүүгө жана сүйлөшүү максаттарына, чөйрөлөрүнө жана кырдаалдарына шайкеш сүйлөө жүрүм-турумунун жеке программаларын түзүүгө керектүү билим, жөндөм жана жөндөм. Ал өзүнө төмөнкүлөрдү камтыйт: лингвистиканын негизги түшүнүктөрүн билүү (сүйлөө билими) – тексттеги сүйлөмдөрдүн стилдери, түрлөрү, байланышуу жолдору ж.б. "текстти талдоо көндүмдөрү, жана коммуникативдик көндүмдөр – адресаттын, максатты эске алуу менен байланыштын ар кандай чөйрөлөрүнө жана кырдаалдарына карата көндүмдөр жана оозеки байланыш жөндөмү." [7, 10-б.].

Коммуникативдик компетенттүүлүк – сүйлөө иш-аракеттеринин бардык түрлөрүн жана оозеки жана жазуу жүзүндө сүйлөө маданиятынын негиздерин, тилди турмуштук

чөйрөлөрдө жана белгилүү бир куракта коммуникациялык кырдаалда колдонуунун негизги көндүмдөрү [3].

Коммуникативдик компетенттүүлүк – бул адамдардын түздөн-түз өз ара аракеттенүү шарттарында калыптанган жана жаңыланган, адамдар ортосундагы байланыштын өнүгүп келе жаткан жана аң-сезимдүү тажрыйбасы.

"Компетенттүүлүк" түшүнүгүнө бир нече терминдер кирет: жаралуу тенденциясы (таланттуулук), жөндөм (адамдын касиети катарында), чеберчилик, көндүмдөр.

Инструменталдык компетенттүүлүк таанып-билүү жөндөмү, идеяларды жана ойлорду түшүнүү жана башкаруу жөндөмү менен аныкталат; айлана-чөйрөнү башкарууга жөндөмдүү методикалык жөндөмдөр (убакытты уюштуруу, окуу стратегиясы); Дизайн көндүмдөрүн колдонууга байланыштуу технологиялык көндүмдөр, компьютерлерди колдонуу, тилдик жөндөмдөр – оозеки жана жазуу байланыштары жана экинчи тилди билүү.

Компетенциялар төмөнкүдөй бөлүнөт:

Инсан аралык компетенттүүлүк – адамдын инсандык сапаттары, кырдаалга сын көз менен баа берүү; социалдык көндүмдөр;

Системдүү компетенттүүлүк – бүтүн бөлүктөрдү көрө билүү, өзгөрүүлөрдү пландаштыра билүү, өркүндөтүү жана жаңы тутумдарды куруу.

Изилдөөчү А.А.Рыбакова коммуникативдик компетенция үч компоненттин: эмоционалдык мотивациялык, таанып-билүүчүлүк жана жүрүм-турумдук комплексинен турат деп эсептейт [5]. Эмоционалдык-мотивациялык компонент – бул позитивдүү байланыштардын, компетенттүүлүктүн мотивдеринин, семантикалык мамилелердин, коммуникациялык баалуулуктардын жана максаттардын муктаждыгы. Когнитивдик компонент – бул адамдык мамилелер чөйрөсүндөгү билим жана атайын психологиялык билим, башка адамдын өз ара аракеттенүү өнөктөшү катары образы жана маңызы, социалдык-кабылдоо жөндөмдүүлүктөрү, адамдын коммуникативдик потенциалын түзүүчү инсандык мүнөздөмөлөрү.

Жүрүм-турум компоненти – инсандык өз ара аракеттенүүнүн оптималдуу моделдеринин, ошондой эле коммуникативдик жүрүм-турумдун субъективдүү көзөмөлдөөнүн жеке тутуму [5].

Ошентип, биз коммуникативдик компетенттүүлүк – бул башкаларды түшүнүү жана сүйлөшүү максаттарына жана кырдаалдарына ылайык сүйлөө жүрүм-турумунун жеке программаларын түзүү жөндөмү деп жыйынтык чыгарсак болот.

Коммуникативдик компетенттүүлүк – бул максаттарга, чөйрөлөргө жана коммуникация чөйрөсүнө шайкеш сүйлөө иш-аракеттерине керектүү билимдин, көндүмдөрдүн жыйындысы. Коммуникативдик компетенцияга керектүү тилдерди билүү, адамдар жана окуялар менен иштешүү жолдору, командада иштөө жөндөмү жана топтогу ар кандай социалдык ролдорду билүү кирет. Лингвистикалык жана коммуникативдик компетенттүүлүк сүйлөө жөндөмүн калыптандырууга өбөлгө түзөт.

Биздин иштин контекстинде, чет тилдин коммуникативдик компетенциясынын мааниси чоң, ага төмөнкүлөр кирет:

- кесиптик коммуникациянын катышуучулары тарабынан орус тилиндеги накта оозеки жана жазуу жүзүндөгү сөздөрдү кулак аркылуу кабыл алуу жөндөмү;
- күнүмдүк, кесиптик мүнөздөгү тексттерди оозеки кабыл алуу жана окууда негизги идеяны жана тиешелүү маалыматты баса көрсөтүү;
- социалдык жана кесиптик байланыштын конкреттүү кырдаалдарында чет тилине мүнөздүү болгон коммуникативдик максаттарга жана социалдык-маданий стандарттарга жана сүйлөө маданиятына жооп берген сүйлөө сөздөрүн түзө билүү;
- жаңы кырдаалда эне тилинде оозеки жана жазуу тексттерин түзө билүү.

Жогоруда талдоого алынган теориялык жоболор менен бирдикте биз тарабынан нормативдик документтер, орто кесиптик билим берүү боюнча стандарттар, изилдөөлөр

үйрөнүлдү, мугалимдердин эмпирикалык көз караштарын, түшүнүктөрү, компетенттүү адистердин, эксперттердин пикирлери талдоого алынды. Топтолгон материалдарды мазмундук жана статистикалык талдоодон өткөрүү орто кесиптик билим берүүчү окуу жайлардын студенттеринин коммуникациялык компетенцияларынын мазмунун жана структурасын иштеп чыгууга мүмкүнчүлүк берди. Анын мазмунун мотивациялык-дөөлөттүк, мазмундук жана уюштуруучулук-процессуалдык компоненттер таризинде мүнөздөп көрсөттүк.

Адабияттар:

1. Зеер Э. Ф. Личностно ориентированные технологии профессионального развития специалиста: науч.-метод. Пособие, - Екатеринбург: Издательство УГППУ, -1999. – 245б.
2. Зимняя И.А. Компетентностный подход. Каково его место в системе современных подходов к проблемам образования (Теоретико-методологический аспект) // Высшее образование сегодня. -2006.-№ 8.-20-26 бб.
3. Майнашова У.Б. Бөтөн тилди үйрөтүүдөгү коммуникативдик мамиле, Кыргыз тили жана адабияты, № 5, 2003, 153 -154- бб.
4. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений. -4-е из., доп. -М.: Азбуковник, 1999. -944 б.
5. Рыбакова А. А. Сущность понятий «компетенция» и «компетентность»: от количественного измерения к качественному наполнению // Вестник Ставропольского государственного университета. - 2009. - № 61. – 51-57бб
6. Селевко Г. К. Компетентности и их классификация // Народное образование. – 2004. - № 4. - 138-144-бб.
7. Хомский, Н. «Язык и мышление» Изд. МГУ, М.1972, 123б
8. Хуторской А. В. Ключевые компетенции и образовательные стандарты. // Эйдос: Интернет-журнал. – Режим доступа: <http://www.ei-dos.ru/journal/2002/0423.htm/>.

* * *

УДК: 37.018.11

**ҮЙ БУЛӨНҮН МЕКТЕП МЕНЕН БАЙЛАНЫШЫ ЖАНА БАЛДАРДЫ СЕРГЕК
ЖАШООГО ТАРБИЯЛООНУН МАҢЫЗЫ**

Осмонова Асел Касымбаевна – ИИМСИ окутуучу

asel_kasymbaevna@mail.ru

Жалал-Абад Илимий-Изилдөө

Медициналык-Социалдык Институту

Аннотация: Макалада ата-эне, коомчулук менен мектептин ортосундагы байланыш, үй-бүлөдөгү баалуулуктарга көңүл бурулган. Үй-бүлө менен мектептин байланыш формаларына басым жасалат. Балдарды сергек жашоого, тарбиялоого салттык жана заманбап тарбиялоонун технологияларын айкалыштырып пайдалануу идеялары баяндалган.

Түйүндү сөздөр: нарк-насил, мурастор, эмоционалдык, кызматташтык, компетенттүүлүк, инсандык философия, жомок терапиясы, рекреативдүү.

**ВЗАИМООТНОШЕНИЯ МЕЖДУ СЕМЬЕЙ, ШКОЛОЙ И ВАЖНОСТЬ ВОСПИТАНИЯ
ДЕТЕЙ К ЗДОРОВОЙ ЖИЗНИ**

Осмонова Асел Касымбаевна – преподаватель НИМСИ

asel_kasymbaevna@mail.ru

Джалал-Абадский научно-исследовательский

медико-социальный институт

Аннотация: В статье рассматриваются отношения между родителями, обществом и школой, а также семейные ценности. Особое внимание уделяется формам общения семьи и школы, описываются идеи использования сочетания традиционных и современных образовательных технологий для здорового образа жизни и воспитания детей.

Ключевые слова: ценностно-наследственный, наследственный, эмоциональный, совместный, компетентный, личная философия, сказочная терапия, отдых.

THE RELATIONSHIP BETWEEN FAMILY, SCHOOL AND THE IMPORTANCE OF RAISING CHILDREN TO A HEALTHY LIFE

Osmonova Asel Kasymbaevna –SRMSI teacher

asel_kasymbaevna@mail.ru

Jalal-Abad Scientific Research Medical and Social Institute.

Annotation: The article examines the relationship between parents, society and school, as well as family values. Particular attention is paid to the forms of communication between family and school, the ideas of using a combination of traditional and modern educational technologies for a healthy lifestyle and raising children are described.

Key words: value-hereditary, hereditary, emotional, joint, competent, personal philosophy, fairy-tale therapy, relaxation.

Учурдагы коомдогу актуалдуу маселелердин бири үй-бүлө маселеси. Үй-бүлө – бул коомдун баштапкы ячейкасы, маданияттын булагы, улуттун каада салтын, нарк-насилин, тажрыйбаларын, мурасын, тукум улантуунун чөйрөсү. Үй-бүлөдөгү баалуулуктар, өз ара мамилелер, психикологиялык жагымдуу жагдайлардын болушу, муундар аралык мамилелер, адамдар ортосундагы карым-катнаштар, байланыштар, үй-бүлөнүн экономикалык, социалдык абалы, көз-караштары, билим берүүгө кам көрүүсү канчалык деңгээлде болсо, коомдун абалы да ошондой болот. Ошондуктан үй-бүлөнүн баалуулугун сактоо ар бир үй-бүлө мүчөсүнүн милдети. “Уядан эмнени көрсө, учканда ошону алат”, - демекчи адам турмуш жолунда пайдалана турган баардык маалыматтарды үй-бүлөдөн алат. Демек, келечек балдардын колунда деп айтуу менен биз өлкөнүн тагдыры, үй-бүлөнүн руханий, социалдык, экономикалык жана тарбиялык жактан камсыздалышына көз каранды экендигин эске алышыбыз керек.

Үй-бүлө коомдон сырткары жашабайт. Үй-бүлөнүн ыйыктыгы, кылымдарды карыткан бай тажрыйбасы, баалуулуктары, ар бир үй-бүлөдөгү жазылбаган мыйзамын ыйык тутуу, анын бекемделип турушу, жашоо үчүн эң мыкты гармония жаратат. Ошондуктан көрүнүктүү педагог А.С. Макаренко: “Баланы үй-бүлөдө туура тарбиялоо ата-эненин бактылуу карылыгы, ал эми туура эмес тарбиялоо ата-эненин кайгысы, муңу жана келечектеги көз жашы”, [3, 15-б]- деп белгилейт. Үй-бүлө тарбиянын башаты бала менен турмуш уланат элдин учу узарат. Бала ата-эненин мураскору, ал атанын тегин улантат.

Элдик педагогикада “Балалуу үй базар”, “Бала ата-эненин данакери”, –деп бекеринен айтылбаса керек. Демек таалим-тарбиянын каражаты да, булагы да кыймылдаткыч күчү да бала болуп саналат. Үй-бүлө түрдүү функцияларды ишке ашырат, алар төмөндөгүлөр:

- тарбиялык
- социалдык
- экономикалык
- экологиялык
- чарбалык

- мураскорлук
- жаратмандык
- коммуникативдик
- рекреативдик

Баланын саламаттыгы түйүлдүктө жана бала чакта калыптанат. Түйүлдүк эненин каны аркылуу азыктанат, ошондуктан эненин толук кандуу тамактанышы үй-бүлөдөгү жагымдуу психологиялык жагдайдын болушу зарыл. Кыргыздын элдик педагогикасы кош-бойлуу келинди келечектеги перзентке ыйык мамиле жасап; ден-соолугу чын, чыйрак, сергек, акыл-эстүү перзенттин төрөлүүсү үчүн эненин талгагына басым жасашкан, буга далил катары Манас эпосун алсак болот.

Жолборстун жүрөгүн көп кыйынчылыктар менен таап Чыйырды энебиз шашып;

Чала-була бышырып

Жанга бербей жалмады

“Сонун экен бу да,-деп

Сорпосун ичем мына”-деп,

Эки аяктай сорпосун

Калтырбай ичип алганы

Байбиченин талгагы

Магдырап канып калганы

Талгактын канышы түйүлдүктүн өнүгүшүнө, келечегине маанилүү экендигине басым жасашкан. Тилекке каршы азыркы учурда балдардын түрдүү оорулары байкалгандай; аз кандуулук, көрүү, угуу, органдарынын нерв системасынын, кан тамыр системасынын жабыркашы, өнөкөт оорулар учурдагы пандемия жана башкалар көйгөйлөрдү жаратууда. Анткени бош убакыт, аз кыймылдуулук, эмгек, кыймыл аракеттеринин жетишсиздиги, дене тарбия, спортко, улуттук оюн-зоокторго азыраак басым жасалгандыгынын таасири. Ошону менен бирге айрым тамак азык-заттар, экологиялык көйгөйлөр таасир этүүдө.

Мунун баарынын туундусу социалдык кандайдыр бир жаратка айланып баланын жан дүйнөсүнө таасирин тийгизүүдө. Азыркы учурда “социалдык жетимдер” деген термин пайда болуп, балдардын реабилитациялык борборлору уюштурулуп, ар кандай типтеги балдар менен иш алып баруу колго алынган.

Бала үчүн ата-эне күзгү жана үлгү болуу зарыл, бала ата-энеге карап калыптанат, өзүн түздөйт. Бала тарбиялоодо ата-энелердин жоопкерчилиги жогору, ошондой эле чөйрө, коомдун таасири, мигрант маселеси, мобилдик телефон, интернет, социалдык тармактар, митинг, пикет, зордук-зомбулук, баскынчылык, балдардын психологиясына терс таасир этүүдө, ошондуктан балага таасир этүүчү, өнүктүрүүчү чөйрөлөрдү уюштуруу зарыл. Ата-энелер үчүн педагогикалык окуулар, семинарлар, конкурс, жолугушууларды пайдалансак балдарды тарбиялоодо өз жемишин берет. Мындай иш-чаралар балдарды адептүүлүккө, мекенди сүйүүгө, кесип тандоого, биримдикке, ынтымакка, демилге көтөрүүгө тарбиялайт.

Ата-энелер, мугалимдер балдарды тарбиялоодо сергек жашоо образына көңүл бурушу негизги милдеттерден болуп саналат. Баланын милдеттери:

- дене бой жагынан, психикалык, социалдык жактан өнүгүшү
- күндөлүк режим, туура толук кандуу тамактануу
- санитардык гигиеналык эрежелер, маалыматтарды берүү
- адеп-ахлактык, моралдык, гумандуулук, сезимдерин калыптандыруу
- коопсуздук эрежелерди сактоо
- өзүн-өзү өнүктүрүү, өз алдынча билим алууга багыттоо
- жаратылыштын табигый факторлору; аба, суу, күн, ванналары
- дене-тарбия жана спорт менен машыгуу
- эстетикалык, экологиялык маданиятты калыптандыруу

- эс алуулар, саякаттар
- улуттук, спорттук, оюн-зооктор
- майрамдык иш-чаралар ж.б.

Баланын көзүнчө ата-эне түрдүү окуяларды талкуулап, ар кандай эмоционалдык абалдарды көрсөтпөө керек, себеби балдар тез баамдап, анализи жок тез кабыл алышат. Балдардын жеке жана психологиялык өзгөчөлүктөрүн аңдап билип, ага карай инсанга багыттап мамиле жасоо зарыл. Баланын социалдык маанилүү ишмердүүлүгүн стимулдаштыруу жана өнүктүрүү, бул социалдык демилгелерди, иш чараларды, программаларды колдоо менен баланын инсандык, кесиптик, социалдык жана руханий адептик-ахлактык баалуулуктарынын калыптанышына көмөктөшөт. Баланы тарбиялоодо үй-бүлөнүн, мектептин биргелешкен кызматташтыктары татыктуу натыйжаларды жаратат. Андыктан мектеп менен үй-бүлөнүн байланышы төмөндөгү формаларда уюштурулат.

I. Жекече формалары:

- Күндөлүк ата-эне менен байланышуунун бир формасы, күндөлүк башталгыч класстарда жана өспүрүм курактагы окуучулар күндөлүгүнө баа койдурад, ата-эне текшерип, мугалимдер менен байланышта болуп турушу зарыл, айрым ата-энелер кайдыгер да мамиле кылышат. Ата-эне баласынын эмгегин баалашы окуучуга стимул болуп, мыкты окууга шыктандырат.

2019-2020окуу жылында мектептерде электрондук күндөлүктөр киргизилип айрым мектептер электрондук күндөлүктөр менен иш алып барып жатат. Баланын акыл-эс таанымын үйрөнүүнүн бир каражаты күндөлүк болуп саналат.

- Ата-эне менен телефон аркылуу байланышуу.
- Ата-эне менен кат аркылуу байланышуусу.
- Окуучулардын үйүнө баруу.
- Ата-энени мектепке чакыруу.

II. Ата-энелер менен байланыш тузүүнүн коллективдүү формалары.

- Ата-энелердин жалпы мектеп чогулушу, жылына эки жолу өтүлөт. Бул чогулушта ата-энелердин милдеттери, укуктары, балдарды тарбиялоодо үй-бүлөнүн ролу, ийгиликтер, кемчиликтер, мектептин шарты, окуучуунун үйдөгү режими жана башкалар талкууланат.

- Класстык чогулуш, жылына төрт жолу, ар бир чейректен кийин уюштурулат. Мисалы: 5-класстын ата-энелеринин чогулушунун тематикалары:

- Баланын ден-соолугун сактоо, гигиена, режим.
- Баланын эрктик-эмоционалдык чөйрөсүн тарбиялоо.
- Мекенчилдикке, адептик нормаларга, достукка, эмгекке тарбиялоо.
- Китеп жана аны пайдалануу, окуучунун, үйдөгү китепканасы.
- Карым-катнаш, жамаат аралык тажрыйбаларды өздөштүшүү.
- “Өз балаңызды жакшы билесиз?”
- “Маданий баалуулуктардын үй-бүлө жана бала үчүн мааниси”. Ачык сабак, ата-энелер жылына эки жолу мугалимдердин сабагына катышууларын пландаштыруу зарыл.

Сабак - мугалимдин бүтпөгөн чыгармасы. Ал чыгармага өмүр бою даярданат, жазат, толуктайт, түзөйт, өзү режиссер болот, өзү аткарат, сындатат, сындалат. Ийгилигин көрүп, азыктанат, шыктанат, шыктандырат жана бүтпөгөн чыгармасын андан ары улантат. Эгер жыйынтыгы начар болсо, өкүнөт, кемчилдиктерин туздөйт, кыйналган сайын күчөйт. Ата-энелер да мугалимдин баа жеткис эмгегин туура түшүнүп, жардам берүүлөрү зарыл, ата-энелер менен пикир алмашууда кылдат мамиле, жагымдуу психологиялык жагдай түзүү, туура түшүнүү мугалимдин жалпы жана кесиптик компетенттүүлүгүн далилдейт.

- **Мектептин ачык эшик күнү.** Жылына бир жолу өткөрүлөт, мектептин, коом жана үй-бүлөнүн байланышын чыңдоодо ата-энелерге өз балдарынын билим деңгээлин, тарбиясын үйрөнүү, ата-эненин суроо талаптарын эске алат, мектептин бирдиктүү талабын

сактоого багыттайт. Ачык эшик күнүндө мектептин бардык турмушу чагылдырылат, жана таанышат, сабакка киришет, мугалимдер менен пикирлешет, тегерек столго катышышат, көргөзмө уюштурулат, видео, аудио көрсөтүлөт, буклеттер, концерттик программалар даярдалат ж.б. уюштурулат.

Ошондуктан үй-бүлө менен байланыштарды чыңдоо менен төмөндөгү милдеттерди эске алсак болот.

❖ Балада пайда болгон сезимдерди байкоо, эмне тынчсыздандырып жатканын билүү жана ага карай мамиле жасоо.

❖ Балага көп көңүл буруу. Мектепке чейинки жана кенже мектеп курагындагы балдарга музыка, аңгеме, жомок терапиясын пайдалануу.

❖ Балага эмоционалдуу мамиле кылуу.

❖ Бала үчүн маанилүү адамдар менен карым-катнашта болуу.

❖ Үй-бүлөлүк нарк-нуска, дөөлтөттөрдү, баалулуктарды баалоону үйрөтүү.

❖ Үй-бүлө мүчөлөрүнө коюлган талаптарды түшүнүү, аны аткаруу.

❖ Баланын жамааттык, достук, бир туугандык, жоопкерчилик, мекенчилдик сезимдерин өстүрүү.

❖ Баланы өз алдынчалыка тарбиялоо.

❖ Баланын жеке өзгөчөлүгүн, жөндөмдүүлүгүн, кызыкчылыгын, мүнөзүн өстүрүү.

❖ Адептүүлүккө, толеранттуулукка тарбиялоо.

❖ Балдарды тарбиялоодо мугалимге жардам берүү менен мугалимдин түмөн түйшүк эмгектерин баалоого багыт берүү.

❖ Келечекте баланын кесип тандашына багыт берүү.

❖ Баланын билим алуусундагы, тарбиясындагы кемчилдигин аңдап билип, аны оңдоого мүмкүнчүлүк ачып, шыктандыруу.

❖ Класстан тышкаркы убакта эмнелер менен алектенип жүргөнүн: кружок, секция, кошумча сабак, олимпиадага даярдануу же клубда жүрөбү билүүгө болот.

❖ Баланын ата-энеге айтпай жүргөн сырын, кемчилдиктерин мугалим билсе болот ж.б.

Ошондуктан жогоруда белгилеген милдеттерге таянып мектеп менен үй-бүлөнүн байланышын чыңдасак тийиштүү натыйжага жетишебиз жана өз ара педагогикалык кызматташтык актуалдуу маселе бойдон калат. Балдарды окутуп тарбиялоодо ата-эне өзүнчө чоң мектеп.

Демек балдарды тарбиялоодо мугалимдер менен ата-энелер кызматташтыкта болуп руханий-адептик-ахлактык баалуулуктарын жалпы адамзаттык маданияттын үлгүлөрү менен жуурулушуп, келишимдүү келбеттүү, саламаттыгы сак, адеп-ахлактуу, сергек, конструктивдүү диалог кура билген, мекенчил, гумандуу, адилеттүү, сергек жашоо образын тутунган, руханий баалуулуктарга сугарылган келечек муундарды тарбиялоо учурдун актуалдуу маселелеринен болуп саналат.

Адабияттар:

1. Авазов А. “Биз эңсеген мугалимдин бейнеси”. Ж-Абад 2016, 58,54-бет.
2. Акматов К. Зулуев Б. “Мектепте тарбиялык иштерди уюштуруунун техноогиялары” Ош 2013.43-бет.
3. Бабаев Д., Акматов К., Кимсанов К. Педагогика Б.,2017 264-бет
4. Гребенников И.В. “Мектеп жана үй-бүлө”. Фрунзе “Мектеп” 1988. 15-бет.
5. Койнова-Цельнер Ю.В. “Башталгыч мектепте активдүү окутуунун педагогикалык технологиялары” Giz,Б.,2011. 76-86 бет.
6. Арабаев И. атындагы кыргыз мамлекеттик университетинин жарчысы. Б.2013. 183-бет.

* * *

УДК: 82: 821.512.154

“МАНАС” ЭПОСУНУН 30-ЖЫЛДАРДАГЫ ЖАРЫЯЛАНУУСУ ЖӨНҮНДӨ

**Пайзуллаева Курбанжан Убайдуллаевна – ф.и.д., доцент,
К.Ш.Токтомаматов атындагы Эл аралык университети
Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы**

Аннотация: Кыргыздын баатырдык эпосу "Манас" жарыкка чыгышы дүйнөлүк маданий маанидеги окуяга айланды. Пальма В.В.Радловго таандык, ал 1885-жылы эпикалык үчилтиктин текстин түпнуска тилинде "Түндүк түрк урууларынын элдик адабиятынын үлгүлөрүндө" жарыялаган (Т.В.СПб., 1885). Кийинки жарым кылым ичинде Радлов басмасы кыргыз эпосу менен таанышуу үчүн бирден-бир басма булагы болгон. 1925-жылдын август айында РКП (б) нын агитпроптук кеңеши жыйырма үч жаштагы Төрөкул Айтматовдун төрагалыгы астында, андан да кичүү Касым Тыныстановдун сунушу менен, "Манас" поэмасын жарыялоону чечкен.

Түйүндүү сөздөр: баатырдык эпос, руханий мурас, эпикалык үчилтик, улуттук маданият.

ОБ ИЗДАНИИ ЭПОСА «МАНАСА» В 30-Е ГГ.

**Пайзуллаева Курбанжан Убайдуллаевна – к.филол.н., доцент,
Международный университет имени К.Ш. Токтомаматова
г. Жалал-Абад, Кыргызская Республика**

Аннотация: Издание кыргызского героического эпоса «Манас» стало событием мирового культурного значения. Пальма первенства по праву принадлежит В.В.Радлову, опубликовавшему в 1885 году текст эпической трилогии на языке оригинала в «Образцах народной литературы северных тюркских племён» (Т.В.СПб., 1885). Последующие полвека радловская публикация была единственным печатным источником для знакомства с кыргызским эпосом.

В августе 1925 года коллегия агитпропа РКП (б) под председательством двадцатитрёхлетнего Торокула Айтматова по предложению еще более молодого Касыма Тыныстанова приняла решение об издании поэмы «Манас».

Ключевые слова: героический эпос, духовное наследие, эпическая трилогия, национальная культура.

THE PUBLICATION OF THE EPIC "MANAS" IN THE 30th YEARS

**Paizullaeva Kurbanzhan Ubaidullaevna -
Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
International University named after K. Sh. Toktomamatova
G. Jalal-Abad, Kyrgyz Republic**

Annotation: The publication of the Kyrgyz heroic epic "Manas" has become an event of world cultural significance. The palm rightfully belongs to VV Radlov, who published in 1885 the text of the epic trilogy in the original language in "Samples of folk literature of the northern Turkic tribes" (T.V.SPb., 1885). For the next half century, the Radlov publication was the only printed source for acquaintance with the Kyrgyz epic.

In August 1925, the agitprop board of the RCP (b), chaired by twenty-three-year-old Torokul Aitmatov, at the suggestion of the even younger Kasym Tynystanov, decided to publish the poem Manas.

Key words: heroic epic, spiritual heritage, epic trilogy, national culture.

Эпостун эң толук текстинин биринчи басылышы 1958-жылга туура келет. Көбүнүн көкүрөгүндө алтын түстөгү рельеф менен үчилтик бар. Эң сонун жери - бул китептерди адамдар каалаган учурда сатып алганга мүмкүнчүлүк болгон.

Бирок эпосту кагаз бетине түшүрүү жана басып чыгаруу тарыхы узак жана татаал жолду басып өттү.

Манасты расмий таанууга жол оңой болгон жок. Эпосту кагаз бетине түшүрүү тарыхы, аны изилдөө жана жайылтуу тикенектүү, көп жагынан чыгарма каармандарынын трагедиялуу тагдыры менен салыштырууга болот.

Ошентип, эпостун жарыкка чыгышы жөнүндө.

Кыргыздын "Манас" баатырдык эпосу жарыкка чыгышы дүйнөлүк маданий маанидеги окуяга айланды. Биринчи болуп В.В.Радлов 1885-жылы эпикалык үчилтиктин текстин түпнуска тилинде "Түндүк түрк урууларынын элдик адабиятынын үлгүлөрүндө" жарыялаган (Т.В. СПб. 1885). Кийинки жарым кылым ичинде Радлов жарыялаган вариант кыргыз эпосу менен таанышуу үчүн бирден-бир басма булагы болгон.

1925-жылы август айында РКП (б) нын агитпроп коллегиясы жыйырма үч жаштагы Төрөкул Айтматовдун төрагалыгы астында жана андан да кичүү Касым Тыныстановдун сунушу менен "Манас" поэмасын чыгарууну чечкен.

1920-жылдардын аягында, К.Мифтаков жана Ы. Абдуракманов 20-кылымдын залкар дастанчысы Сагымбай Орозбак уулунан эпос жазып алган текстин Крайтаануу илимий-изилдөө институту басмага даярдай баштады. 1929-жылы 20-октябрда "Советская Киргизия" гезити "Манас" жарык көрүшү керек "деген маалымат жарыялаган." Кийинки жылы 20-мартта гезитте "Манас" жарык көрөт " деп жазылган. Дагы бир жылдан кийин - 1931-жылы 27-февралда - гезит кайрадан "Манас" чыгат" деп жарыялаган. Бирок бул жарыялар максат гана болгон. Ушул эле учурда Касым Тыныстановдун "Манас" эпосун "Академиялык кечелерде" сахналык акция катары жарыялоо аракети көңүл бурууга арзыйт. Натыйжада, К.Тыныстановдун өзүн деструктивдүү сынга алып, улуттук академияда "Академиялык кечелер" пьесасын коюуга тыюу салынды.

1933-жылы сентябрда М.Л.Белоцкий Кыргызстанга биринчи катчы болуп дайындалган. Белоцкий Касым менен жеке баарлашууда Тыныстанов "Манас" эпосу жана аны басып чыгаруу зарылдыгы жөнүндө айтты.

1930-жылдардын орто ченинде кыргыздын "Манас" баатырдык эпосу басмадан тез арада чыгаруу зарылдыгы пайда болду. Кыргыз АССРинин партиялык жана мамлекеттик органдарында эпосту басмага даярдоо улуттук маданий курулуштун ажырагыс бөлүгү катары карала баштады. Совет жазуучуларынын 1-съездинде (1934) жарыяланган фольклорго болгон расмий мамиле бул жерде өз ролун ойногон. Идеологиялык диктаттын шартында партиялык органдардан "Манас" эпосун басып чыгарууга даярдануу боюнча директива жүрүп, тиешелүү директивалар жана чечимдер ушул директиваны ишке ашырууда уюштуруу тартибин киргизген. Ошентип, эпосту жаздырууга, аны изилдөөгө жана кыргыз жана орус тилдеринде басып чыгарууга мамлекеттик маани берилген.

"Манас" эпосун басып чыгаруу акциясы 1934-жылдын аягында - 1935-жылдын башында башталган жана анын жетекчилиги ВКП (б) нын Киробкомунда топтолгон. Бир аз мурун, 1934 жылдын август айында, ВКП (б) нын Киробкомунун катчысы болуп көрүнүктүү партиялык лидер М.Л.Белоцкий дайындалган. Ал ар тараптуу маданий кызыкчылыктарга ээ адам болгон. М.Л.Белоцкий ар кандай партиялык жана мамлекеттик структуралардын жетекчилери, кыргыз интеллигенциясынын өкүлдөрү менен тааныштыруу маектеринен баштап, "Манас" эпосун кыргыз жана орус тилдеринде басып чыгаруу зарылдыгы келип чыккандыгын белгилеп, тиешелүү көрсөтмөлөрдү берген. 1935-жылдын 10-январында Эл агартуу комиссары Т. Жолдошевдин отчету боюнча Киробкомдун бюросу "Манасты басып чыгаруу жөнүндө" маселени карап, чечим кабыл

алышкан (Архив политической документации Кыргызской Республики. ФЛЮ, оп.1, д.943, л.49).

Бул чечимден кийин “Манас” эпосун басып чыгаруу боюнча редакциялык кеңештин “акыркы” бекитүүсү төмөнкү курамда болуп өттү: “1. Белоцкий. 2. Джиенбаев. 3. Исакеев. 4. Джалдошев. 5. Жумабаев. 6. Токомбаев. 7. Шихалов. 8. Академик Самойлович. 9. Профессор Азадовский. 10. Профессор Юдахин. 11. Профессор Асфандияров. 12. Профессор Соколов. 13. Акын Сакен Сейфуллин. 14. Токжанов. 15. Лахути. 16. Айлчинова. 17. Рахматулин”. Киробкомдун бюросу Т.Джалдошевди башкы редактор кылып дайындап жана 1935-жылга “Манастын” “Чоң казат” эпизодун жарыялоо пландалган. (Ошол эле жерде Ф.10, оп.1, г.13, л.164).

1935-жылы май айында Т.Джалдошев даярдап, М.Л. Белоцкий “Манас” эпосун “басып чыгаруунун тартиби жөнүндө” токтомдун долбоору кабыл алынды. (Ошол эле жерде Ф.10, оп.1, д.681, л.42-44). Долбоордо эпосту кыргыз жана орус тилдеринде басып чыгаруу пландаштырылып жатканы көрсөтүлүп, “Сагымбай жомокчунун” нускасына артыкчылык берилген. Жалпысынан беш томдукту басууга пландаштырылган: “Чоң казат” (1936-ж.), “Көкөтайдын ашы” (1937-ж.), “Манастын балалыгы”, “Семетей” (1937-38-жж.), “Биринчи казат” (1938-ж.). Башка эпизоддор (1940-ж.). Басылма жалпы сөз башы, ар бир томго түшүндүрмөлөр жана көркөм иллюстрациялар менен коштолгон.

Эпосту кыргыз жана орус тилдеринде басууга даярдоо практикалык иш-чаралар болушу керек эле: келишимдерди түзүү, насыяларды бөлүштүрүү, бюджетти түзүү, дастанчы Саякбай Каралаевден “Манас” менен “Семетейди” жаздыруу. Ага Токчоро Джалдошев, Аалы Токомбаев, Касым Тыныстанов, Узакбай Абдукаимов (жооптуу катчы), Е.Д.Поливанов, С.А.Чуйков (сүрөтчү), П.И.Шихалов (маданий курулуш институтунун ректору) кирүү сунушталды. Т.Джалдошев түзгөн долбоордогу эпостун котормочулары болуп Е.Д.Поливанов, К.Тыныстанов, У.Абдукаимов, И.Тойчинов, К.К.Юдахин дайындалышкан.

Эпосту басып чыгаруу маселеси ВКП (б) Борбордук Комитетинде эң жогорку деңгээлде чечилген. Борбордук Комитеттин тийиштүү көрсөтмөсү Мамлекеттик көркөм адабият басмасынын директору Н.Н.Накоряковго жиберилген.

1935-жылы августта. Т.Джалдошевдин «Москвада жасалган иштер жөнүндө» маалыматына ылайык, редакция «Чоң казат» эпизодун жарыялоо үчүн кол жазмаларды тапшыруу шартына бир катар өзгөртүүлөрдү киргизип, Т.Абдурахмановду, У.Жакишевди, Дж.Шүкүровду, Х.Карасаевди котормочу, С.А.Чуйков жана Г.А.Петров сүрөтчү болуп кошумча бекитилген. Касым Тыныстанов жана Е.Д.Поливанов саптык котормолор боюнча консультант катары сунушталды.

1935-жыл бою КирНИИКС “Манастын” текстин кыргыз жана орус тилдеринде басууга кызуу даярдап жаткан. Бул жаңы текст болду, тексттик анализдин принциптерин жана методдорун аныктоо жана макулдашуу, көркөм аралык линиялуу котормо жана поэтикалык котормо түзүү. КирНИИКСте бул маселелер эпосту басмага даярдоого катышкан кызматкерлер арасында тынымсыз талкууланып турган. Жолугушууларга жана талкууга К.Тыныстанов, Э.Д.Поливанов, М.О.Ауэзов активдүү катышты. Дал ошол кезде, 1935-36-жылдары белгилүү казак жазуучусу, окумуштуу жана коомдук ишмер Мухтар Ауэзов “Манас” эпосун кылдат изилдөөнү баштаган. М.Л.Белоцкий М.Ауэзовдун ишине ар кандай жардам көрсөттү, бул анын Бүткүл Союздук Большевиктердин Коммунисттик партиясынын Казкрайкомунун катчысы Л.М.Мирзоянга жасаган расмий кайрылуусунан көрүнүп турат: “Сиздер жасалып жаткан чоң иштер жөнүндө билсеңиз керек, белгилүү “Манас” эпосун басып чыгарууга даярдануу. Бул эмгекте казак адабиятчы жолдош Мухтар Ауэзов. “Манастын” редакциясынын чечими менен жолдош Ауэзовго кириш макала жазуу тапшырылды. Кириш макаласы менен биринчи тому 1937-жылдын башында чыгышы керек болгондуктан, ж. Ауэзовдун макаласы болуш керек. Болжол менен ушул жылдын ноябрь айында басылып чыккан. (Ошол эле жерде Ф.10, оп.1, д.688, л.46). М.Ауэзовду

изилдөө "Манас" эпосу жөнүндө КирНИИКСтин 1936-жылга карата жарыялоо планында көрсөтүлгөн. Е.Д.Поливанов «Манас» боюнча эмгегинде М.Ауэзовду Киргосиздатта басууга сунуш кылган «олуттуу изилдөөсүн» эскерет. Бирок, жарыялоо ошол учурда болгон эмес.

KirNIKS "Манас" эпосун басып чыгарууну даярдоо пландарын көрсөтүлгөн мөөнөттөрдө аткарган жок. КирНИИКСтин 1935-жылдын 3-ноябрындагы финансылык чарбасына пландан тышкары аудиттин актысында. К.Тыныстанов жана И.А.Батманов гана котормо боюнча колдонмону сунушташкандыгы белгиленди.

1935-жылдын ноябрь айынын башында М.Л.Белоцкийдин сунушу боюнча Киробкомдун бюросу, эпостун редколлегиясынын кеңейтилген жыйынын Фрунзе шаарында өткөрүү жана "Манасты" кыргыз жана орус тилдеринде басып чыгарууга байланыштуу бир катар маселелерди талкуулоону чечти. Кеңейтилген отурумдун ишине катышууга белгилүү окумуштуу-түркологдор жана фольклористтер, "адабият кызматкерлери", б.а. эпостун акын-котормочулары, сүрөтчүлөрү жана жомокчулары чакырылган. Башкы докладчик болуп Т.Жолдошев - басылманын башкы редактору дайындалды.. Бирок 1935-жылы 1-декабрында республикалык басма сөздө «Билим берүүнүн Эл комиссарын кызматтан алуу жөнүндө маалымат пайда болгон. Жыйналышты чакыруу күнү, обкомдун бюросунун чечими менен кайра-кайра жылдырылып, 27, 28 жана 29-декабрда М.Л.Белотский жана Б.Исаевдин төрагалыгы астында өттү. Белгилүү болгондой, редакциянын кеңейтилген отурумунун стенограммасы өткөрүлүп, андан үзүндү проф. Плоских Кыргыз Республикасынын Улуттук Коопсуздук Комитетинин архивинде, октябрь айынан кийин "Манас" эпосунун тагдыры: документтер жыйнагы "(Б.: Кыргызстан, 1995, 13-23-б.) Деген китепке басылып чыккан.

Республикалык "Советская Киргизия" гезитинин 1935-жылдын 29, 30 жана 31-декабрындагы, биринчи отурумда обкомдун мектеп бөлүмүнүн башчысы Акматбек Жумабаевдин доклады (Т. Жолдошев даярдаган докладдын ордуна), Мухтар Ауэзов жана Касым Тыныстанов "Эпостун көркөм артыкчылыгы жана аны которуунун принциптери жөнүндө" аттуу доклады, И.А. Батманов жана журналист Феликс Ошакевичтин докладдары. . Партиялык комитеттин катчысы М.Л.Белоцкий, кабарчынын айтымында, "редакциянын келечектеги ишинин жолдорун көрсөтүп, орус тилинде сапаттуу котормосун түзүү боюнча конкреттүү талаптарды койду". Үчүнчү - жыйынтыктоочу жыйында "сөзмө сөз котормолорду түзгөндөр жана поэзия менен иштөөчүлөр" үчүн көрсөтмөлөрдү жана сунуштарды камтыган резолюция кабыл алынып, 1936-жылы май айында Москва шаарында илимдер академиясынын, Жазуучулар Союзунун, Гослитиздаттын жана башка союздук уюмдардын өкүлдөрүнүн катышуусу менен редакциянын кошумча кеңейтилген жыйынын чакыруу пландаштырылган.

Ар бир сессия белгилүү дастанчылар Мусулманкул Молдобасанов менен Саякбай Каралаевдин "Манас" эпосунан үзүндүлөрдү аткаруу менен аяктаган. 1935-жылдын 27-29-декабрында өткөн редакциялык кеңештин кеңейтилген жыйынын "Манас" эпосун изилдөө жана басмадан чыгаруу тарыхындагы биринчи илимий конференция деп эсептесек болот. Партиялык жетекчиликтин позициясынан М.Л. Белоцкий "Манас" эпосунун редколлегиясынын кеңейтилген отурумунун көрсөтмөлөрүн ишке ашырууга киришти. 1936-жылдын ичинде ал редакциянын ишин ар дайым көзөмөлдөп, эпосту которуу үчүн кадрларды тандоо менен алектенип, "Художественная литература" мамлекеттик басмаканасынын директору Н.Н.Накоряков менен интенсивдүү кат алышууларды жүргүзгөн. Кыргыз Республикасынын саясий документтеринин Мамлекеттик архивинде сакталып калган бул кат-кабарлар эпосту изилдөөчүлөрдүн кызыгуусун туудурат (Ф.10, оп.1, г.688).

1936-жылы 21-мартта М.Л.Белоцкий Н.Н.Накоряковго кат күнү «котормо боюнча иш төмөндөгүдөй болгонун билдирген:

1. 8100 сап, анын ичинде К.Тыныстанов алып келген 2000 сап, Лизитдатка өткөрүлүп берилди;
2. 21-мартта жиберилген 7000 сап (тилкелүү линия менин үстөлүмдө);
3. Буга чейин 6000 сап котормочуларга берилген жана машина бюросу менен кат алышып турат.

"Манасты" болжол менен монтаждоо иштери аягына чыккан. <...>

Сахналардын тигил же бул себептерден улам алынып салынышынын натыйжасында, акыркы версия көлөмү 45000 саптан ашкан жок».

Бул катка жооп кылып, Н.Н.Накоряков 1937-жылдын аягына чейин "Чоң казат" эпизодун мындай көлөмдө чыгаруу пландалбагандыгын билдирген жана текстти 25-30 миң сапка чейин кыскартуу маселесин башкы редакциянын алдына коюуну өтүндү.

М.Л.Белоцкий сунуш кылынган кыскартууга макул болгон жок, анткени буга чейин Н.Н.Накоряков менен эки жарыялоо макулдашылган. Кыскартуу боюнча ал "Манас" эпосунун редакциялык кеңешинин корутундусун жазуу жүзүндө сурады. Б.Исакеев төмөндөтүү "поэмадын сапатына таасирин тийгизээрин" айтып, "аяттардын кыскарышына каршы" катуу сүйлөдү.

Ошондой эле, А.Жумабаев обкомдун катчысынын кызматын колдоп, 1936-жылдын 15-апрелине карата 29780 саптан турган саптык котормолор Москвага жөнөтүлгөндүгүн, калгандары май айында биринчи томуна, экинчи тому үчүн даяр болорун жарыялаган. Анын түшүндүрмөсүнөн кийин, Москвага жөнөтүлгөн Касым Тыныстановдо "бардык кыргызча тексттер" бар жана басмаканадагы эскертүүлөр жана комментарийлер Э.Д.Поливановго, К.Тыныстановго, М.Ауэзовго жүктөлгөн деп болжолдонот.

М.Л.Белоцкийдин ВКП (б) Кыргызстан обкомуна жолдонгон Н.Н.Накоряковдун кийинки каттарында, алардын "поэтикалык иштетүүнү" уюштуруу максатында, "чоң бөлүктөрдө" саптык котормолордун андан ары жөнөтүлүшүн камсыз кылуу өтүнүчү келип түшкөн.

Н.Н. Накоряковдун акыркы катынын датасы - 7-май, 1936-жыл. Ага байланыштуу М.Л.Белоцкийдин түшүндүрмөлөрүнөн кийин 45 миң сап көлөмүндө "Чоң казат" китебин басып чыгаруу чечими кабыл алынды. Н.Н.Накоряков биринчи томду жылдын аягына чейин басмага берүү максатында, саптык котормолордун поэтикалык иштетүүнү тездетүүгө убада берип, поэтикалык котормонун өзгөчөлүктөрүнө көңүл бурду: "Чыгарманын эпикалык мүнөзүнө байланыштуу котормочулар - акындар чечмелөөдөгү карама-каршылыктардан чочулап, поэтикалык иштетүүнү чакан бөлүктөрдө жүргүзүүгө милдеттенишпейт. " Кат М.Л.Белотскийге "жеке катышкандыгы үчүн" ыраазычылык менен аяктады. "Манастын" басылмаларын даярда.

Поэтикалык котормо Лев Пеньковскийге, Марк Тарловскийге жана Семён Липкинге берилген. Аларга конкурстун жыйынтыгы боюнча артыкчылык берилди, ага көптөгөн белгилүү орус акындары катышты, алардын арасында Василий Зин, Сергей Клычков.

Кыргыз эпосу жөнүндө мезгилдүү басылмаларда биринин артынан бири: 193 51 журналист жана КирНИКСтин кызматкери Феликс Ошчакспил Советская Киргизия, "Чоң казат" (10-февраль)," Манас "эпосу (10-май)," О ска m ni lyakh "(" Манас "эпосунун басылышына) (8-июнь)," Советтик Киргизияга " Е.Д.Поливановдун поэтикалык котормолорун жарыялоо" МкнМ са "(1935, 20-ноябрь) жазуусунун аягы, Э. .Мозолкова "Кыргыз эпосу" Манас "(1936, 20-ноябрь)," Правдада "-" Кыргыз элдик эпосу "(1936, 28-сентябрь), С.Клычковдун Красная Новидеги поэтикалык котормосу жана башкалар. "Манастын" жашоосу орус тилине которуудан жана орус басма сөз басылмаларынан башталган.

Бирок кыргыз баатырдык эпосун басып чыгаруу жана которуу боюнча системалуу түрдө башталган иш, ага катышкан ар кандай деңгээлдеги камакка алуулардан улам токтотулган. М.Л.Белоцкий "эл душманы" деп жарыяланган, Н.Н.Накоряков

Гослитиздаттын жетекчилигинен четтетилген, анын ордуна И.К.Луппол дайындалган, ал жакында камакка алынган; Б.Исаев, К.Тыныстанов, Э.Д.Поливанов, С.Клычков. "Манасты" басып чыгарууну жаман тагдыр тарткансыды. 1937-жылы июль айында А.Джумабаевдин отчету боюнча обкомдун бюросунда эпосту басып чыгаруу мүмкүнчүлүгү кайрадан талкууланган - "Октябрь революциясынын 20 жылдыгына, Улуу кампаниянын жок дегенде жарымы орус тилинде". (Ошол эле жерде Ф. 10, оп. 1, 1174-ж.). Жыйынды обкомдун жаңы дайындалган катчысы М.К. Аммосов. Көп өтпөй ага жалаа жабылып, 1937-жылы ноябрда камакка алынган. Э.Д.Поливановдун котормолорун жарыялаган "Литературная Узбекистан" журналы - биринчи жолу орус тилиндеги поэтикалык сапта - жүгүртүүдөн чыгарылды. Гана Кличков Гослитиздатта Манастагы эпизодду поэтикалык жактан кайра иштеп чыгууну Алмамбет жана Алтынай деген ат менен жарыялоого жетишкен. Бирок бул китеп жазуучу камакка алынгандан кийин цензурага тыюу салынган.

"Манастын" үстүнөн кайрадан саясий өзүм билемдиктин булуттары калыңдады. 1941-жылы гана Гослитиздат Л.Пеньковский менен М.Тарловскийдин котормосунда "Чоң казаттын" эпизоддорунун бир бөлүгүн жарыялаган. Андан кийин Улуу Ата Мекендик согуштун жылдары болгон. 1946-жылы "Манас" С.Липкиндин мурунку басылышына салыштырмалуу толукталган, Э. Мозольков менен У. Джакишевдин кириш сөзү менен, Г. Петровдун түстүү иллюстрациялары бар чоң форматтуу китеп болуп басылып чыккан. Он жылдан кийин. Эгер 1935-36-жылдардагы чек катары эсепке алсак. Көп өтпөй цензура бул китепти да колдонуудан чыгарып салды.

Бирок тигил же бул жол менен "Манас" эпосун көрүнүктүү дастанчылардын варианттарында жана кыргыз тилиндеги консолидацияланган вариантта, ошондой эле орус поэтикалык котормосунда жарыялоонун башталышы 1935-37-жылдары түптөлгөн. В.В.Радловдун артынан жарым кылым өткөндөн кийин.

Адабияттар:

1. Рассмотрение вопроса «Об издании «Манаса». Протокол №66 от 10 января 1935 года. - Архив политической документации Кыргызской Республики. ФЛО, оп.1, д.943, л.49.
2. Решение Бюро Киробкома об утверждении редколлегии. - ФЛО, Ф.10, оп.1, д. 13, л. 164
3. А.К.Исаева. Принципы составления М. А. Рудовым хрестоматии по кыргызскому героическому эпосу «Манас». -Журнал «Русское слово в Кыргызстане». № 2–3 (28–29) / 2019.
4. Энциклопедический феномен эпоса «Манас»: сборник статей об эпосе «Манас». – Бишкек, 1995.
5. Манас: Кара сөз түрүндөгү баяндама/түзүүчү С. Мусаев. – Фрунзе: Илим, 1986. – 283 б.
6. Поливанов, Е. Д. Киргизский героический эпос «Манас»: Исследования и переводы / Е.Д. Поливанов. – Фрунзе, 1999. – 128 с.
7. Манас. Киргизский героический эпос. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1984. – 544 с.
8. Манас: Эпизоды из киргизского народного эпоса. – М., 1960. – 310 с.

* * *

УДК 37. 012 / 373. 2

МЕКТЕПКЕ ЧЕЙИНКИ БИЛИМ БЕРҮҮ МЕКЕМЕСИНДЕ КӨРКӨМ АДАБИЯТ МЕНЕН
ИШТӨӨНҮН МЕТОДИКАСЫ

*Сакиева Сайипжамал Салайдиновна, п.и.д., профессор
s-sakieva@mail.ru*

*Б. Осмонов атындагы ЖАМУ, Жалал-Абад шаары,
Кыргыз Республикасы*

*Асаналиева Мээргүл Максуталиевна, аспиранты
meergul_asanalieva@mail.ru*

ОшМУ, Ош шаары, Кыргыз Республикасы

Аннотация: Бул макалада мектепке чейинки билим берүү мекемелериндеги көркөм адабият менен иштөөнүн изилдөөчүлүк ишмердүүлүгүнүн илимий негиздерин, аларды өнүктүрүү жолдорун, балдардын өз алдынча чыгармачыл иш аракеттерин изилдешкен педагог, психолог окумуштуулардын ой пикирлерине токтолуу менен илимий-методикалык билгичтиктерине жалпы мүнөздөмө берилди. Көркөм адабият менен иштөөнүн негизинде изилдөөчүлүк ишмердүүлүгүнүн методологиялык, уюштуруу-ишмердүүлүк, натыйжалуулук негизги компоненттери бөлүнүп алынып, педагогиканын спецификалык касиеттерине туура келтирилиши мазмуну каралды.

Түйүндүү сөздөр: көркөм адабият, руханий тарбия, мектепке чейинки билим берүү, мектепке чейинки курак, усул, жомок, китеп.

МЕТОДИКА РАБОТЫ С ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРОЙ В УЧРЕЖДЕНИ
ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

*Сакиева Сайипжамал Салайдиновна, д.п.н., профессор
s-sakieva@mail.ru*

*ЖАГУ имени Б. Осмонова, город Жалал-Абад,
Кыргызская Республика*

*Асаналиева Мээргүл Максуталиевна, аспирант
meergul_asanalieva@mail.ru*

ОшГУ, город Ош, Кыргызская Республика

Аннотация: В статье дается общая характеристика научно-методических умений педагогов, психологов, исследователей, изучавших научные основы исследовательской деятельности в области художественной литературы в дошкольном образовании, способы их развития, творческая деятельность детей. На основе работы с художественной литературой определены основные составляющие методической, организационной, оперативной и исследовательской деятельности, рассмотрено содержание адаптации к особенностям педагогики.

Ключевые слова: художественная литература, духовное воспитание, дошкольное образование, дошкольный возраст, метод, сказка, книга.

METHODS OF WORK WITH ARTISTIC LITERATURE IN THE INSTITUTION OF
PRESCHOOL EDUCATION

*Sakieva Sayipzhamal Salaydinovna, d.p.s., prof.
s-sakieva@mail.ru*

*JASU named after B. Osmonov, Jalal-Abad city,
Republic of Kyrgyzstan*

*Asanalieva Meergul Maksutalievna, postgraduate student
meergul_asanalieva@mail.ru*

Annotation: The article provides a general description of the scientific and methodological skills of teachers, psychologists, researchers who studied the scientific foundations of research activities in the field of fiction in preschool education, ways of their development, the creative activity of children. On the basis of work with fiction, the main components of the methodological, organizational, operational and research activities are determined, the content of adaptation to the peculiarities of pedagogy is considered.

Key words: fiction, spiritual education, preschool education, preschool age, method, fairy tale, book.

Мектепке чейинки курактагы балдардын окуу өзгөчөлүктөрү, окуу процесси физиологиялык көз караштан алганда өтө татаал. Көрүү жана угуу анализаторунун бир эле мезгилде өз ара аракеттенүүсү талап кылынат. Алынган маалымат анын бир нече бөлүмүндө мээге айландырылат. Ошол эле учурда жаңы ассоциативдик шилтемелер түзүлөт. Ошентип, окуу учурунда мээ үйрөтүлүп, өрчүйт.

"Бала кезинде окуу - бул коомдун формалдуу талабы гана эмес, өнүгүүнүн эң маанилүү фактору" - деп грек ойчулдары бекеринен айтпаса керек [1, 114-б].

Адабий чыгарма когнитивдик, эстетикалык жана адеп - ахлактык функцияларды аткарууга тийиш экендигин, башкача айтканда, ал балага акыл - эс, руханий, тарбия берүүнүн каражаты болушу керектигин эске алуу керек.

Мектепке чейинки курактагы балдар эмоционалдуулук мүнөздүү, бирок кабылдоосунун дифференциалдуулугу азыраак, байкагандарын максаттуу анализ жүргүзүүсү жетишсиз, кабылдоодо башкыны, маңыздууну айырмалай албайт, ырааттуу байкоо процессин уюштура билбейт. Психологдор көңүл буруусунун алсыздыгын, туруксуздугун белгилешет. Ал эми көңүл коюусу жаңы, күтүлбөгөн, ачык, көрсөтмөлүү нерселерге, экинчи даражадагы деталдарга багытталган.

А.Макаренко бул жөнүндө "балдар кыймылды, аракетти жакшы көрүшө тургандыктан, окуя, жагдай, улам алмашып, орун которулуп турушуна ушунчалык кызыгышат" - деп туура баамдаган [2, 27-б].

Балдардын мээси дагы эле жигердүү өнүгүп келе жаткандыктан, алар чоңдор сыяктуу маалыматты кабыл ала алышпайт. Эстутум жана логикалык байланыштар жөндөмү дагы эле калыптануу процессинде болгондуктан, ар бир жаңы бөлүм сайын, мурунку бөлүмдөрүн эстеп калуусуна жардам берүү керек. Алар үчүн чоң көлөмдөгү маалыматты кабыл алуу кыйын болгондуктан, кызыгуу сөз түрүндө эмес, мазмунуна байланыштуу болот, окуу баланын ишмердүүлүгү менен тыгыз байланышта кабыл алынат. Бул мектепке чейинки курактагы балдар адабиятынын чыгармаларына төмөнкүдөй талаптарды алып келет:

- кичинекей көлөм - ал жаш курагына жана өнүгүүсүнө жараша көбөйөт;
- жөнөкөй сүйлөмдөр;
- эң төмөнкү татаал экспрессивдик каражаттар; (салыштыруу, метафора)
- мындан тышкары, жаркыраган, кооз сүрөттөрү бар китептерди тандоо сунушталат; Сүрөттөр образдардын бүтүндүгүн түзүүгө жана фантазиянын өнүгүшүнө өбөлгө түзөт.

Н.А. Добролюбов мындай деп жазат: "Балдар үчүн көркөм адабиятты тандоо ата - энелер үчүн абдан кызыктуу окуя. Бул балаңыз менен бир аз балалык жашоого мүмкүнчүлүк... дүкөндөгү китептерди баланын өзү тандап алганы окууга кошумча түрткү болгон каражат деп эсептөө зарыл" [3, 14-б].

Балдар адабиятындагы көркөм чыгармалардын үстүндө түрдүү методикалык иштердин өзгөчөлүгүн аныктоого, профессионалдык табиятын көрсөтүүгө өзгөчө М. Горький, Н.К. Крупская, А.В. Луначарский, А.С. Макаренко, К. Чуковский, В. Сухамлинский, А.И. Герцен, Л.Н. Толстой, К.Д. Ушинский маанилүү салымдарын кошкон.

Алар көркөм чыгармалар аркылуу "айлана - чөйрө, турмушту, табигый кубулушту жана адамдар ортосундагы мамилелерди андап билүүдө алар жардамдаш болууга тийиш" экенин, жаңы замандын шартына ылайык, жаңы жеткинчектерди тарбиялоодо олуттуу кызмат кыларын дайыма баса белгилешкен.

М. Горький: "Адам коомунда табигый күчтөрүн баш ийдирүү үчүн; эмгекчил, адамдардын саламаттыгы, узак өмүр сүрүүсү үчүн; алардын бүткүл дүйнөдөгү биримдиги, азаттыгы үчүн; таланттарынын, жөндөмдөрүнүн жарактуу келип, эч чектөөсүз өркүндөп өсүшү үчүн айыгышкан күрөш жүрүп жатат. Мына ушул принцип балдарга арналган бардык адабияттардын да, эң кичинекей бөбөктөргө арнала турган ар бир китептин өзөгү болууга тийиш" [4, 58-б].

Кыргыз балдар адабиятындагы көркөм чыгармаларды М. Түлөгабылов, М. Сулайманов, К. Абакиров, О. Сооронов, С. Рысбаев, Г. Орозова, А. Муратов, К. Исаковдор ар кандай өңүттөн талдоого алган. Алардын эмгектерин баалабай коюу мүмкүн эмес. Педагогика илимдеринин доктору, балдар жазуучусу С. Рысбаев жазгандай: "...бүгүнкү күндө биздин кыргыз балдар адабиятыбыз теориялык жактан да, практикалык жактан да, б.а., илимий - методикалык жактан жакшы изилденбеген. Кыргыз мектебинде балдар адабияты республикабызда мектеп жаралган күндөн бери окутулуп келе жатса да, ал эчак эле фундаменталдуу илимий - методикалык изилдөөлөрдүн объектиси болууга тийиш болсо да, илимпоздорубуз менен методисттерибиз ага ушу кезге чейин жең түрүп кирише элек" [4. 4-б].

Балдар адабиятындагы чыгармаларды кабыл алууда жаш өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен төмөнкүдөй курак баскычына жараша методикалык иштерди туура жүргүзүү зарыл:

Мектепке чейинки эң кенже курактагы балдар - төмөнкүлөр менен мүнөздөлөт: текстти түшүнүүнүн баланын жеке тажрыйбасынан көз карандылыгы; окуялар бири - биринин артынан ээрчип жүргөндө оңой кабыл алынган байланыштарды орнотуу; башкы каарманды көңүл борборунда сактоо, балдар көбүнчө анын сезимдерин жана кыймыл - аракет мотивдерин түшүнүшпөйт; баатырларга болгон эмоционалдык мамиленин ачык сүрөттөө; сөздүн ритмикалык жактан уюшулган структурасын сактоо;

Мектепке чейинки орто курактагы балдар - текстти түшүнүүдө бир аз өзгөрүүлөр болот, бул баланын жашоосунун жана адабий тажрыйбасынын кеңейишине байланыштуу. Балдар сюжетте жөнөкөй себептик байланыштарды орнотушат, жалпысынан алар каармандардын аракеттерине туура баа беришет.

Мектеп жашына чейинки чоң топтогу - балдар жеке тажрыйбасында болбогон окуяларды түшүнө башташат, аларды баатырдын иш - аракеттери гана эмес, тажрыйбалардын, сезимдердин мотивдери кызыктырат. Баатырларга болгон эмоционалдык мамиле баланын чыгарманын бүт конфликтин түшүнүүсүнүн жана баатырдын бардык мүнөздөмөлөрүн эске алуунун негизинде пайда болот. Балдар текстти мазмунунун жана формасынын биримдигинде кабыл алуу жөндөмүн өрчүтүшөт. Көркөм чыгармадагы башкы каарманды түшүнүү татаалдашат, чыгарманын формасынын айрым өзгөчөлүктөрү ишке ашат (жомоктогу туруктуу бурулуштар, ритм, рифма).

Мектепке чейинки билим берүү мекемелериндеги тарбиячылар жана балдар менен биргеликте сабакта көркөм окуу жана жомок айтуу методикасын уюштуруунун М.М. Кониная ишмердүүлүктүн бир нече түрүн бөлүп көрсөткөн.

Балдар үчүн көркөм окуу жана жомок айтуу техникасынын негизги ыкмалары төмөнкүлөр:

1. Мугалим китептен окуп чыгуусу: бул тексттин сөзмө - сөз берилиши. Окурман, автордун тилин сактап, жазуучунун ойлорунун бардык өңдөрүн жеткирип, угармандардын акылына жана сезимине таасир этүүсүнө өбөлгө түзөт.

2. Мугалимдин жатка айтып берүүсү: бул тексттин салыштырмалуу акысыз которулушу (сөздөрдүн мүмкүн болушунча өзгөрүшү, аларды алмаштыруу, чечмелөө). Жомок айтуу балдардын көңүлүн бурууга чоң мүмкүнчүлүктөрдү берет.

3. Жаттап үйрөнүү акркылуу айтып берүү: чыгарманы берүү ыкмасын тандоо (окуу же жомок айтуу) чыгарманын жанрына жана угуучулардын жаш курагына жараша болот.

4. Сахналаштыруу: бул ыкманы көркөм чыгарма менен экинчи деңгээлде таанышуунун каражаты катары кароого болот.

"Дүйнөнүн татаалдыгы, ала - тоолуктардын жалпы аалам менен байланышынын тереңдешти, илимий билимдердин интеграциясынын мурда болуп көрбөгөндөй активдешти, Батыштан келип жаткан массалык маданияттын, адабий окуу жана кыргыз адабияты сабагын башка нукка буруунун жаңы талабын койду" [5. 34-б].

Ааламдашуу доорунун татаалдыгы, маалыматардын ашкере жыштыгы окуучулардын адабий көркөм тексттерди кабыл алуу түйшүгүн таталдаштырган мезгилде өзгөчө мектеп жашына чейинки курактагы балдарга визуалдык материалды колдонуп, окуу жана жомок айтуу балага компьютер менен китепти союздаштырууга каражат болот беле деген ой жаралат. Мисалы:

а) оюнчуктар менен окуу жана айтуу ("Акылдуу бала" жомогун кайталап айтып берүү оюнчуктарды көрсөтүү жана алар менен болгон аракеттер менен коштолот);

б) стол театры;

в) куурчак жана көлөкө театры, фланельграф;

г) презентациялар, фильмдер, телешоулар;

Көркөм окуу жана жомок айтуу сабагын өткөрүү методикасы жана анын курулушу сабактын түрүнө, адабий материалдын мазмунуна жана балдардын жаш курагына жараша бөлүштүрүлөт. Типтүү иштин структурасын үч бөлүккө бөлүүгө болот:

Биринчи бөлүктө чыгарма менен таанышуу - тарбиячынын көркөм окуусу өтөт, негизги максаты - көркөм сөз аркылуу балдарды туура жана ачык-айкын кабылдоону камсыз кылуу.

Окуунун алдында кыскача киришүү сүйлөшүүсү, балдарды кабыл алууга даярдоо, алардын тажрыйбаларын, учурдагы окуяларды чыгарманын темасы менен байланыштыруу, жазуучу менен таанышуу болушу мүмкүн: портрет көрсөтүү, чыгармачылык жөнүндө кыскача окуя (улуу топ), тааныштарды эскерүү ушул автордун чыгармалары, китептерди көрүү, аларга иллюстрациялар, теманын айкындыгын көрсөтүү, оюн кырдаалын түзүү, көйгөйлүү суроо берүү, түшүнүксүз сөздөрдү түшүндүрүп берүү ж.б.

Эгерде балдар китепти кабыл алууга мурунку эмгеги менен даярданса, анда табышмактын, ырдын, сүрөттүн жардамы менен алардын кызыгуусун ойгото аласыз. Андан кийин, чыгарманы, анын жанрын (аңгеме, жомок, поэма), автордун ысымын атоо керек.

Окуп жатып, балдарды суроолорду, дисциплинардык эскертүүлөр менен текстти кабыл алуудан алагды кылбоо керек, үнүн көтөрүү же төмөндөтүү жетиштүү, пауза. Окуунун аягында, балдар уккан нерсесинин таасири астында калганда, бир аз тыныгуу керек.

Экинчи бөлүктө, окулган нерселер жөнүндө маектешүү жүргүзүлөт, ал чыгарманын жанрын, негизги мазмунун, структурасынын өзгөчөлүктөрүн, көркөм сөз каражаттарын аныктоого жардам берет.

- мектепке чейинки балдарды чыгармада түзүлгөн кырдаалга киргизүүгө, аларды иш-чаралардын катышуучусу кылууга мүмкүндүк берүү; чыгарманын негизги маанисин, анын көйгөйүн аныктоого багыттоо мисалы чыгармадан суроолорду берүү ж.б.

- мазмунун көбөйтүүгө багытталган, чыгарманы ким жазганын эстөөгө үндөө;

Ошондой эле балага чыгарманы кабылдоону өркүндөтүү үчүн ар кандай ыкмаларды колдонуун мүмкүнчүлүктөрүн иш жүзүндө аткаруу зарыл:

- тааныш эмес сөздөрдүн түшүндүрмөсү;
- тексттин сөздөрүнө синонимдерди, антонимдерди тандоо;

- баатырларды мүнөздөө, иш - аракеттердин мотивдерин аныктоо, башкы каармандар катары балдарды көрсөтүү;
- текстти түшүнүүнү тереңдетүүчү, аны тактаган, көркөм образдарды кыйла толук ачкан чыгармалардын мазмунуна ылайык иллюстрацияларды кароо;
- чыгармадан айрым сөз айкаштарын көбөйтүү;
- чыгарманы ролдор боюнча, иллюстрациялар, схемалар боюнча кайра чыгаруу;
- салыштыруу, эпитеттер, синонимдер, антонимдерди тандап алуу, көркөм чыгармадан сөз жана фраза үчүн рифмаларды тандоо боюнча чыгармачыл тапшырмалар;
- чыгарманын мазмунунун сөздөрүн, иш - аракеттерин, жаңсоолорун берүү;
- чыгарманын үзүндүлөрүн сахналаштыруу;
- бактылуу бүтүм;
- тарбиялоо максатынын түздөн - түз көрүнүшү;

Үчүнчү бөлүктө, эмоционалдык таасирди бекемдөө жана кабыл алынган нерсени тереңдетүү үчүн текстти (эгер кыска болсо) же үзүндүлөрдү кайталап окууну уюштуруу. Мындай куракта чыгармалардын баланын эмоцияларына тийгизген таасири күчтүүлүгү эске алынуу менен руханий тарбиянын түптөлүшүнө чоң өбөлгө түзөт.

М. Абдыкеримов, К. Исаковдор өз эмгектеринин биринде мындай деп жазышат: "Кайсыл бала жаш чагынан өзүнө ылайык чыгармаларды бара - бара тепкич - тепкич менен жаш курагына ылайык окуп отурса, акыры ал таланттуу жана талаптуу окурман даражасына жетет, эгер ал дароо эле асмандагы айга асылгандай татаал чыгарманы качырып кирсе, бара - бара анын китептен көңүлү калып, а түгүл адамзаттын бул улуу табылгасынан биротоло кол үзүп салышы ыктымал" [5, 9-б].

Көркөм адабият менен иштөөнүн мүнөздүү белгилеринин дагы бири - оптимизмдин өтө күчтүүлүгү. Ал балдардын руханий дүйнөсүн, тунук аңдоо сезимин, туюнуусун эргитип, үмүт - тилектерин, бийик идеаларын поэтизациялоого алып келет. Мындан балдар кандай кыйын, алаамат кезеңде болсо да, акыры келип жамандыкты жакшылык жеңип чыгар чындыктын негизин көрө алышат.

Эгерде, мектеп чейинки билим берүү мекемелериндеги тарбиячылар балдарга көркөм адабият менен иштөөнүн методикасын уюштурууда, баланын ар кыл кызыгуусун эске алса, анда анын назарына илимий ачылыштарды, техниканын абдан татаал кубулуштарын сунуш кыла алат. Көркөм адабияттагы илимий - фантастикалык чыгармалардын болушу да ушундан.

Илимий макаланын соңунда, улуттук адабий илимибиз азыркы илимий - техниканын дүркүрөгөн өнүгүү жолуна түшкөн учурда мурдагы өнүккөн тажрыйбаларга негизделип, зарылчылыгына жараша илимий - методикалык жактан небак такталган балдар адабиятындагы көркөм чыгармаларды жугумдуу методдор менен иштөө, баланын эстетикалык аспектиде көркөм реалдуу, тарыхый конкреттүү чагылтуу, жаш муундарга дүйнөнү туюндурдууда, турмуш сабагын берүүдө жана аларды кичинесинен боорукер, адилеттүү, гумандуу атуулдук инсандыкка калыптандырып тарбиялоодо өзгөчө ийкемдүү идеологиялык курал деп айтсак болот. Ошондуктан, мектепке чейинки билим берүү уюмдарында тарбиячылардын жардамы менен макалада көрсөтүлгөн методдор жогорку деңгээлде уюштурулса, анда бул илимий макала өз максатына жетет деген ойдобуз.

Адабияттар:

1. Белинский В.Г., Чернышевский, Н.Г. Добролюбов, Н.А. О детской литературе и детском чтении//В.Г. Белинский Н.Г. Чернышевский Н.А. Добролюбов.- Москва: Детская литература издание 2 - е, перераб. и доп, 1954. - 114 с.
2. Түлөгабылов М. Кыргыз балдар адабиятынын тарыхы / М. Түлөгабылов - Б.: Мектеп, 1991. 27 - б.

3. Рысбаев С. Азыркы кыргыз балдар адабияты: проблемалар жана портреттер / С. Рысбаев - Б.: Турар, 1998. 14 - б.
4. Горький М. О литературе. 2-е изд. / М. Горький. - М.: Советский писатель, 58 - 4 - б.
5. Муратов А., Исаков К. Кыргыз балдар адабияты. Окуу китебине кошумча колдонмо // А. Муратов, К. Исаков. - Б.: Айат, 2012. 34 - 9 -б.

* * *

УДК.37.013.77

ИНСАНДЫ КАЛЫПТАНДЫРУУДАГЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫК, ПЕДАГОГИКАЛЫК АСПЕКТИЛЕР

***Тажибоева Жаркын Кадыркуловна – п.и.к,
Осмоналиева Сабира Чоёновна – улук окутуучу
Б. Осмонов атындагы ЖАМУ., Жалал-Абад ш.,
Кыргыз Республикасы***

Аннотация: Макалада инсанды калыптандыруудагы психологиялык таануу процесстеринин жана жөндөмдүүлүк, мүнөздүн орду каралат. Ошондой эле окутуунун интерактивдүү жана салттуу усулдары камтылган. Инсан психологиялык жана педагогикалык жактан калыптанууда таануу процесстерине таянат. Ал эми мотив жана мотивация жашоого багыт берүү күч болуп эсептелет. Окутуу жана тарбиялоо инсандык сапаттар улуттук баалуулуктар каада салт менен байланыштуу болушу зарыл.

Түйүндүү сөздөр: интерактивдүү, салттуу, усул, тануу процесстери, жөндөмдүүлүк, сезүү, кабыл алуу, шык.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ В ФОРМИРОВАНИЕ ЛИЧНОСТИ

***Тажибоева Жаркын Кадыркуловна – к.п.н.,
Осмоналиева Сабира Чоёновна – ст.преподаватель
ЖАГУ имени Б. Осмонова, г.Жалал-Абад,
Кыргызская Республика***

Аннотация: В статье рассмотрены формирование психологических процессов личности и его способности. Также в статье рассматриваются методы интерактивного и стандартного обучения. В основе личности лежат познавательные процессы в психолого-педагогическом развитии мотив и мотивация являются руководящими силами жизни. Обучения и воспитание личных качеств должно быть связано с национальными ценностями, обычаями и традициями.

Ключевые слова: интерактивный, традиционный, метод, познавательные процессы, способность, чувство, восприятие, умение.

PEDAGOGICAL AND PSYCHICAL ASPECTS IN PERSONALITY FORMATION

***Tazhibaeva Zharkyn Kadyrkulovna - Ph.D.,
Osmonaliev Sabira Choyonovna - Senior Lecturer
JASU named after B. Osmonov, Jalal-Abad,
Republic of Kyrgyzstan***

Annotation: The article deals with the formation of psychological processes of a personality and his abilities. The article also discusses methods of interactive and standard learning. A person relies on cognitive processes in psychological and pedagogical development.

Motivation and motivation on the other hand, are the driving forces of life. Teaching and upbringing personality traits should be linked to national values and tradition.

Key words: *The article discusses the formation of psychological processes of the individual and his ability. Also the article discusses methods of both interactive and standard learning*

Инсандын коомдогу өсүп өнүгүшүнө психологиялык процесстердин жана психологиялык сапаттардын тийгизген таасири чон. Анткени бүгүнкү күндө компьютердик маалыматтар балдардын көңүл борборунда жашап калгандыктан окутуу тарбиялоо мугалимдер үчүн чоң көйгөйлөрдү жаратууда. Ошондуктан бүгүнкү күндө балдардын психологиялык таануу процесстерин эске алуу менен инсандык сапаттарына да көңүл бурабыз. Мисалы: жөндөмдүүлүктүн негизин алып көрөлү.

Жөндөмдүүлүк негизинен инсандын ык машыгуу маалыматтарга женил тез ээ болуп, белгилүү бир иш-аракетти ийгиликтүү аткара алган психикалык касиеттердин синтези болуп эсептелет. Жөндөмдүүлүктүн табиятын изилдөөдө окумуштуу Б.М.Теплов төмөндөгүдөй идеяларын билдирген.

Жөндөмдүүлүк – бир адамды башка бир адамдан айырмалоочу жекече психологиялык өзгөчөлүк.

Белгилүү бир иш –аракетти аткарууга керек болгон адамдын мүмкүнчүлүгү. Жөндөмдүүлүк–адамдагы пайда болгон ык машыгуу, маалыматтардын жыйындысы эмес ошолорго жетүүдөгү алгачкы баштапкы генетикалык күл азык көпчүлүк адамдарда чыгармачылык жөндөмдүүлүк эмес жалпы жөндөмдүүлүк негизги орунда турат жана калыптанат.

Элементардык жөндөмдүүлүк - (сезуу, кабыл алуу, эсте сактоо, ойлоо, сүйлөө, элестетүү, бирөөлөр үчүн кыйналуу мүмкүнчүлүктөр) деп аталат.

Татаал жөндөмдүүлүк (окуудагы эмгектенүүдөгү, оюндагы, мамиледеги жөндөмдүүлүк).

Психология илиминде адамдар өздөрүнүн жүрүм-турум, ички кыялдануусу карым-катнашы менен эрки боюнча бири биринен айырмаланып жана байланышып турушат.

Атайын жөндөмдүүлүк бул дагы элементардык жана татаал жөндөмдүүлүк болуп экиге бөлүнөт. Элементардык жөндөмдүүлүк мүнөздүү адамдар көз өлчөмүнө, музыкалык табитке, ойлоонун сынчылдыгына, сөздүн-логикалык эске, жогорку жыт сезгичтикке ээ. Ал эми татаал жөндөмдүүлүгү бар личносттор математикада, музыкада, сүрөттө, уюштуруучулукта жана техникалык конструктордук иште өздөрүн көрсөтө алат.

Шык. Психология илиминен алыс адамдарда жөндөмдүүлүк категориясын тубаса түшүнүгү менен бирдей мааниде кароо кездешет. Жөндөмдүүлүктү эч өзгөрүүсүз ген аркылуу берилет деп болжолдошот. Бирок, анын калыптанышындагы социалдык чөйрөнүн, тукум куучулуктун ролун, таасирин эсепке алышпайт. Мисалы, И.С.Бухтардын уй бүлөөсүнөн өтө жөндөмдүү 18 музыкант чыккан экен. Бул жерде тубаса шыктан башка социалдык шартты тукум куучулукту да эске тушургөн оң натыйжа берет демекчибиз.

Жөндөмдүүлүк – кенири түшүнүк. Адамдын өнүгүшүнө, калыптанышына өбөлгө түзүүчү феномен болуп шык саналат. Ал адамдагы укум-тукумга берилүүчү анатомо-физиологиялык өзгөчөлүк. Адамдын иш-аракетти алгач аткара баштагандагы өзүнүн эмнеге жөндөмдүү экендигинен белги бере турган, зээндүүлүктүн өсүп-өнүгүп жетише элек тубаса негизи. Жөндөмдүүлүктү өнүктүрүүдө ар бир адамдын кызыгуусу ал эми ата-эненин колдоосу да коомдо негизги орунду ээлейт. Демек, бала өзүнүн алгачкы кадамын таштай баштаган мезгилде эле аны жеке кызыгуусуна жараша колдоп, ар тараптан багыт берүү ишмердүүлүктүн негизин түзүп берет.

Зээндүүлүктүн андан ары өнүгүшү үчүн шыктын болушу өтө зарыл. Айталы, сүрөтчү болуу үчүн көрүү анализатору көргөндөрдү эсте калтыруу керек. Гениалдуулук-бул латын сөзү. Гениалдуулук – коомдун турмушунда тарыхый мааниге ээ болгон

личносттун жогорку чыгармачылыгы. Психолог Ю.П.Гиппенрейтер бир үй-бүлөдө тарбияланган балдардын сензитивдүү өнүгүүсүн изилдөө менен жөндөмдүүлүктүн пайда болушуна кызыктуу түшүндүрмө берет. Ал бирдей чөйрөдө жашаган эки бир туугандардын бири музыкага жөндөмдүү болсо экинчиси жөндөмсүз болорун ой жүгүртүү менен караган.

Биринчи бала каалаган маалда музыканы кубануу менен укса, экинчи бала көңүлү чөккөн мезгилде гана музыканы угарын ал байкаган жана жөндөм жана кабыл алуунун ар түрдүү болорун айтып өткөн.

Демек жогорудагы идеяларга таянуу менен биз психологиялык процесстер жана психикалык касиеттердин адамдын калыптануусуна негизги таасир берерин айтмакчыбыз.

Психологиялык таануу процесстери

Сезүү	Көңүл буруу	Ойлоо	
		Сезим	Эмоция
Кабыл алуу	Эс	Кыялдануу	

Жөндөмдүүлүк жана анын түрлөрү

Элементардык				Татаал Окуу, эмгектенүү, Карым-катнаш. Мамиле түзүү	Атайын Музыка Сүрөт ж.б
Сезүү	Кабыл алуу	Эсте сактоо	Ойлоо, сүйлөө, элестетүү		

Жогорудагы аспектилерден сырткары мүнөз деген категорияга таянуу менен инсандык сапаттарга көңүл бурабыз.

Мүнөз деген сөз грекче “характер” деген сөз кыргызча” белги, өзгөчөлүк” деген маанини түшүндүрөт. Бул түшүнүктү көпчүлүк окумуштуулар мээнин каражаты катары карап, мээ мүнөздүн калыптанышында негизги база катары кызмат кылат дешет. (Э.Кречмер, У.Шелдон, И.П.Павлов, А.Э.Личко).

Мүнөз чөйрөнүн, тарбиялоонун, коомдун таасиринде өзгөрүшүшү мүмкүн жана кайра тарбияланат. Ал эми мүнөздүн калыптанышында ден соолуктун да таасири чоң демекчибиз. Адамдын мүнөзүнүн табиятын терең түшүнүү үчүн анын темперамент жана башка категориялар менен болгон байланышын аныктоо зарылчылыгы келип чыгат. Мүнөздү түзүүчү касиеттер эки чоң топко бөлүнөт:

1. Инсандын багытталышын мүнөздөөчү касиеттер;
2. Эрктик, интеллектуалдык, нравалык касиеттер.

Мүнөздүн интеллектуалдык белгилерине теориялык жана практикалык акыл илимий байкагычтык, чөйрөдөгү өзгөрүүлөрдү байкай турган ийкемдүү акыл, жаратылышты үйрөнүүгө мүмкүндүк берүүчү касиеттер кирет. Мүнөздүн эмоционалдык белгилерине кызыгуу, сезимдер, ойлоонун кеңдиги, көңүл ж.б. кирет. Мүнөздүн эрктик белгилери чечкиндүүлүк, эр жүрөктүүлүк. Ал эми мүнөздүн калыптанышында ден соолуктун да таасири чоң демекчибиз. Адамдын мүнөзүнүн табиятын терең түшүнүү үчүн анын темперамент жана башка категориялар менен болгон байланышын аныктоо зарылчылыгы келип чыгат.

Мүнөздү түзүүчү касиеттер эки чоң топко бөлүнөт.

1. Инсандын багытталышын мүнөздөөчү касиеттер.
2. Эрктик, интеллектуалдык, нравалык касиеттер.

Мүнөздүн интеллектуалдык белгилерине теориялык жана практикалык акыл илимий байкагычтык, чөйрөдөгү өзгөрүүлөрдү байкай турган ийкемдүү акыл, жаратылышты үйрөнүүгө мүмкүндүк берүүчү касиеттер кирет. Мүнөздүн эмоционалдык белгилерине кызыгуу, сезимдер, ойлоонун кеңдиги, көңүл ж.б. кирет.

Мүнөздүн типтери

Гипертимдүү	Гипотимдүү	Циклоиддүү
Шекчил	Демонстративдүү	Туруктуу эмес
Козголгуч тип	Токтоп калуучу тип	Өздүк-каниеттик тип

Мүнөздүн өзгөчөлүктөрү да инсандын коомду чөйрөнү таанып билүүсүнө таасир калтырат. Окутуу процессинде да жоо оор басырыктуу балдар билгенин ичине катып шашылбай жооп берсе, шашма, шайыр окуучулар билгенин ичине сактай албай жооп берүүгө шашылат. Ал эми демонстративдүү типтеги окуучулар керектүү маалыматты тез өздөштүрүп, таануу процесстерин тез кабыл алат. Мындай мүнөздүк өзгөчөлүктөрдөн окуучуларды окутуу, тарбиялоодо жеке сапаттарына да көңүл буруу зарылчылыгы бар.

Ал эми инсанды калыптандырууда психологиялык аспектилер мене бирге педагогика илиминдеги окутууну усулдарын да таасирдүү каражаттардын уюткусу катары карайбыз. Бүгүнкү күндө салттуу усулдар менен бирге интерактивдүү усулдарды да кеңири колдонуу окутуунун жемиштүүлүгүнө багыт берүү болмокчу. Окутуунун интерактивдүү усулдарына көңүл бурмакчыбыз. Интерактив бул сөз англис тилинен которгондо өз ара аракетте болуу деген маанини түшүндүрөт. Бул ыкма менен окуутуда топтордун же түгөйлөрдүн биргелешип иштөөсү жакшы жыйынтык берет. Бөлүштүрүүнүн так эрежеси иштелип чыгып ар бир студенттин милдети жана сабактын шарты түшүндүрүлүшү шарт. Интерактивдүү усул менен сабак өтүүдө мугалим насаатчы-багыт берүүчү болуп эсептелгендиктен студенттер тапшырманы түшүнбөй же темадан четтеп кетсе аларга багыт берип турат. Өз тажрыйбасына таянып студенттердин маалымат топтоосуна өз алдынча жаңы көйгөйлүү маселеледи коё билиүүсүнө көңүл бурат. Салттуу усулдар менен сабак өтүүдө окутуучу билим билим берүүчү болгондуктан анын статусу жогору турат. Ал эми интерактивдүү сабакта кадыр-баркты жогорулатуу үчүн окутуучу окутуу процессин башкара билиши керек. Ал үчүн окутуучунун аз сүйлөшү башкача айтканда түшүндүрүүнү башкача айтканда баяндап берүүнү азайтып студенттердин өздөрүн көбүрөөк сүйлөшүүгө өз ойлорун тартынбай айтканга жетишүүсү керек. Атактуу окумуштуу Г.Плеханов. Оюн-эмгектин баласы деген. Анткени адам баласынын тарыхында эмгетен кийин жаралгандыгы далилденген. Бул пикир оюндун жаралышы адам баласынын аң-сезиминин калыптануу процессиндеги алгачкы этаптарга туура келерин белгилейт. Оюн-адам баласынын физикалык жана акыл эмгегинин жасалма гимнастикасы ошондуктан дүйнөнүн улуу педагогдору оюнду билим берүүнү өркүндөтүүдөгү маанилүү каражат катары карагандыктары көпчүлүккө белгилүү.

Бөтөн тилди интенсивдүү окутуунун жаңычыл методисти Г.А.Китогородскаянын тажрыйбасы сабакта оюнду пайдалануу балдар арасында гана эмес чондор арасында үзүрлүү натыйжа бере тургандыгы далилденген. Сабактарда оюндун түрлөрүн үзбөй колдонуу бөтөн тилди уйрөтүүдөгүү бир топ кыйынчылыктарды жеңилдетүүчү төмөндөгүдөй мүмкүнчүлүктөргө ээ экендиги далилденген. Зээндүүлүктүн андан ары өнүгүшү учун шыктын болушу өтө зарыл. Айталы, сурөтчү болуу үчүн көрүү анализатору көргөндөрдү эсте калтыруу керек адамга оң эмоция тартуулайт речтик реакцияны активдештирет:

- Окуу материалдарына эрксиз көңүл буруунун негизинде тилге болгон кызыгуу туулат;
- Окуучулардын жестуденттердин сабакка болгон пассивдүүлүгү көңүл коштугу жоюлат;
- Окуучулардын, студенттердин мугалимдердин ортосунда эркин мамиле түзүлөт;
- Окутуучуну чыгармачылыкка шыктандырат өз ишиндеги шаблонго жол бербөөгө мыкты каражат катары кызмат кылат;

Жогоруда айтылгандай оюн-сабактар окуучулардын кызуугусун арттырып сабакты жандандыраары жана жаны теманы түшүүндүрүүнү онойлотору белгилүү эмеспи. Кээ бир

мугалимдер интерактивдүү ыкманы кызыктуу болгону үчүн гана колдонушарын айтышат. Бул туура эмес пикир бардык эле сабактын максаты окуучуларды кызыктыруу менен чектелбейт. Бул жерде салттуу усулдарды интерактивдүү усулдар менен айкалыштырып сабак өтүү сабактын жемиштүүлүгүн арттырат. Интерактивдүү ыкмаларды тандаганда, окуу- процессинде анын канчалык деңгээлде пайдалуу экендигин эске алуу керек. Окутуу процессинде төмөнкүдөй оюн сабактарды сунуш кылабыз.

Оюндун түрлөрү:

1. Ролдук оюндар;
2. Лексикалык оюндар;
3. Грамматикалык оюндар;
4. Орфографиялык оюндар;
5. Чыгармачыл оюндар;
6. Дидактикалык оюндар;
7. Жарышма оюн-сабактары.

Ал эми дидактикалык чыгармалар аркылуу инсанды адептүүлүккө тарбиялоонун негиздерин алып карасак.

- Гуманисттик –адамгерчиликке чакыруучулугу.
- Таанытуучулук-дүйнөнү жана адамды таанып билүүгө салым кошуусу;
- Эстетикалык-сөздүн табиятынын көркөмдүк жагын аңдатуучу;
- Маалыматтык- мурдагы муундардын турмуштук тажрыйбаларын кийинкилерге өткөрүп берүүчүлүк;
- Башкаруучулук-багыттоочулук-коомдун жүрүш-туруш нормаларын жана талаптарын башкаларга өткөрүп берүүчүлүк;
- Элдик дидактикалык материалдар аркылуу этикалык маданиятты калыптандыруу;
- Өспүрүм курактагы балдарды таануу процесстери менен калыптандыруу;
- Коомго жана инсанга карата жүрүш-туруштун социалдык - өткөрүп берүү жагынан камсыздоо (мисалы мекенчилдик эли жерин сүйүү ж.б.);
- Адамдарга туура мамиле кылуу (улууну урматтоо, кичүүнү сыйлоо, айкөлдүк, чынчылдык, дос жолдошчулукка бекемдик);
- Өздүк мамиле жасоо (жөнөкөйлүк, кичи пейилдик, сылыктык).
- Окууга жана эмгекке мамиле (тырышчаактык, аракетчилдик).

Психологиялык жана педагогикалык аспектилердин негизинде инсанды ар тараптан калыптандыруу мүмкүнчүлүгүнө ээ болобуз.

Адабияттар:

1. А.Муратов Окутуунун жаңы технологиялары. Бишкек, 2019ж.
2. Бекбоев И.Б.Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери - Б.2004.
3. Байгазиев С. Окутуунун интерактивдүү методу - Б.2004.
4. Миңбаев К., Закиров А. Психология Ош. 2015.
5. Жумабаева Г.А. Адептик аң-сезимдүүлүккө тарбиялоонун педагогикалык жана психологиялык аспекти. Бишкек, 2009.

* * *

УДК. 364.622

АДАМДЫН ЖАШООСУНДАГЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫК АБАЛДАРДЫН ТААСИРИ

*Тажибаета Жаркын Кадыркуловна -п.и.к.,
Шишкараева Ажар Козубаевна - улук окутуучу
Досалиева Мунайым Молдалыевна - улук окутуучу
Munai73@mail.ru
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ, Жалал-Абад шаары,
Кыргыз Республикасы*

Аннотация: Бул макалада адам баласынын кунумдук турмушунда тынчсыздануу реакциясынын пайда болуусу жана терс таасири тууралуу айтылат.

Түйүндүү сөздөр: Каармандар, адам, инсан, индивидуалдуулук, карым-катнаш, коом, тарбия, ыймандуулук, боорукердик үлгү, мекенчил.

ВЛИЯНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ СИТУАЦИЙ НА ЖИЗНЬ ЧЕЛОВЕКА

*Тажибаета Жаркын Кадыркуловна-к.п.н.,
Шишкараева Ажар Козубаевна- ст.преп.,
Досалиева Мунайым Молдалыевна- ст.преп.,
Munai73@mail.ru
ЖАГУ имени Б.Осмонова, г.Жалал-Абад,
Кыргызская Республика*

Аннотация: Это статья раскрывает прежде временные беспокойства повседневной жизни человека, которая влияет отрицательно на организм человека, здесь показанно пути и его разрешения.

Ключевые слова: Героев, человек, индивидуальность, общение, воспитание, ответственность, доброкачественный, пример доброты, патриотизм.

INFLUENCE OF PSYCHOLOGICAL SITUATIONS ON HUMAN LIFE

*Tazhibaeva Zharkyn Kadyrkulovna – c.p. s.,
Shishkaraeva Azhar Kozubaevna - senior lecturer
Dosalieva Munayim Moldalyevna - senior lecturer
Munai73@mail.ru
JASU named after B. Osmonov, Jalal-Abad,
Republic of Kyrgyzstan*

Annotation: This article is about the worry reaction which the human being has in his daily life and its negative influence to the organism. The article aimed at finding the way of destruction and take beforehand of worry.

Key words: Heroes, person, individuality, communication, education, responsibility, benign, example of kindness, patriot.

Биздин жашоо турмушубуздагы саясий, экономикалык маданий озгоруулор, эски жана жаны озгоргон журуш-туруш нормалары, ал журуш-турушка талаптар бардык кишилерге таасир тийгизишип, алардын оздорун коргоосуз сезуусуно себеп болуп оор абалга дуушар кылууда. Бара – бара татаалдашкан коомдо кишинин оз жолун таап, оз максатына жетиш учун айлана-чойросундо болуп жаткан терс корунушторго адамдык сезими менен кандайдыр бир денгээлде курошуп жатат . Анткени кунумдук турмушубузда болуп жаткан кыйынчылыктар биздин психикабызга да олуттуу таасир тийгизүүдө. Коптогон терс эмоционалдык абалдар анын ичинде кыжырлануу менен далилсиз коркуу,

тынчсыздануу агрессия, конулсуз абал, стресс, депрессия биздин замандаштарыбызды, улуу кичууну, нервтик психологиялык жактан ашыкча кайгыртып, оздук ишеничин алсыз абалга алып келип жатканы баарыбызга эле белгилүү. Бирок баары бир адамбыз, бул дуйнодо омурубүздун акырына чейин жашоого укугубуз бар. Ошол адамдык сезимдер, терс эмоционалдык абалдардын автору озубуз болуп эсептелебиз. Ар бир адам озунун ички сезим-туюмдарын, эмоциясын башкарууну жана терең тушунууну аракеттенип коруусу зарыл. Болор болбос нергесе конул чоктуруп, кылдан кыйкым издеп, кичинекей нерсени чон нерсеге айландырып жиберуу да озубүздон коз каранды. Кунумдук жашообузда болуп жаткан корунуштор бизди тынчсыздандырбай койбойт. Ар бир адам кунумдук жашоосундагы тынчсызданууну башынан откорот. Бул сезим кобунчо коркунучту алдын ала сезуудон келип чыгат. Ал эми коркунуч – адам омурундогу коп проблемалардын булагы болуучу негативдуу эмоция. Булдуруучу энергиялардын эн кубаттуусу – коркуу эмоциясы. Корккон мезгилде адамда журок тез согуп, дем алуу оорлойт, нерв клеткалары корголот коркуу сезиминин энергиясы бойрокко зыян келтирет. Адистердин ырастоолоруна караганда коркуу заара-жыныс мучолорунун системасынын функциясына терс таасир тийгизет. Ошондуктан элдик уламыш, жомоктордо ото коркунучтуу нерселерге туш болгондо “Атыкан сийип жиберди” – деген сыяктуу соз тизмектерин учуратабыз. Ошондой эле жаш балдарды да катуу кыйкырып уруп жиберуунун натыйжасында заарасын кармап албай калышына кубо болобуз. Табарсык беши ооруган адамдарда коркуудан жабыр тартуучулук бар. Корккон адамдын башы, мойну, ийини, журогу, аш казаны оорушу мумкун. Коркуу сезими деле биздин денебиз сыяктуу эле бизге таандык жана терс эмоция болуп эсептелет. Коркунуч менен бирге адам башынан тынчсызданууну откорот. Коркууга анчалык себеп болбосо деле, азыр бир нерсе болуп кетчуудой болуп адамдын конулу эч нерсени каалабай калат. Коркунучту алдын ала сезуучу эмоционалдык реакция, тынчсыздануу болуп эсептелет. Бирок кээде тынчсыздануу сезими аша чаап, ооруга чалдыктырат. Адам дайыма тынчсыздануу абалында журсо жашоого, иштоого тоскоол болуп ал акыбалы начарлап, уйкусу качат. Бул озунун – озу токтоп калбайт, узак убакытка чейин коштоп журо берет. Азыркы мезгилде ар бир бешинчи адамга таандык сезим болуп калды. Жана ошондой эле тынчсызданууну таасиринде пайда болгон озгоруулорго дуушар болуп жатышат. Психологдор, физиологдор, неврос, инфракт, миокард, гипертония, аш казандын оорусу, он эки эли ичегенин жарааты, кант диабети сыяктуу оорулар, коп тынчсыздануунун натыйжасы экендигин таанышпайт. Копчулук мезгилде тынчсызданууну жон гана эмоционалдык абал деп тушунубуз. Бул татаал биологиялык жана психологиялык корунуш, ал дайыма эле коркунуч сезиминен гана келип чыкпайт. Дайыма тынчсыздануунун натыйжасында психологиялык абал, физиологиялык абалга отот. Бул мезгилде ден соолуктун начарлашы байкалат. Ошондуктан тынчсыздануунун психологиялык жана физиологиялык негизин карап корсок.

Психологиялык корунуштор: алдын -ала билинбеген коркунуч, жагымсыз окуяларды куту, ички кискомфорт, кыжырлануу, ишенбестик.

Физиологиялык корунуштор: журоктун кагылышынын бузулушу, тердоо, ооздун кургашы, дем алуу кыйынчылыгы, муунтуп жаткандай сезим, журок айлануу, ички калтырак, тынчы кетуу, алсыздык баш оору, чоочу, тамакта бир нерсе тыгылып тургандай сезим.

Физиологиялык жагымсыз корунуштордон улам врачтарга кайрулууга аргасыз болобуз. Копчулук мезгилдерде терапевтке, кардиологко кайрылабыз. Ал эми врачтар сиздин даттануунуз денеде болгондугуна байланыштуу, кандайдыр бир ооруну издей баштайт. Натыйжата коптогон укол даарылар тизмектелип дарыланууну баштайсыз. Денедеги оору убактысынча токтогону менен кайрада башка нерсе тынчынызды алат. Денедеги копчулук оорулардын башаты психикалык абал экендигин билишибиз керек. Эгер озубүздөгү

психикалык абалыбызды терен тушунуп, аны ондоого аракет кылсак денедеги оорулар озунон-озу жок болот.

Сиздеги тынчсызданууда кеип чыкканозгоруулар барбы же жокпу кантип аныктасак болот, томонку жоноко тестик суроолорго, жооптордун вариантын тандап аны белгилегиле.

1. Мен чыналууну сезип турам, озумдой эмесмин.
 - Дайыма 3
 - Копчулук учурда 2
 - Анда –санда , кээде 1
 - Такыр билбейм 0
2. Мен азыр ото жаман нерсе болуп кетчуудой коркунуч сезип турам .
 - Коркунуч ото кучтуу 3
 - Ооба ушундай, бирок ото кучтуу эмес 2
 - Кээде, бирок менин тынчымды албайт 1
 - Такыр билбейм 0
3. Менин башымды тынчы жок ойлор аландырат.
 - Дайыма 3
 - Копчулук учурда 2
 - Анда - санда 1
 - Кээде гана 0
4. Мен ото женил отурам жана озумду женил сезем .
 - Анык ушундай 0
 - Балким ушундай 1
 - Анда – санда ушундай 2
 - Такыр анте албайм 3
5. Мен ичимден калтыроону сезем.
 - Такыр сезбейм 0
 - Кээде 1
 - Копчулук учурда 2
 - Ар дайым 3
6. Мен бир орунда отура албайм, дайыма кыймылдаш керек деп сезем.
 - Анык эле ушундай 3
 - Балким ушундай 2
 - Кандайдыр бир денгээлде ушундай 1
 - Такыр сезбейм 0
7. Менде капыстан дурболон сезим пайда болот.
 - Ар дайым 3
 - Копчулук учурда 2
 - Анча коп эмес 1
 - Такыр болбойт 0

Ушул тесттин жыйынтыгын билгиниз келсе анда баардык белгиленген сандарды кошуу керек.

Эгер 0-7ге чейин болсо: Сизге тынчсыздануудан келип чыккан озгоруулар жок.

8-10 тынчсыздануу жогоруурак, болоор болбоско коп тынчсызданасыз .

11ден жогору – сизде анык тынчсыздануу бар. Сиз тезинен психологго корунушунуз керек.

Озунузду биологиялык табияты боюнча тынчсыздануудан келип чыккан озгоруулар, копко созулуп, онокот болуп кетиши мумкун, анда тынчсыздануудан жана анын корунушунон кутулуу аябай кыйын болуп алат. Адамдын мунозундо терс кыялдар пайда болот. Жонокой тамаша создорду каттуу абыл алып, ачуулуу , агрессивдуу адамга айланат.

Турмуштагы жонокой окуяларды туура эмес баалайт. Кыйкырып, бакырып суйлоо адатка айланат. Айланасындагы болуп жаткан корунуштор кызыксыз болуп калат. Ушундай озгоруулордун натыйжасында адам позитивдуу ойлоно албай калат. Баш мээде жалан гана негативдуу ойлор уялап калат. Ал эми негативдуу ойлор болгон жерде терс энергия болунуп чыгат. Ал эми терс энергиялуу адамдын иши журушпойт, тоскоолдуктарга учурайт, анткени негативдуу ойлордун организмди булдуруучу гана болбостон, сырткы бизди курчап турган дуйного да таасир бар экендигин билишибиз керек. Негативдуу сезимдер адамды стресске дуушаар кылат. Ошондуктан тынчынызды алган окуялар башталарда ошол окуялардын он чечилерине, аягы баары бир жакшылык менен бутооруно ишенишиниз керек. Тынчынызды алган нерселер канчалык кучтуу болбосун, ойду жакшы нерсеге бурууга аракеттенин. Кыйынчылык башка тушкондо оптимисттик ойлору ойлоп, андан чыгып кетуу жолдорун издеп, адам озуно болгон ишеничти жоготпоо керек. Эгер сиз турмушунузду озгорткунуз келсе, анда алгач оюнузду озгортушунуз керек болот. Адатга айланган ойлор сиз куткон окуяны ишке ашырат (материязацияланат). Ошондуктан ойду позитивдештирууну адатка айландырыш керек. Эгер негативдуу ойлор устомдук кылса, анда кырсыккты проблемаларды адам озуно-озу тартып келет.

Ан-сезим ойлордун жакшы жаманын иргебейт. Силердин оюнар – баардыгынын биринчи себеби. Ар бир адамдын бактысынын ачкычы озунун колунда. Оз оюнарды ансезимдуу тандап, ошонун негизинде оз турмушунарды озгартууну баштасанар болот. Умутсуз абал эч качан болбойт.

Адабияттар:

1. Жумабаева Г. А. Адептик ан-сезимдуулукко тарбиялоонун педагогикалык жана психологиялык аспекти. Бишкек, 2009.
2. Свияш А. Позитивская психология для повседневной жизни. М., 2004
3. Ронда Берн. Купуя сыр. Бишкек, 2011.
4. Галако Т. И. Тревога. Мет.пособие. Бишкек, 2009

* * *

УДК 339.138 (42)

МАРКЕТИНГ СИСТЕМАСЫНДА GOOGLE FORMS ПРОГРАММАСЫН
КОЛДОНУУ МЕНЕН КАРДАРЛАРДАН ОНЛАЙН БУЮРТМА АЛУУНУН ЖОЛДОРУ
(КИТЕП ДҮКӨНҮНҮН МИСАЛЫНДА)

Аскарова Айнура Каныбековна, э.и.д., проф.

aynura.7474@mail.ru

Эрматали уулу Баяман, ФМББ(М)маг-1-20 тайпасынын магистранты

ermatalievbayaman@gmail.com

Анарбеков Адилет, ФМББ(М)маг-1-20 тайпасынын магистранты

anarbekovadilet764@gmail.com

Б.Осмонов атындагы ЖАМУ,

Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы

Аннотация: Бизнес чөйрөсүнүн өзгөрүлмөлүүлүгү, саясий факторлордун таасири жана атаандаштык деңгээлинин күчөшү менен мүнөздөлгөн заманбап экономика ата-мекендик ишканаларды маркетинг ишин башкарууга жаңы ыкмаларды өздөштүрүү зарылчылыгы белгиленет. Чарбалык субъектилер жоготууларга жана колдон чыгарылып жиберилген мүмкүнчүлүктөргө жол бербөө үчүн, көйгөйлүү кырдаалды турукташтыруу үчүн чыгымдарды минималдаштыруу стратегиясын жактырышат жана өз мүмкүнчүлүктөрүнө көңүл бурушат. Макалада маркетинг системасында google forms программасынын жардамында кардарлардан онлайн түрүндө кандайдыр бир сатылуучу продукциянын же буюмдун түрү боюнча буюртма алуунун жолдору, маалыматтар жана программаны колдонуунун мисалдары каралды.

Түйүндүү сөздөр: маркетинг, компьютердик технология, тармак, программалык камсыздоо, буюртма алуу, онлайнтейлөө, google forms программасы, кардар, буюм.

МАРКЕТИНГОВЫЕ СИСТЕМЫ ПОЛУЧЕНИЯ ЗАКАЗОВ ОТ КЛИЕНТОВ В
ИНТЕРНЕТЕ С ПОМОЩЬЮ ФОРМ GOOGLE FORMS (НА ПРИМЕРЕ КНИЖНОГО
МАГАЗИНА)

Аскарова Айнура Каныбековна, д.э.н., проф.

aynura.7474@mail.ru

Эрматали уулу Баяман, магистрант группы ФМББ(М)маг-1-20

ermatalievbayaman@gmail.com

Анарбеков Адилет, магистрант группы ФМББ(М)маг-1-20

anarbekovadilet764@gmail.com

ЖАГУ им. Б. Осмонова,

г. Жалал-Абад, Кыргызская Республика

Аннотация: Современная экономика, которой присущи изменчивость бизнес среды, высокая зависимость от влияния политических факторов и усиление уровня конкурентной борьбы, ставит отечественные предприятия перед необходимостью овладения новыми подходами к управлению маркетинговой деятельностью. Хозяйствующие субъекты во избежание потерь и упущенных возможностей, стабилизации проблемных ситуаций предпочитают стратегии минимизации издержек и ориентации на собственные возможности. В статье рассмотрен процесс получения заказов на любой продукт или продукт, продаваемый в Интернете, от клиентов с помощью программы Google forms в системе маркетинга, а также примеры использования этой программы.

Ключевые слова: маркетинг, компьютерные технологии, сеть, программное обеспечение, заказ, онлайн-сервис, программа форм Google, клиент, продукт.

MARKETING SYSTEMS FOR RECEIVING ORDERS FROM CUSTOMERS ON THE INTERNET USING GOOGLE FORMS (FOR EXAMPLE, A BOOKSTORE)

Askarova Ainura Kanybekovna, Doctor of Economics, prof.
aynura.7474@mail.ru

Ermatali uulu Bayaman, undergraduate group FMBB (M) mag-1-20
ermatalievbayaman@gmail.com

Anarbekov Adilet, undergraduate group FMBB (M) mag-1-20
anarbekovadilet764@gmail.com

JASU them. B. Osmonova,
Jalal-A bad, Kyrgyz Republic

Annotation: *The modern economy, which is characterized by the variability of the business environment, high dependence on the influence of political factors and the strengthening of the level of competition, puts domestic enterprises in front of the need to master new approaches to the management of marketing activities. Business entities, in order to avoid losses and missed opportunities, stabilize problem situations, prefer strategies to minimize costs and focus on their own capabilities. The article describes the process of receiving orders for any product or product sold on the Internet from customers using the Google forms program in the marketing system, as well as examples of using this program.*

Key words: *marketing, computer technology, network, software, ordering, online service Google forms program, customer, product.*

Киришүү. Азыркы учурда жаңы маалымат технологиялары тездик менен өнүгүүсү менен катар бардык тармакта кеңири колдонулуп жатат. Кайсыл гана тармак болбосун ал жерден сөзсүз түрдө санариптештирүүнүн элементтерин көрүүгө болот. Компютердик технологияларды максатка ылайык колдонуу менен эң жакшы жетишкендиктерге жана ийгиликтерге жетүүгө боло тургандыгы баарыбызга белгилүү.

Компютердик программалардын ичинен көпчүлүк тармакта эң кеңири колдонулуп жаткан программа катары google компаниясында иштелип чыккан google forms программасын атоого болот [3].

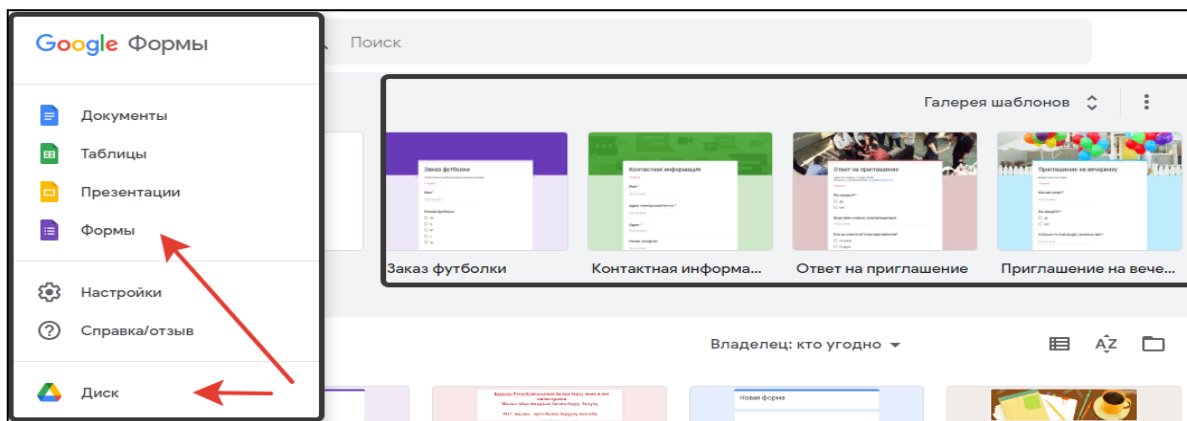
Материалдар жана изилдөө методдору. Методологиялык база болуп абстракттуу издөө, маркетинг башкаруу концепциясынын теориясынын жана практикасынын маселелерин талдоо саналат. Изилдөөнүн теориялык жана методологиялык негизин чет элдик жана ата мекендик окумуштуулардын эмгектери, илимий жарыялары түздү.

Тыянактар жана талкуулар. Жогорудагы аталган программа аркылуу төмөнкүдөй иш-аракеттерди жүргүзүүгө болот.

- анкеталарды түзүү жана бөлүшүү;
- билимдерди текшерүү тесттин түзүү;
- сурамжылоо өткөрүп, адамдардын ой-пикирин жыйноо;
- сурамжылоо жыйынтыктарын анализдөө ж.б..

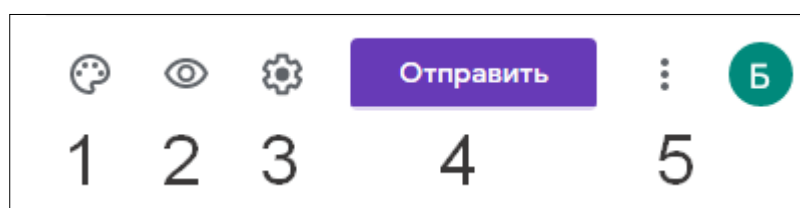
Программаны пайдалануу алгоритми төмөнкүдөй баскыч жана кадамдардын негизинде ишке ашырылат.

1. Google браузер бөлүгүнө катталуу жана акаунт ачуу;
2. Браузердин кошумча тиркемелер бөлүгүнөн Google Диск тиркемесин орнотуу;
3. Орнотулган тиркеменин google forms функциясын ачуу менен керектүү форманы даярдоо үчүн даяр шаблондорду же бош шаблондорду пайдалануу (1-сүр.).

1-сүрөт

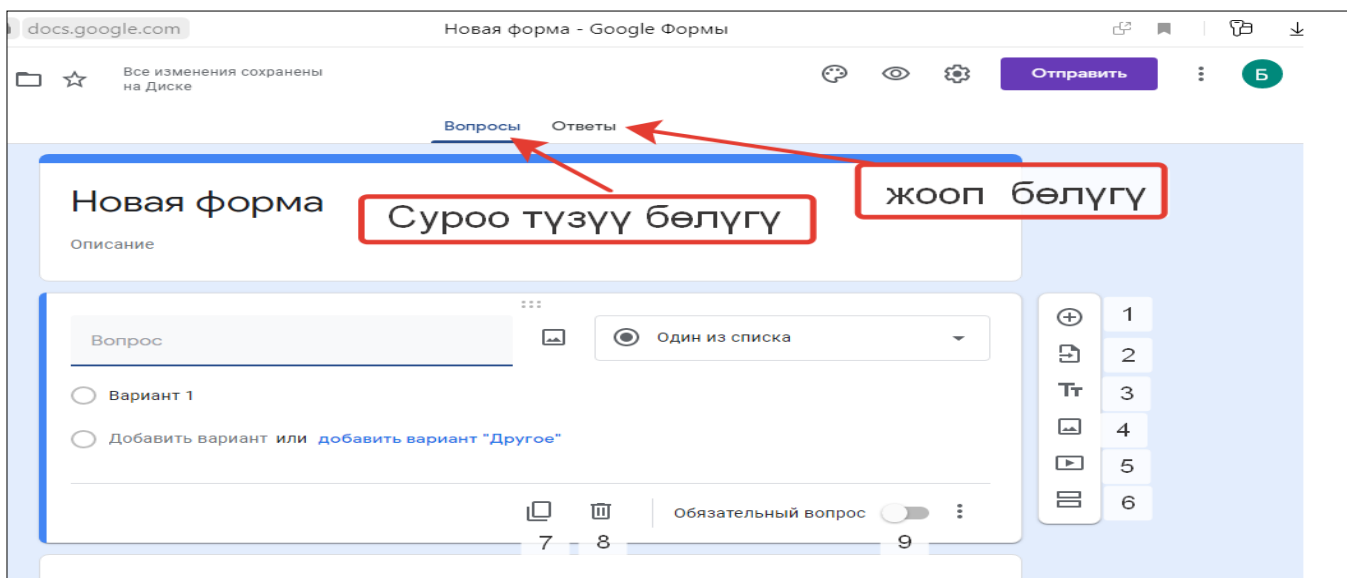
Программанын интерфейс дизайны төмөнкүдөй функциялардан түзүлгөн (2-сүр.).

2-сүрөт

1. Ички дизайны;
2. Алдын ала даярдалган тести көрүү;
3. Оңдоо;
4. Жөнөтүү бөлүгү;
5. Форма менен болгон кошумча иш аракеттер.

Суроо түзүү бөлүгүндө төмөнкүдөй функциялар камтылган (3-сүр.):

3-сүрөт

1. Суроо кошуу;
2. Суроолорду импортто;
3. Суроонун аталышын жазуу;
4. Суроого тиешелүү болгон сүрөт кошуу;
5. Суроого тиешелүү болгон видео кошуу;

6. Тесттин суроолорун атайын бөлүмдөргө бөлүү;
7. Түзүлгөн суроону көчүрүп алуу;
- a. Суроону өчүрүү;

Сөзсүз жооп берүү керек же керек эместигин белгилөө функциясы [6].

Google Forms программасынын жардамы менен суроолордун төмөнкүдөй түрлөрүн киргизүүгө болот:

- ✓ Бир нече варианттын арасынан бир жоопту тандоо;
- ✓ Бир нече варианттын арасынан бирден көп жооп тандоо;
- ✓ Кыска жооп жазууну талап кылуучу суроо түрү;
- ✓ Узун текст жазууну талап кылуучу суроо түрү;
- ✓ Сызыктуу шкала *түрүндөгү суроо* түрү (Linear Scale);

Жогорудагы программа жөнүндөгү маалыматтарды пайдалануу менен китеп дүкөнүн мисалында кардарлардан онлайн буюртма алуунун формасын төмөнкүдөй түзүүгө болот.

Онлайн буюртмага тиешелүү болгон структураны төмөнкүдөй түзүүгө болот.

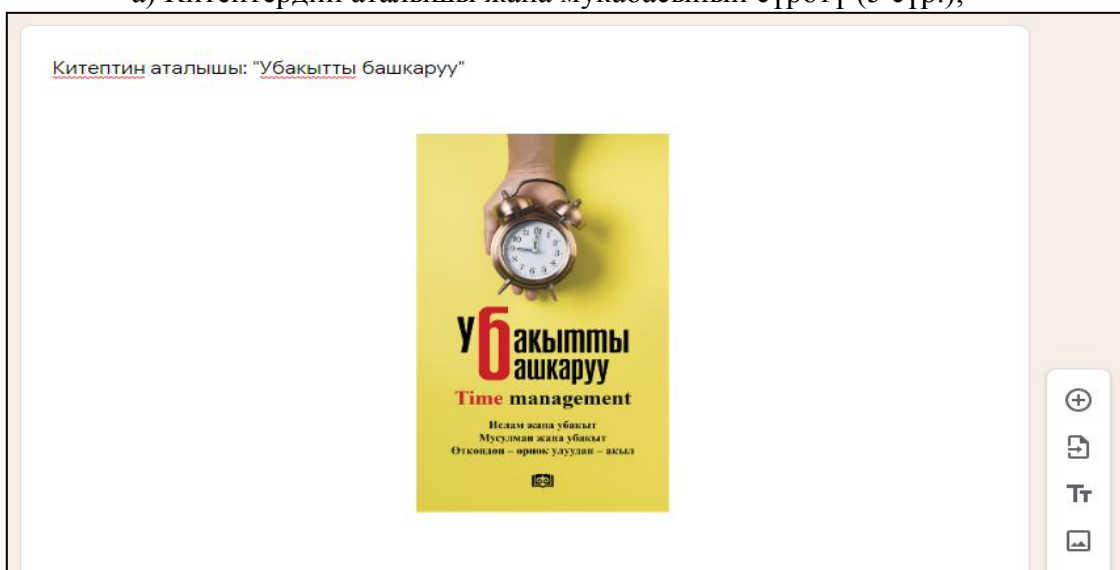
1. Китеп дүкөндүн аталышы: “Кыргыз китеп”
2. Дүкөнгө тиешелүү маалыматтар (4-сүр.);

4 -сүрөт

3. Китептер боюнча негизги маалыматтар:

- a) Китептердин аталышы жана мукабасынын сүрөтү (5 сүр.);

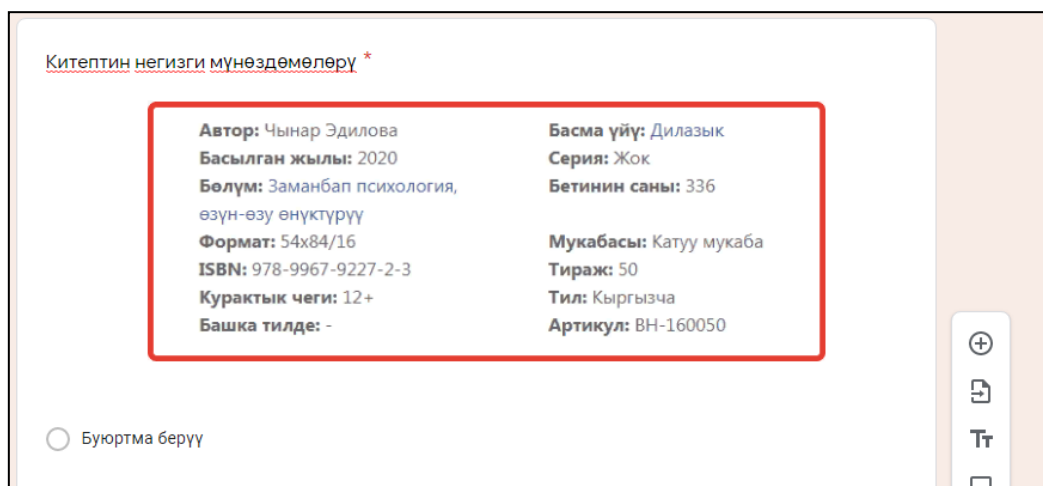

5-сүрөт

- б) Китептин негизги мүнөздөмөлөрү (1-табл.,6- сүр.);

таблица 1.

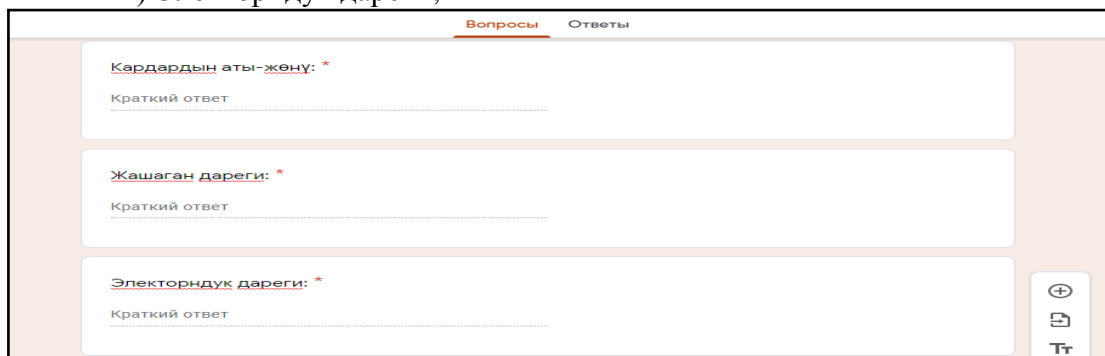
<p>Автор: Чынар Эдилова Басма үйү: Дилазык Басылган жылы: 2020 Серия: Жок Бөлүм: Заманбап психология, өзүн-өзү өнүктүрүү Бетинин саны: 336</p>	<p>Формат: 54x84/16 Мукабасы: Каттуу мукаба ISBN: 978-9967-9227-2-3 Тираж: 50 Курактык чеги: 12+ Тил: Кыргызча Башка тилде: - Артикул: ВН-160050</p>
---	---

6-сүрөт

4. Кардарларга тиешелүү суроолор (7-сүр.) :

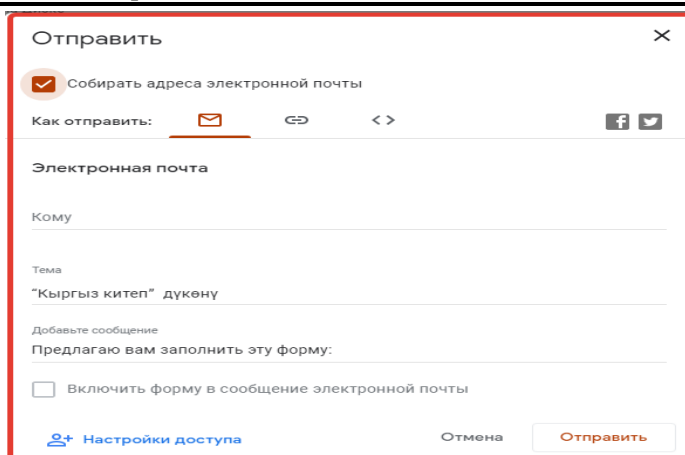
- а) Кардардын аты-жөнү;
- б) Жашаган дареги;
- в) Электрондук дареги;

7-сүрөт

Даяр болгон форманы кардарларга төмөнкүдөй жолдор менен жиберүүгө болот (8-сүр).

1. Электрондук дарегине;
2. Форманын шилтемесин көчүрүп, тиешелүү маалымат алмашуучу тиркемелерге же социалдык тармактарга жиберүү;
3. HTML-кодун тиешелүү маалымат алмашуучу тиркемелерге, социалдык тармактарга жиберүү ж.б..

8-сүр.

Программанын эң негизги артыкчылыгы катары төмөнкүлөрдү атоого болот.

- ✚ **Колдонуучулар үчүн жеңил;**
- ✚ **Жеткиликтүү;**
- ✚ **Сырткы көрүнүшүн, жекече өзгөртүүгө ыңгайлуу;**
- ✚ **Пайдалануу үчүн акысыз;**
- ✚ **Пайдалануу үчүн мобилдүү;**
- ✚ **Коопсуздук мүмкүнчүлүктөрү кеңири каралган.**

Кардарлар тарабынан берилген буюртмаларды диаграмма, таблица түрүндө көрө алабыз. Мындан сырткары буюртманын жыйынтыгын башка адамдар менен да бөлүшүүгө болот (8а, 8б-сүр).

	A	B	C	D	E	F	G
1	Отметка времени	Адрес электронной почт	Кардардын аты-жөнү:	Жашаган дареги:		Китептин аталышы: “УБ Китептин негизги мүнөз, Сунуш пи	
2	23.02.2021 16:16:54	ermataliulubayaman@g	Анарбеков Аман	Жалал-Абад шаары, Токтогул көчөсү-35	+996702988497	Буюртма берүү	
3							
4							
5							
6							
7							

8а-сүр

8б-сүр

Корутунду. Интернеттин адам турмушунун бардык тармактарына жайылышы бизнес структураларын салттуу жөнгө салуунун өзгөрүшүнө алып келди. Онлайн

чөйрөсүндө туруктуу колдонуучулар, потенциалдуу кардарлардын саны көбөйүдө. Ушул тенденцияга таянуу менен, бул зарыл бизнес деп басым жасасак болот.

Колдонулган адабияттар:

1. Аскарлова А.К. Маркетинг: Курс лекций. - Жалал-Абад.- 2015.-124 с.
2. Аскарлова А.К., Ражабалиева Н. Маркетинг. - Окуу курал. - ББЖИМ тарабынан жогорку окуу жайлардын студенттери үчүн окуу куралы катарында уруксат кылынган. – Жалал-Абад, 2018. -137 с.
3. Инновационный маркетинг: учебник для бакалавриата и магистратуры / под. Общ. ред. С.В. Карповой. – М.: Издательство Юрайт, 2016. – 457 с.
4. Котлер Ф. (Гари Армстронг, Вероника Вонг, Джон Сондерс) - Основы маркетинга, 5-е европейское издание. ИД Вильямс 2014 – 496 с.
5. Манн И. Маркетинг на 100% - М.: МИФ, 2011
6. <https://kutbilim.kg/news/inner/distanttyk-okutuu-moodle-zhana-google-forms-programmalaryn-koldonuu-ky/>
7. https://edu.gcfglobal.org/en/tr_ky-google-tips/-google-forms/1/

* * *

УДК 330.1

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА САНАРИПТЕШТИРҮҮ ПРОЦЕССИНИН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Аскарлова Айнура Каныбековна
aynura.7474@mail.ru

Орозова Чыныгул Самидиновна
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ
Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы
chorozova@mail.ru

Абдешимова Гулжамал Абдешимовна
К.Ш. Токтомаматов атындагы Эл аралык университет
г. Жалал-Абад, Кыргызская Республика
matkarimova1966@mail.ru

Аннотация: Макалада Кыргыз Республикасындагы санариптештирүү процесси каралган. Макаланын максаты - өлкөдөгү санариптештирүү процессинин учурдагы абалын талдоо жана анын өнүгүшүнө тоскоолдук кылган көйгөлөрдүү аныктоо. Бул процесстин глобалдык абалына баа берүү менен бирге Кыргызстандагы санарип экономиканын абалына талдоо жүргүзүлдү. Санарип экономиканы ишке ашыруу багыттары көрсөтүлгөн.

Түйүндүү сөздөр: санариптик технологиялар, санарип экономикасы, санариптештирүү саясаты, санариптештирүү, маалыматтык-коммуникациялык технологиялар.

ОСОБЕННОСТИ ПРОЦЕССА ЦИФРОВИЗАЦИИ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Аскарлова Айнура Каныбековна
aynura.7474@mail.ru

Орозова Чыныгул Самидиновна
ЖАГУ им. Б. Осмонова
г. Жалал-Абад, Кыргызская Республика
chorozova@mail.ru

Абдешимова Гулжамал Абдешимовна
Международный университет им. К.Ш. Токтомаматова
г. Жалал-Абад, Кыргызская Республика
matkarimova1966@mail.ru

Аннотация: В данной статье рассмотрен процесс цифровизации в Кыргызской Республике. Целью статьи является анализ современного состояния процесса цифровизации в стране и выявление барьеров, препятствующих ее развитию. Проведен анализ состояния цифровой экономики в Кыргызстане наряду с оценкой мирового состояния данного процесса. Показаны направления реализации цифровой экономики.

Ключевые слова: цифровые технологии, цифровая экономика, политика цифровизации, цифровизация, информационно-коммуникационные технологии.

FEATURES OF THE DIGITALIZATION PROCESS IN THE KYRGYZ REPUBLIC

Askarova Ainura Kanybekovna
aynura.7474@mail.ru

Orozova Chynygul Samidinovna
JASU named after B. Osmonova,
Jalal-Abad city, Kyrgyz Republic
chorozova@mail.ru

Abdeshimova Gulzhamal Abdeshimovna
International University. K.Sh. Toktomamatova
matkarimova1966@mail.ru

Annotation. This article examines the digitalization process in the Kyrgyz Republic. The purpose of the article is to analyze the current state of the digitalization process in the country and identify barriers that impede its development. An analysis of the state of the digital economy in Kyrgyzstan, along with an assessment of the global state of this process, has been carried out. The directions of the implementation of the digital economy are shown.

Key words: digital technologies, digital economy, digitalization policy, digitalization, information and communication technologies.

Киришүү. Кыргызстанда санариптештирүүгө өбөлгө түзгөн санарип технологиялардын өнүгүү деңгээли жаңыдан калыптанууда. Кыргызстанда санариптештирүүгө түрткү берген Санариптик технологиялардын өнүгүү деңгээли калыптануу этабында, б.а. өзүнүн өнүгүүсүнүн башталышында турат. "Санариптик Кыргызстан 2019-2023" санариптик трансформациясынын Концепциясын ишке ашыруу боюнча "Жол картасына" Кыргыз Республикасында санариптештирүүнү киргизүүнүн негизги милдеттерин ишке ашыруунун алкагында төмөнкүдөй максаттар берилет: 1. Санариптик мамлекетти өнүктүрүү; 2. Санариптик экономиканы өнүктүрүү; 3. Санариптик көндүмдөрдү өнүктүрүү; 4. Кибер коопсуздукту камсыз кылуу; 5. Концепцияны ишке ашыруу процессин башкаруу; 6. Маалыматтык-агартуу иши.

Материалдар жана изилдөө методдору. Методологиялык база болуп абстрактуу издөө, санариптештирүү процессинин маселелерин талдоо саналат.

Тыянактар жана талкуулар. Кыргызстан дүйнөнүн 79 өлкөсүн камтыган Ачык Өкмөт өнөктөштүгүнө кирген Борбор Азиядагы биринчи өлкө болду.

1-таблица

Open Data Inventory ODIN рейтингдеги КР ээлеген орду

	Маалыматтарды камтуу жагынан КРнын ээлеген орду				Маалыматтардын ачыктык деңгээли боюнча КРнын ээлеген орду			
	2015	2016	2017	2018	2015	2016	2017	2018
Борбор Азия Мамлекеттери	1	1	2	2	2	1	2	2
Дүйнөлүк мамлекеттер	26	18	34	41	56	43	71	80

Маалыматтык-коммуникациялык технологияларды колдонуу боюнча маалыматтарды колдонуу менен Кыргыз Республикасында санариптештирүүнү жайылтуу процессин талдоого болот.

2013-жылдан бери республиканын уюмдарында маалыматтык-коммуникациялык технологияларды колдонгон ишканалардын жана уюмдардын саны туруктуу өсүүдө. Демек, эгер 2013-жылы алардын саны 10 396 бирдик болсо, 2017-жылы - 11 923 бирдик, ал эми 2018-жылы - 12 152 бирдик. Региондордун контекстинде эң чоң үлүш Бишкек шаарына - 35,2% жана Чүй облусуна - 13,8%, ал эми эң кичинеси - Талас облусуна - 3,5% туура келет (2-табл.) [3, Б.19].

2-таблица

КР ишканаларында жана уюмдарда маалыматтык-коммуникациялык технологияларды пайдалануу боюнча маалымат (бирдиктерде)

	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Кыргызстан Республикасы	10396	11013	11400	11875	11923	12152
Баткен областы	376	581	586	593	618	615
Джалал-Абад областы	1153	1143	1158	1220	1212	1279
Иссык-Көл областы	530	696	687	712	743	726
Нарын областы	526	538	570	602	622	622
Ош областы	595	1072	1054	1114	1179	1171
Талас областы	425	425	417	418	415	480
Чүй областы	1301	1433	1422	1459	1643	1706
Бишкек шаары	4666	4252	4639	4815	4290	4356
Ош шаары	824	873	867	942	1201	1197

Республикада санариптештирүүнүн өнүгүшүн мүнөздөгөн кийинки көрсөткүч болуп ишканаларда жана уюмдарда маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын болушу саналат (3-табл.).

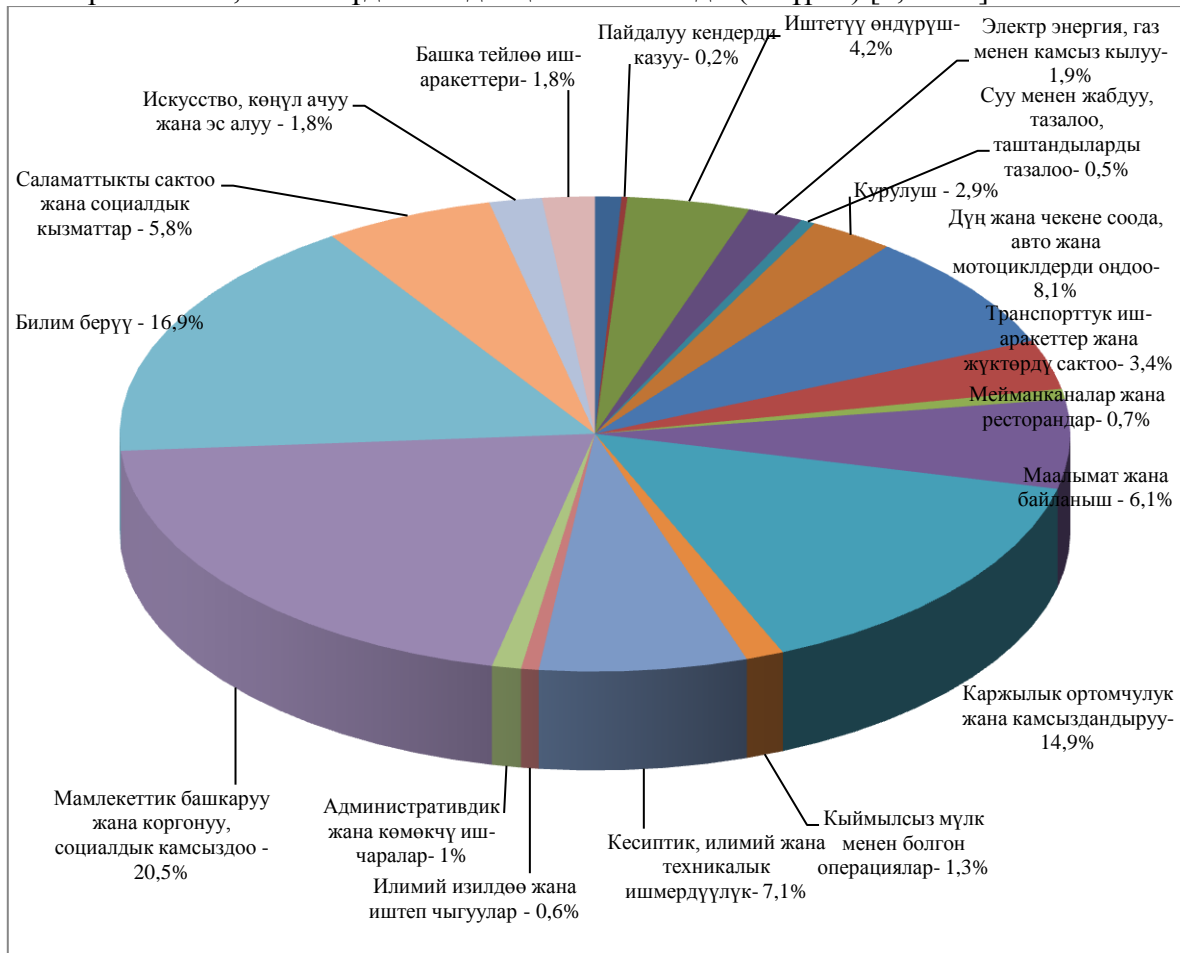
3-таблица

Кыргыз Республикасынын ишканаларында жана уюмдарында маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын болушу (бирдиктери)

	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Жеке компьютерлердин саны	153697	166801	175320	178167	190300	203315
Лицензиялык типтүү программалык каражаттар	14902	13855	17293	17367	16087	21313
Локалдык эсептөө тармактары	7805	8883	7553	7682	7927	8290
Адистештирилген программалык каражаттар	10493	8539	10639	9848	9905	10896

Көрсөтүлгөн таблицкага ылайык, талданып жаткан мезгил ичинде персоналдык компьютерлердин саны 32,2%га, колдонулган лицензиялык стандарттуу программалардын саны 43,0%га, колдонулган жергиликтүү компьютердик тармактардын саны базалык жылга салыштырмалуу 6,2%га көбөйгөн [3, Б.20]. Изелдеген 2013-жылдан 2018-жылга чейин адистештирилген программалардын саны 3,8%га көбөйүү тенденциясына ээ.

Экономикалык иштин түрлөрү боюнча Интернет тармагына кирүү чекиттеринин санын карап чыгып, төмөнкүдөй тенденция белгиленди (1-сүрөт) [3, Б. 22].

1-сүр. Экономикалык иштин түрлөрү боюнча Интернет тармагына кирүү чекиттеринин саны (%)

Берилген маалыматтардан, мамлекеттик башкаруу жана коргонуу, милдеттүү социалдык камсыздандыруу жаатында эң көп Интернетке кирүү чекиттери колдонулган - 20,5%, чөйрөсүнө 16,9% туура келет, каржылык ортомчулук жана камсыздандыруу колдонулган деген тыянак бардыгы болуп 14,9% кирүү чекиттери чыгарууга болот. Саламаттыкты сактоо жана калкты социалдык жактан тейлөө чөйрөсү 5,8%ды, кесиптик, илимий жана техникалык иш - 7,1%ды түзөт. Дүң жана чекене соода, унаа жана мотоциклдерди оңдоо 8,1% түзөт. Маалымат жана байланыш 6,1% ээлейт, ал эми кайра иштетүү тармагында кирүү пункттарынын саны 4,1% түзөт. Калган тармактарда упайлардын маанисиз пайызы бар - Интернетке кирүү мүмкүнчүлүгүнүн 2% дан азы [3, Б.22].

Кыргыз Республикасында санарип экономикасы 2016-жылдан бери жигердүү өнүгүп келе жатат. 2018-жылы көптөгөн тармактар өз ишмердүүлүгүндө санарип технологияларды жана Интернетти жигердүү колдоно башташты, бул 2017-жылга салыштырмалуу ишканалардын санын 2103 даанага, же жалпы республика боюнча 9,5% га экономиканын төмөнкү тармактары көбөйтүүгө мүмкүнчүлүк берди: кайра иштетүү өнөр жайы - 54,4%га, же 501 ишкана, суу менен камсыздоо, тазалоо, таштандыларды тазалоо

жана экинчи чийки заттарды алуу жаатында - 4,8%га, дүң жана чекене соода; автомобилдерди жана мотоциклдерди оңдоо - 105,4%га, же 97 ишкана. Транспорт иши жана жүктөрдү сактоо 21,7%, же 163 ишкана. Маалымат жана байланыш 4,6% га же 61 ишканага. Кыймылсыз мүлк менен операциялар 9,9% га. Кесиптик, илимий жана техникалык иш-чаралар 2,2%га, анын ичинде изилдөө жана тажрыйба-конструктордук иш - 40,0%га. Административдик жана көмөкчү иш-чаралар 24,6%га. Мамлекеттик башкаруу жана коргонуу; милдеттүү социалдык камсыздандыруу 8,8%га же 400 ишканага. 9,3%га же 349 ишканага билим берүү. Саламаттыкты сактоо жана калкты социалдык жактан тейлөө 42,5% га же 545 ишканага. Искусство, көңүл ачуу жана эс алуу - 4,3%. Башка тейлөө иш-аракеттери - 1,0%.

Өз веб-сайттарын колдонгон компаниялардын санын эске алганда, 2013-жылдан бери компаниялардын саны дээрлик эки эсеге же 91,8%га көбөйгөндүгүн белгилей кетүүгө болот, өз ишинде веб-сайттарды колдонгон компаниялардын эң көп саны Бишкек шаарына туура келет - 65, 2018-жылы 9% (2.2.5-табл.) [40, Б. 31].

4-таблицасы

Жеке веб-сайттардын саны (бирдик)

	2013	2014	2015	2016	2017	2018*
Жеке веб - сайттардын саны-бардыгы						
Кыргызстан Республикасы	998	1443	1478	1625	1717	1915
Баткен областы	28	36	94	95	57	65
Джалал-Абад областы	39	77	62	76	84	93
Иссык-Көл областы	38	52	46	57	67	78
Нарын областы	16	31	42	46	46	46
Ош областы	7	9	20	30	40	33
Талас областы	13	21	30	34	38	63
Чүй областы	70	110	95	109	148	171
Бишкек шаары	730	1042	1026	1096	1135	1262
Ош шаары	57	65	63	82	102	104
Онлайн кызмат көрсөтүүлөрдүн саны						
Кыргызстан Республикасы	232	621	668	877	948	981
Баткен областы	2	27	46	52	49	60
Джалал-Абад областы	8	48	27	45	48	49
Иссык-Көл областы	17	32	20	31	39	35
Нарын областы	5	19	17	15	14	14
Ош областы	2	2	2	13	15	11
Талас областы	2	18	23	24	24	18
Чүй областы	13	26	26	28	35	43
Бишкек шаары	169	418	471	638	689	713
Ош шаары	14	31	25	29	33	38

Кыргызстанда онлайн кызматтарын көрсөтүү жаңы гана өнүгүп келе жатат. Эгерде 2013-жылы мындай кызматтарды көрсөткөн компаниялардын саны 232 бирдикти түзсө, 2018-жылга карата ал төрт эседен ашык көбөйүп, 981 бирдикти түздү, алардын эң көп саны (713 бирдик) Бишкек шаарында жайгашкан [11, Б. 60]

Электрондук почтанын болушу, ошондой эле республикада маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын колдонулушун жана санариптештирүү процессинин өнүгүшүн көрсөтөт. Берилген маалыматтардын натыйжасында республикада электрондук почта кутуларынын саны 79,4%га көбөйгөндүгүн белгилөөгө болот. Ушундай эле

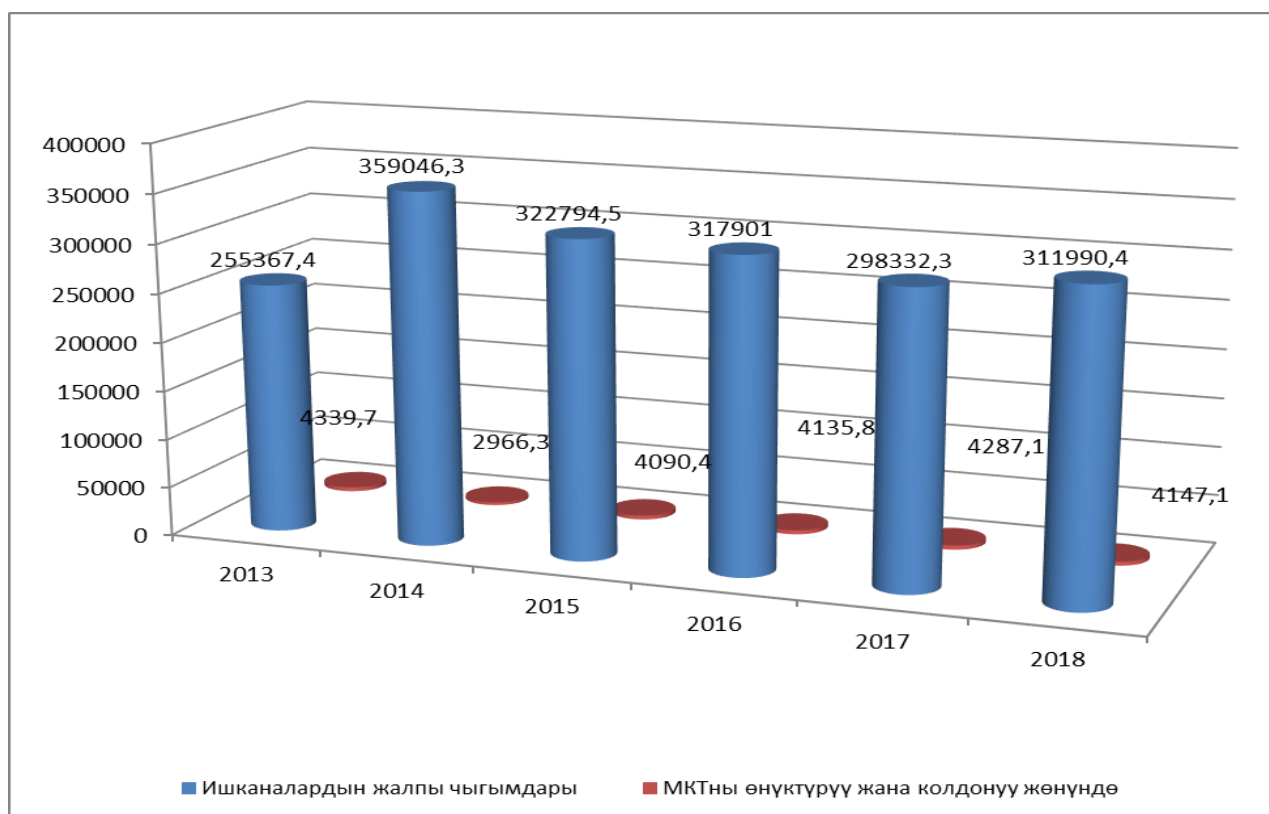
тенденция республиканын региондору үчүн мүнөздүү, эң көп электрондук почта ящиктери Бишкек шаарында (5-табл.) [1, Б. 29].

5- таблицасы

Электрондук почта ящиктеринин саны (бирдик)

	2013	2014	2015	2016	2017	2018*
Кыргызстан Республикасы	3369	4367	4778	5279	6047	6833
Баткен областы	133	246	248	229	275	303
Джалал-Абад областы	353	406	440	424	603	670
Иссык-Көл областы	183	318	366	326	417	569
Нарын областы	103	155	191	172	213	208
Ош областы	176	240	267	283	341	380
Талас областы	143	179	198	215	236	380
Чуй областы	362	489	550	504	763	908
Бишкек шаары	1727	2040	2212	2775	2695	2818
Ош шаары	189	294	306	351	504	597

Кыргыз Республикасында санариптик экономиканын өнүгүү деңгээлин аныктоо үчүн, каржылоо булактары боюнча маалыматтык-коммуникациялык технологияларды өнүктүрүүгө жана пайдаланууга чыгымдардын үлүшүн карап чыгуу керек. Ишканалардын жана уюмдардын жалпы чыгымдарында МКТны пайдаланууга кеткен чыгымдардын үлүшү 2,0% дан төмөн (2013-жылы - 1,7%, 2018-жылы - 1,3%) [1, Б. 16-17].

2- сүр. Ишканалар жана уюмдар тарабынан МКТ өнүктүрүүгө жана колдонууга чыгымдардын динамикасы (млн. сом)

Корутунду. Заманбап санарип инфраструктурасы мамлекеттин, жеке сектордун жана калктын өз ара аракеттенүүсү үчүн жаңы аянтчаларды түзөт, мамлекеттик кызмат көрсөтүүлөрдүн сапатын жогорулатат, социалдык интеграцияны кеңейтет жана жумушка орношууга жаңы мүмкүнчүлүктөрдү түзөт, санариптик бизнести жана ишкердикти өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт.

Адабияттар:

1. Аскарлова А.К., Жолболдуева Д., Ражабалиева Информационно-коммуникационные технологии как процесс внедрения цифровизации в КР//Вопросы экономики и права.- 2019.-№8 (134).- С.55-61.
2. Аскарлова А.К., Жолболдуева Д., Орозова Ч.С.Вопросы исследования рынка труда в условиях цифровой экономики//Инфокоммуникационные технологии: актуальные вопросы цифровой экономики. Сборник научных трудов I Международной научно-практической конференции. Екатеринбург, 2021. С. 272-276.
3. Оценка уровня цифрового развития в Кыргызской Республике.- Аналитический обзор.- Б.-2019.-55 с.

* * *

УДК: 811.611.1

ЗАИМСТВОВАННЫЕ СЛОВА В СОВРЕМЕННОЙ РЕЧИ

*Алимаматова Динара Авазовна - преп.,
Сулейманова Тамара Акматовна ст. преп.
ЖАГУ имени Б.Осмонова, г. Жалал-Абад,
Кыргызская Республика*

Аннотация: В данной статье дается определение понятию заимствованные слова; рассказывается о причинах заимствования слов, о группах заимствованных слов, о характерных признаках, по которым можно распознать заимствованные слова, об оправданных и неоправданных заимствованиях. В статье говорится о том, что чрезмерное употребление заимствованных слов в речи может привести к нежелательным последствиям: русский язык может раствориться в огромном количестве заимствований, потерять свою национальную принадлежность и самобытность.

Ключевые слова: заимствованные слова, словарный состав, неологизм, научно-технический прогресс, компьютеризация, лексическое значение, оправданное заимствование, неоправданное заимствование, синоним, эквивалент.

БАШКА ТИЛДЕРДЕН ӨЗДӨШТҮРҮЛГӨН СӨЗДӨРДҮН КЕПТЕ КОЛДОНУЛУШУ

*Алимаматова Динара Авазовна-окутуучу,
Сулейманова Тамара Акматовна- улук окутуучу
Б.Осмонов атындагы ЖАГУ, Жалал-Абад шаары,
Кыргыз Республикасы*

Аннотация: Бул макалада башка тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөрдүн түшүнүгүнүн аныктамасы берилген; сөздөрдүн өздөштүрүлгөн себептери, өздөштүрүлгөн сөздөрдүн топтору, өздөштүрүлгөн сөздөрдүн тааныла турган мүнөздүү белгилери, негиздүү жана негизсиз өздөштүрүлгөн сөздөр жөнүндө айтылат. Башка тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөрдүн ашыкча колдонуусу сүйлөө учурунда жагымсыз кесепеттерге алып келиши мүмкүн, себеби башка тилдерден келген сөздөрдү көп колдонуудан орус тили өз улуттук жана инсандык айырмалоочулугун жоготушу мүмкүн деп макалада айтылат.

Түйүндүү сөздөр: өздөштүрүлгөн сөздөр, лексика, неологизм, илимий-техникалык прогресс, компьютерлештирүү, лексикалык маани, негиздүү өздөштүрүлгөн сөздөр, негизсиз өздөштүрүлгөн сөздөр, синоним, эквивалент.

BORROWED WORDS IN MODERN SPEECH

*Alimamatova Dinara Avazovna - professor,
Suleymanova Tamara Akmatovna Art. Rev.
ZhASU named after B. Osmonov, Jalal-Abad,
Republic of Kyrgyzstan*

Annotation: This article provides a definition of the concept of borrowed words; talks about the reasons for borrowing words, about groups of borrowed words, about characteristic features by which borrowed words can be recognized, about justified and unjustified borrowings. The article says that the excessive use of borrowed words in speech can lead to undesirable consequences: the Russian language can dissolve in a huge number of borrowings, lose its nationality and identity.

Key words: *borrowed words, vocabulary, neologism, scientific and technological progress, computerization, lexical meaning, justified borrowing, unjustified borrowing, synonym, equivalent.*

Заемствованные слова — это слова иноязычного происхождения, которые стали неотъемлемой частью лексики русского языка.

Слова, вошедшие в русский язык из других языков, называются заимствованными. Это такие иноязычные слова, которые полностью вошли в лексическую систему русского языка. Они приобрели фонетическое оформление и грамматические признаки, свойственные русскому языку — одному из восточнославянских языков.

Группы заимствованных слов. Заимствования по степени проникновения в словарный состав русского языка можно разделить на три группы.

1. К первой группе отнесем слова, которые давно вошли в русский язык, прочно были им усвоены и не воспринимаются носителями языка как иностранные: *школа* (греч.); *класс* (лат.); *портфель* (франц.); *ранец* (нем.); *гимназия* (греч.); *колледж* (англ.); *пионер* (англ.); *сарай* (тюрк.); *олимпиада* (греч.); *энциклопедия* (франц.); *костюм* (итал.); *чай* (кит.); *кнут* (сканд.) и т. д.

К этой группе давно заимствованных лексем относятся также бытовые слова: *хлеб, сахар, капуста, фонарь, тарелка, каблук, свёкла, кукла, кровать, базар* и пр.

Многие иноязычные слова, связанные с образованием и политикой, стали востребованы в связи с необходимостью назвать новое понятие, которое уже изобретено другим народом: *анатомия, демократия, диктатура, философия, студент, декан, аудитория* и пр.

Некоторые иностранные слова русские люди переделывали на свой лад. К примеру, из немецкого слова *Jahrmarkt*, что буквально значит «*годовой базар*», возникла «*ярмарка*», а немецкое *Teller* на русской почве превратилось в тарелку.

2. Значительную группу составляют заимствованные слова, известные всем носителям языка и являющиеся единственным названием обозначаемых понятий. Они сохраняют свои иноязычные признаки: *тротуар, бутерброд, пижама, сервиз, торшер, фокстрот, абажур, такси, портмоне, троллейбус*.

3. Иноязычные слова, которые ограничены речевой ситуацией и не получили широкого распространения. Ощущается их книжный характер. К этой группе относятся слова, которые имеют аналоги в русском языке: *ассоциация — сообщество, союз; контракт — договор; тендер — конкурс; пунктуальный — точный; игнорировать — не замечать; утрировать — преувеличивать; консенсус — согласие; консервативный — косный* и пр.

Изучением причин заимствования иноязычных слов занимались многие лингвисты еще в начале XX в. Л. П. Крысин выделяет следующие причины заимствования:

1. Потребность в наименовании новой вещи, нового явления.
2. Необходимость разграничить содержательно близкие, но в то же время различающиеся понятия (страх - паника; сообщение - информация).
3. Необходимость специализации понятий - в той или иной сфере, для тех или иных целей (предупредительный - превентивный; вывоз - экспорт).
4. Цельный, не расчлененный на отдельные составляющие объект и обозначаться должен «цельно», а не сочетанием слов (снайпер- меткий стрелок, спринтер- бегун на короткие дистанции).
5. Наличие в заимствованном языке сложившихся систем терминов.
6. Восприятие иноязычного слова как более престижного, «ученого», «красиво звучащего» (мерчандайзер).

Заемствованные слова, освоенные русским языком, употребляются наряду с русскими словами и выступают как слова обычные, «нейтральные». Но, пока те или иные

заимствования остаются неологизмами, они несут на себе отпечаток необычности, экзотичности.

Одним это нравится, другие возмущаются. Что из заимствованных слов сохранится, а что исчезнет - покажет время. А вот каждому из нас полезно задуматься: уместно ли и правильно употребляем мы заимствованные слова? Если без какого-то заимствованного слова можно обойтись, то надо ли его употреблять? Увлечение иностранными словами может привести к тому, что в русском тексте новых заимствований будет больше, чем русских слов.

Всем современным языкам свойственно использование иностранных слов. Причинами заимствования являются тесные экономические, политические, культурные и другие связи между разными странами.

За последние несколько десятилетий словарный запас русского языка увеличился за счёт бурного научно-технического прогресса, всеобщей компьютеризации, значительных изменений в политике, экономике и культуре.

Возникли новые предметы и понятия, которые вызвали к жизни слова: *саммит, монетаризм, менеджер, рейтинг, роуминг, компьютер, монитор, файл, ноутбук, курсор, хакер, чартер, шоумен* и пр.

В нашей речи одно заимствованное слово способно заменить целые словосочетания:

ремикс — новое исполнение или обработка хорошо известной мелодии;

мотель — гостиница для автотуристов;

фристайл — скоростной спуск на горных лыжах с выполнением различных фигур;

спринт — бег на короткие дистанции;

флайер — рекламный листок, дающий право скидку при оплате входного билета и т. д.

В современном русском языке заимствованные слова составляют примерно 15 % всего словарного запаса.

В современной речи заимствованные слова можно узнать по характерным признакам:

-начальные буквы «а», «э», «ф» (*абсурд, акушер, акционер, эра, экзамен, факт, форум*);

-безударный гласный [о] в конце слова (*какао, соло, сорго*);

-согласный звук перед буквой «е» произносится твёрдо (*дельта, купе, пюре, галифе, портмоне, синтез, интервью, тезис*);

-двойные согласные в корне слова (*колонна, оппонент, стеллаж, перрон, сессия*);

-сочетания «бю», «вю», «кю», «мю», «ню», «пю», «рю», «фю» (*бюллетень, гравюра, пюре, коммюнике, мюсли, нюанс, парвеню, пюпитр, трюмо, фюзеляж*);

-конечные буквосочетания *-ан, -аж, -ант, -ент, —инг, -мен, -тор, -ер* и др. (*кардиган, платан, вернисаж, номинант, импичмент, брифинг, бизнесмен, консигнатор, продюсер, дилер, байкер*);

-сочетание гласных звуков (*маэстро, кабриолет, круассан, оазис, ноутбук, промоутер*);

-сочетание букв «йо», «ье», «ьо» (*майонез, пьедестал, пьеса, рантье, павильон, батальон, каньон*);

-несклоняемые имена существительные и прилагательные (*протеже, желе, кашне, авокадо, мини, суши, какаду, индиго*).

Иноязычные слова отличаются сферой употребления, преимущественно используются в книжной речи. В последние десятилетия особенно много слов заимствовала

сфера политики (*инаугурация, наблизити, саммит, рейтинг, электорат*);

экономика (*аудит, бартер, брокер, дистрибьютер, маркетинг, менеджмент, офис, офшор*);

массовая культура (*андеграунд, бестселлер, имиджмейкер, шоумен, клипмейкер*);

компьютерная техника (*баннер, браузер, пейджер, сервер, файл*);

мода (*визажист, бермуды, блейзер, бутик, кастинг*) и пр.

Носители языка, выбирая иностранные слова, должны учитывать их лексическое значение, стилистическую окраску, употребительность, сочетаемость с другими лексемами.

Игнорирование этих критериев употребления заимствованных слов приводит к тавтологическим ошибкам: *экзаменационная сессия; достигать рубеж; странный парадокс; первый дебют; свободная вакансия* и т.д.

Все заимствования можно разделить на две группы: оправданные и неоправданные.

К. Паустовский считал: «Для всего в русском языке есть великое множество хороших слов». И время от времени некоторые люди предпринимали попытки «очистить» русский язык от инославянского влияния. Так, Шишков предлагал заменить заимствования на эквиваленты, созданные при помощи средств русского языка, например, слово галоши заменить на мокроступы. Однако попытки эти не дали значительных результатов. Поэтому многие заимствованные слова прочно вошли в русский язык. Оправданным является заимствование, которое означает в языке то понятие, которого ранее в этом языке не существовало, например, шоколад, галоши, телефон и многих других. Эти вещи вошли в наш мир, и, соответственно, слова, их обозначающие, появились в языке. В основном, оправданные заимствования встречаются в медицине, науке и технике.

Заимствования неоднородны по своему составу. С тематической точки зрения наиболее часто встречающиеся слова можно разделить на группы:

1) слова-термины, например, экономические: оффшор, (офф-шор) оффшорные деньги, оффшорная зона в значении «свободный», от англ. off-shore «находящийся на расстоянии от берега, в открытом море». «Оффшорные деньги - это огромная сила»; роуминг - «распространение; возможность широкого использования», от англ. roam «странствовать, скитаться». «Роуминг по всему миру» - из рекламы мобильных телефонов по ТВ.

Прочно вошли в русский язык некоторые политические термины английского происхождения, например, спикер - председатель парламента, от англ. speaker — «оратор»; инаугурация - церемония вступления в должность президента страны, от англ. inauguration - «вступление в должность»; рейтинг - оценка, от англ. rating - «оценка, отнесение к тому или иному классу, разряду».

В связи с широким распространением компьютеров вошли в русский язык слова-термины, связанные с компьютерной техникой, например: сайт (от англ. site) - местоположение, местонахождение; файл (от англ. file) - регистратор; досье, дело - подача какого-либо документа и др.

2) названия некоторых бытовых предметов:

миксер (от англ. mixer) - смешивающий аппарат или прибор; тостер (от англ. toaster) - приспособление для поджаривания тостов; роaster (от англ. roaster) - жаровня; шейкер (от англ. shaker) - сосуд для приготовления коктейлей.

3) спортивные термины, а также названия некоторых игр или видов спортивных занятий, ставших модными в последнее время, например:

-боулинг — игра, в которой пущенным по полу шаром необходимо сбить стоящие группой кегли, от англ. bowl - «шар; игра в шары»;

-дайвинг - «подводное плавание», от англ. to dive - «нырять, погружаться в воду» (отсюда дайвер - любитель подводного плавания, водолаз);

-скейтборд - катание на доске с роликами, от англ. skate - «катание на коньках, скольжение» и board «доска»;

-сноуборд - катание на доске по снегу, от англ. snow «снег» и board «доска»;

-байкер - велосипедист; мотоциклист, от англ. bike — сокращ., разг. от bicycle «велосипед»; -фитнес - от англ. fitness — «соответствие» (от to benefit «соответствовать, быть в форме» и другие.

Таким образом, оправданные заимствования заполняют собой пустые ниши в языке, они обозначают те понятия, для которых слов в языке ещё не придумано. Однако в русском языке, который по праву считается богатейшим языком, следует стремиться к тому, чтобы

после введения новых понятий, а с ними и слов, в язык вводились русские слова, обозначающие эти новые понятия.

Неоправданным заимствованием является слово, которое вводится в язык из иностранного языка (и используется в нём) в качестве синонима для определения того или иного понятия, при том что русские слова, определяющие это понятие, уже имеются в наличии.

Неоправданным заимствованием является слово, которое вводится из иностранного языка в качестве синонима для определения того или иного понятия, которое уже существует в русском языке, например,

контракт (договор);

консенсус (согласие);

голкипер (вратарь)

презентация (представление);

инсталляция (выставка);

плюрализм (многообразие);

инцидент (происшествие);

оптимальный (подходящий);

паркинг (стоянка);

кастинг (просмотр);

модернизация (обновление);

инновация (новшество);

комфорт (уют) и пр.

Ненужные заимствования употребляют сейчас все: политики, дикторы радио и телевидения, предприниматели, ученики. В речи молодежи можно насчитать около 1000 неоправданно-используемых английских слов, такие как «прессинг», «никнейм», «голкипер», «тренинг» и т.д. Даже иностранцы, хорошо владеющие русским языком, удивляются громадному количеству иноязычных слов в нашей прессе, журналах, книгах, рекламе. В настоящее время наблюдается процесс варваризации русского языка, то есть проникновение в речь иноязычных слов, имеющих в русском языке эквиваленты.

Чрезмерное употребление иностранных слов засоряет язык, затрудняет общение между людьми и в конечном счете приводит к потере его самобытности.

В наше время как национальное достояние русский язык нуждается в бережном отношении к нему. До сих пор актуальны слова И. С. Тургенева:

Берегите чистоту языка как святыню! Не употребляйте иностранных слов. Русский язык так богат и гибок, что нам нечего брать у тех, кто беднее нас.

Вместе с тем многие из иноязычных слов украшают современную речь, делают её более информативной и экспрессивной. Однако не стоит забывать, что чрезмерное обилие заимствованных слов в речи современного человека может привести к нежелательным последствиям: русский язык может раствориться в огромном количестве заимствований, потерять свою национальную принадлежность и самобытность.

Литературы:

1. Захаренко Е.Н., Комарова Л.Н., Нечаева И.В. Новый словарь иностранных слов: 25000 слов и словосочетаний. - М., 2003.
2. Крысин Л.П. Иноязычные слова в современной жизни // Русский язык конца XX столетия – М., 1996.
3. Крысин Л.П. О русском языке наших дней // Изменяющийся языковой мир. - Пермь, 2002.
4. Крысин Л.П. Толковый словарь иностранных слов. - М.: Эксто, 2005.
5. Словарь иностранных слов - 16-е изд., испр. - М.: "Русский язык", 1988.

6. Шанский Н.М. В мире слов: Книга для учителя. - 3-е изд., испр. и доп. - М.: Просвещение, 1985.
7. Шапошников В.Н. Иноязычные слова в современной российской жизни // Русская речь. - 1997. - № 3.

* * *

УДК 81'367.625.432

ӨТКӨН ЧАКТЫН КЫРГЫЗ ТИЛ ИЛИМИНДЕ ИЗИЛДЕНИШИ

Женалиева Замира Аралбековна, ага окутуучу**E-mail: zamirazhenaliev@gmail.com****Б. Осмонов атындагы ЖАМУ****Жалал-Абад, Кыргыз Республикасы**

Аннотация: Макалада Касым Тыныстановдун кыргыз тилиндеги өткөн чакты бөлүштүргөнү азыркы кездеги грамматикалардагы жана орто жана жогорку окуу жайлардын окуу китептериндегиден айырмасы анализденген. Темага ылайык мына ошол окуу китептердин бир канчасында этиштиң өткөн чагынын чагылдырылышы тууралуу кыскача обзор берилди.

Түйүндүү сөздөр: учур чак, келер чак, өткөн чак, күдүк чак, байыркы чак, капыскы өткөн чак жана адат өткөн чак, айкын өткөн чак, айкын жакынкы өткөн чак жана айкын байыркы өткөн чак, жалпы жакынкы өткөн чак жана жалпы байыркы өткөн чак.

ИЗУЧЕНИЕ ПРОШЕДШЕГО ВРЕМЕНИ В КЫРГЫЗСКОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Женалиева Замира Аралбековна, преподаватель**E-mail: zamirazhenaliev@gmail.com****Им. Б. Осмонова в Джалал-Абадский****Государственный Университет****Джалал-Абад, Кыргызская Республика**

Аннотация: В статье анализируется отличие прошедшего времени Касыма Тыныстанова в кыргызском языке от настоящего в грамматиках и учебниках для средних и высших учебных заведений. В соответствии с темой, во многих из этих учебников даны краткие обзоры о спряжении прошедшего времени глагола.

Ключевые слова: настоящее время, будущее время, прошедшее время, сомнительное время, древнее время, внезапное прошедшее время и обычное прошедшее время, явное прошедшее время, чистое недавнее прошедшее время и чистое древнее прошедшее время, общее недавнее прошедшее время и общее древнее прошедшее время.

THE STUDY OF THE PAST TENSE IN KYRGYZ LINGUISTICS

Zhenaliev Zamira Aralbekovna, teacher**E-mail: zamirazhenaliev@gmail.com****Jalal-Abad State University named by B. Osmonov****Jalal-Abad, Kyrgyz Republic**

Annotation: The article analyzes the differences between Kasym Tynystanov's distribution of the past tense in the Kyrgyz language and in modern grammars and textbooks of secondary and higher education. In accordance with the topic, many of these textbooks provide brief overviews on the conjugation of the past tense of the verb.

Key words: *present tense, future tense, past tense, doubt tense, ancient tense, sudden past tense and habitual past tense, obvious past tense, obvious recent past tense and clear past tense, general recent past tense and general ancient past tense.*

Азыркы кыргыз тилинде этиштердин түшүндүрүлүп жазылышы атактуу тилчи, жазуучу жана мамлекеттик ишмер Касым Тыныстановдун эмгектеринен башталат. Кыргыз тили боюнча алгачкы окуу китептеринин автору болгон бул улуу инсандын китептеринде кыргыз тилинин лексикасы биринчи жолу грамматикалык жагынан талданып чыгып, сөздөрдүн түркүмдөрүнүн катарында этиш сөз түркүмүнө түшүндүрмөлөрдүн берилгенин билебиз. Ал кыргыз тилиндеги сөздөрдү морфологиялык жагынан топторго ажыратып чыгып, атоочтор жана этиштерге бөлүп, мектеп окуучулары үчүн окуу китеп жазган. Андан бери кыргыз тили боюнча мектеп окуучулары, атайын орто окуу жайларды жана жогорку окуу жайлардын студенттери үчүн окуу китептери жазылып, алардын бардыгында этиш сөз түркүмү көлөмдүү орунду ээлеп жазылып келе жатат. Өзүбүздүн тандап алган темабызга ылайык мына ошол окуу китептердин бир канчасында этиштин өткөн чагынын чагылдырылышы тууралуу кыскача обзор берип өтүүнү туура деп көрдүк.

Этиштин чактарынын **учур чак, келер чак, өткөн чак** (Тыныстанов, 1934) болуп үчкө бөлүнүшү жана терминдик жагынан да ушинтип айтылышы биринчи жолу Касым Тыныстанов тарабынан сунушталып, азыркы кезге чейин окуу китептерде, грамматикаларда жана ар кайсы илимий эмгектерде ушинтип айтылып, ушул терминдер менен жазылып келе жатат. Термин болуп аталышын айтуу менен бирге Касым Тыныстанов этишти бир топ кенен жазып, анын чактары тууралуу айтканда, өткөн чакты үчкө бөлүп ажыратып жазган. «Өткөн чак үчкө бөлүнөт. 1. **Берки чак.** Кыймыл жаңы гана аяктаса, же мурун аякталса да, оюбузда жаңы аяктагандай турса, ал чакты *берки чак* дейбиз. 2. **Байыркы чак.** Кыймылдын аяктаганына көп болсо, же аяктаган кыймыл оюбузда көп заманда аяктагандай болуп турса, ал чакты *байыркы чак* дейбиз. 3. **Күдүк чак.** Аякталган кыймыл өзүбүзгө айкын эмес, бүдөмүк болсо, ал кыймылды күдүктөнүп сүйлөйбүз. Мындай чакты *күдүк чак* дейбиз» (Тыныстанов, 2-том, 58-б.). Ал берки чакка -*ды*, байыркы чакка -*ган* ал эми күдүк чакка болсо -*гандыр* грамматикалык көрсөткүчү менен уюшулган этиш формаларын киргизет. Көрүнүп тургандай, К. Тыныстановдун кыргыз тилиндеги өткөн чакты бөлүштүргөнү азыркы кездеги грамматикалардагы жана орто жана жогорку окуу жайлардын окуу китептериндегиден айырмаланып турат. Ошентсе да кыргыз тилинде өткөн чактын бир нече маанилерге бөлүнөрү алгачкы грамматикада эле алгачкы профессор Касым Тыныстановдун эмгектеринен эле башталгандыгын көрөбүз.

Кыргыз тилинин грамматикасында (морфология 1964) этиштин өткөн чагы **айкын** өткөн чак, **жалпы** өткөн чак, **капыскы** өткөн чак жана **адат** өткөн чак деп бөлүштүрүп берилген. Ошону менен бирге айкын өткөн чак **айкын жакынкы өткөн чак** жана **айкын байыркы өткөн чак** (*көрдү эле, алды бекен?*) деп экиге бөлүнгөн (247-248-б.). Жалпы өткөн чак да мына ошондой болуп, **жалпы жакынкы өткөн чак** жана **жалпы байыркы өткөн чак** деп экиге бөлүнгөн (249-251-б.). Ушул грамматикада эскертүү катары «*калдык, ойдук, тердик, желдик* сыяктуу сөздөрдүн составындагы -**дык** мүчөсү азыркы кезде айкын өткөн чакты уюштуруучу -**ды** мүчөсүнүн байыркы кездеги толук түрү болуу керек деген божомол бар» (248-б.). Бул көз караш терең изилдөөнү талап кылат, биз бул ойго кошулууга болбойт деп эсептейбиз. Анткени, эгерде эле ошол *калдык, ойдук, тердик, желдик* деген сөздөрдү этиш болуп туруп кийин атоочко айланган сөздөр деп эсептей турган болсок, анда -**дык** мүчөсүнүн составындагы **к** тыбышын (-**ды-к**) өткөн чактын көптүк сан маанисин билдирген мүчө экенин байкоо кыйын эмес. Жогорудагы көз карашта мына ушундай карама-каршылык бар.

С. Давлетов менен С. Кудайбергеновдордун жогорку окуу жайларынын филология факультеттеринин студенттери үчүн биргелешип жазылган окуу китебинде кыргыз

тилинин этиштери алда канча ийгиликтери менен жазылган. Ошол китепте этиштин өткөн чагы да, өткөн чакты туюндурган маанилери да терең талданып жазылган. Окуу китепте этиштин чак категориясы «кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан учурда болуп жаткандыгын же сүйлөп жаткан учурдан мурун болуп өткөндүгү, же болбосо кийин болорун көрсөтөт» (Давлетов, Кудайбергенов, 1980: 168-б.), деп аныкталып жазылган. Авторлор чак категориясына өзгөчө маани берип, бул этиштин «шарттуу, буйрук, ниет, тилек» ыңгайларына караганда баяндагыч ыңгайга тиешелүү экендигин белгилешкен. Булардын, шарттуу, буйрук, ниет, тилек ыңгайларынын, сөздөгү модалдуулук маанилерин көрсөтөрүн, чак категориясына толук ээ эмес экендигин жана чактык маанилерди ачык билдире алышпай тургандыктарын айтышкан. Ошентип этиштин үч чагын «баяндагыч ыңгай үч чак менен айтылат: келер чак, учур чак, өткөн чак» (Давлетов, Кудайбергенов, 1980: 169-б.), деп жазышкан. Биз мына ушул окуу китептин жоболоруна таянып, ишибизде мисалдардын дээрлик көпчүлүгүн этиштин баяндагыч ыңгайда айтылыштарынан болгон үгүлөрүнөн келтирип изилдөөбүздү жана талдоолорубузду аткардык. Азыркы кыргыз тилиндеги өткөн чактын формаларын айкын өткөн чак (-ды), белгисиз өткөн чак (-ган), капыскы өткөн чак (-ып, -ыптыр), адат өткөн чак (-чу) деп бөлүштүрүшүп түшүндүрүшкөн (Давлетов, Кудайбергенов, 1980: 173-176-б.). Авторлор айкын өткөн чакты 1964-жылдагы грамматикада жазылгандай атайын терминдер менен атап экиге бөлүштүрбөгөнү менен, «1) кыймыл-аракеттин жакын арада болуп өткөндүгүн билдирет: *Бегматов Абдымомун өзүнүн бир короо коюн жайытка жайып чыкты. Күтүлбөгөн жерден балакет баишталды. Тоо этегинде калган койлорго илбирс тийди.* 2) кыймыл-аракеттин сүйлөнгөн мезгилден алда канча мурун болгондугун билдирет» (Давлетов, Кудайбергенов, 1980: 173-б.), деп жазышкан.

Биздин оюбузча, бул жердеги сүйлөмдөрдө өткөн чактын ар кандай маанилери жалаң эле айкын өткөн чактын мүчөсү (-ды) менен туюндурулуп жаткан жок. Сөйлөмдөрдөгү башка сөздөрдүн маанилеринин да окуянын болуп өткөндүгүнө мезгилдик жактан тийгизген таасирлеринин бар экендигин авторлор этибарга алышкан эмес деп эсептейбиз.

Кыймыл-аракеттерди билдирген сөздөрдүн ар кандай мезгилге байланыштуу түрдүүчө айтылгандыгы жалпы лингвистикада, жалпы эле түркологияда жана кыргыз тил илиминде тиешелүү деңгээде белгиленип келе жатат. Кыймыл-аракет «кайсыдыр мейкиндикте, кандайдыр убакыт бирдигинде жүзөгө ашып» (Абдувалиев, 2003: 130-б.), анын ар бир мезгилге жараша айтылыштары ар түрдүү грамматикалык каражаттар менен жабылып айтылат.

Этиштин өткөн чак маанилери грамматикаларда **айкын** өткөн чак, **жалпы** өткөн чак, **капыскы** өткөн чак жана **адат** өткөн чак деп ажыратылып белгиленип окутулуп келе жатат. Ал эми түркологдордун булардан башка да бир канча өткөн чактык маанилерди көрсөтүп белгилешкенин тиешелүү адабияттарга обзор жүргүзүп, мисалдарын келтирип өтүк. Бирок, кыргыз тил илиминде этиш сөз түркүмүнүн өткөн чак маанилеринин терең изилдене элек экендиги белгиленди. Ошентсе да белгилүү тилчи-окумуштуу С. А. Давлетов чекесин чыгарып, азыркы кыргыз тилинде өткөн чак этиштерде грамматикалык маанилердин бир топ арбын экендиги атайын изилдөөлөргө алынбай келе жатат. Азыркы кыргыз тилинин көркөм адабиятта, публицистикада жана элдик оозеки чыгармаларда айтылыш фактыларынан этиш сөздөрдүн кыймыл-аракеттин жана ал-абалдын өткөн чактагы маанилеринин өтө ар түрдүү экендиги байкалды.

Адабияттар:

1. Абдувалиев И. Кыргыз тилинин морфологиясы. - Бишкек, 2008. 178-186-б.
2. Абдувалиев И., Сыдыков Т. Азыркы кыргыз тили: Морфология. - Бишкек, 1997. 197-205-б.
3. Давлетов С., Кудайбергенов С., Азыркы кыргыз тили: морфология – Фрунзе, 1980: 173-176- б.
4. Тыныстанов, Кыргыз тилин морфологиясы – Фрунзе, 1934:2-том 58-б.
5. Орузбаева Б. О. Формы прошедшего времени в кыргызском языке. – Фрунзе, 1955
6. Ибрагимов С. Тил илиминин негиздери. Жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн. Бишкек, 2000.
7. Жаманаква М. Б., К.Тыныстанов Ар турдуу системадагы тилдерди салыштырма типологиялык ыкма менен изилдөө.

* * *

УДК 81'367.625.432

ЭТИШТИН ӨТКӨН ЧАГЫ БУБУЙНА ӨМҮРЗАКОВНАНЫН ИЗИЛДӨӨСҮНДӨ

Женалиева Замира Аралбековна, ага окутуучу

E-mail: zamirazhenaliev@gmail.com

Б. Осмонов атындагы Жалал-Абад

Мамлекеттик Университети

Жалал-Абад, Кыргыз Республикасы

Аннотация: Бул макалада Академик Б. О. Орузбаева монографиясында кыргыз тилиндеги өткөн чакты уюштурган мүчөлөрдүн келип чыгыш тарыхына жана ошол мүчөлөр аркылуу кыргыз тилинин башка түрк тилдеринен айырмаланган өзгөчөлүктөрүнө токтолгон. Өткөн чактын -ды, -ган, -ып+тыр, -чу форма мүчөлөрүнүн кыргыз тилиндеги грамматикалык башка каражаттар менен айкашып келген жактарына да өзгөчө токтолуп тиешелүү корутундуга келген.

Түйүндүү сөздөр: учур чак, келер чак, өткөн чак, күдүк чак, байыркы чак, капыскы өткөн чак жана адат өткөн чак, айкын өткөн чак, айкын жакынкы өткөн чак жана айкын байыркы өткөн чак, жалпы жакынкы өткөн чак жана жалпы байыркы өткөн чак.

**В ИССЛЕДОВАНИИ ПРОШЕДШЕГО ВРЕМЕНИ ГЛАГОЛА БУБУЙНЫ
ОМУРЗАКОВНЫ**

Женалиева Замира Аралбековна, преподаватель

E-mail: zamirazhenaliev@gmail.com

И.м. Б. Осмонова в Джалал-Абадский

Государственный Университет

Джалал-Абад, Кыргызская Республика

Аннотация: В этой статье Академик Б. О. Орузбаева в своей монографии затронула историю происхождения кыргызского языка и особенности, отличающие его от других тюркских языков. К соответствующим выводам она пришла, особо подчеркнув, что члены форм прошедшего времени –ды, -ган, -ып+тыр, -чу сочетались в кыргызском языке с другими грамматическими средствами.

Ключевые слова: настоящее время, будущее время, прошедшее время, сомнительное время, древнее время, внезапное прошедшее время и обычное прошедшее время, явное прошедшее время, чистое недавнее прошедшее время и чистое древнее прошедшее время, общее недавнее прошедшее время и общее древнее прошедшее время.

THE STUDY OF THE PAST TENSE RESEARCHING OF BUBUINA OMURZAKOVNA

Zhenalieva Zamira Aralbekovna, teacher

E-mail: zamirazhenalieva@gmail.com

Jalal-Abad State University named by B. Osmonov

Jalal-Abad, Kyrgyz Republic

Annotation: In this article, Academician Oruzbayeva in her monograph touched upon the history of the origin of the Kyrgyz language and the features that distinguish it from other Turkic languages. She came to the corresponding conclusions, emphasizing that the members of the past tense forms *-dy*, *-gan*, *-yp+tyr*, *-chu* were combined in the Kyrgyz language with other grammatical means.

Key words: present tense, future tense, past tense, doubt tense, ancient tense, sudden past tense and habitual past tense, obvious past tense, obvious recent past tense and clear past tense, general recent past tense and general ancient past tense.

Кыргыз тилиндеги этиш сөз түркүмүнүн өткөн чак маанилери боюнча атайын илимий изилдөө иштерин Кыргыз Улуттук илимдер академиясынын академиги, профессор Бүбүйна Өмүрзаковна Орузбаева аткарып, монографиясын да жарыялаган (Орузбаева, 1955). Илимий изилдөөсүнүн натыйжасында ал кыргыз тилиндеги этиш сөздөрдөгү маанилерди төрт түргө бөлүп (*-ды*, *-ган*, *-yp+тыр*, *-чу*), алардын ар бирин өзүнчө главаларда өз-өзүнчө талдап чыккан.

Булардын биринчисин «прошедшее определенное (категорическое) время» (эмгек орусча жазылган болгондуктан, андан алынган шилтемелердин көпчүлүгүн оригиналында, орусча келтирдик) деп, анын грамматикалык көрсөткүчүн, *-ды* мүчөсүн, жак мүчөлөрүнүн кыска түрү менен айкашып келе турганын айтат. Түркологияда этиштин бул формасынын, *-ды* формасынын, *прошедшее категорическое, прошедшее объективным, недавно-прошедшим, настоящее-прошедшим, прошедшим достоверным, прошедшим определенным* (Орузбаева, 1955: 11-б.), деп ар түрдүүчө аталып келе жаткандыгын да белгилейт. Өткөн чактын *-ды* мүчөсүнүн келип чыгыш тарыхына айрыкча токтолуп, А. Н. Кононовдун, Н. А. Баскаковдун жана башка окумуштуу түркологдордун көз караштарын талдап чыгып, «Не вдаваясь больше в рассуждения о происхождении этой формы, перейдем к рассмотрению некоторых особенностей ее в киргизском языке» (Орузбаева, 1955: 14-б.), деп жазып, бул мүчөнүн кыргыз тилиндеги структуралык өзгөчөлүктөрүнө, берген маанилерине кеңири токтолот. «Хотя аффикс *-ды*, в об-Уей сложности, употребляется при выражении конкретного действия, имевшего место в прошлом, тем не менее он имеет несколько оттенков в своем значении» (Орузбаева, 1955: 14-б.).

Этиштин өткөн чагынын *-ган* мүчөсү менен жасалган түрлөрүн «прошедшее неопределенное время» деп атап, анын жак мүчөлөрүнүн толук түрү менен келе тургандыгын көрсөтөт.

Ал эми этиштин өткөн чак формасынын *-yp+тыр* мүчөсү менен жасалган түрлөрүн «прошедшее субъективное время» деп атайт. Мына ушул форманын «... выражает предположение, догадку, сомнение о когда-то совершившимся действии, при котором сам говорящий не участвовал, или выражает неожиданность, осознание действия лишь впоследствии» (Орузбаева, 1955: 25-б.), деп жазып, грамматикалык маанилерин бир топ терең ачып берген. Ошону менен бирге бул форманын этиштин өткөн чагынын байыркы өткөн чак маанисин да, жакынкы эле убакта өткөн чак маанисин да билдире берерин жазып көрсөткөн.

Окумуштуу *-yp* аффикси менен этиштин жак мүчөлөрүнүн (*-мын*, *-сың*, *-сыз*, *-быз*, *-сыңар*, *-сыздар*) жардамы жана чакчылдын *-yp* мүчөсү менен *-дыр* (*-тыр*, *-yp+ыр*) мүчөсүнүн айкашы менен кыргыз тилинде түрлүү маанилик өзгөчөлүк белгилери бар болгон өткөн чак маанилери жарала тургандыгын айткан. Кыймыл-аракеттин болгонуна карата

кандайдыр божомолдун, эстей койгондуктун, бирөөнүн аткарган иш-аракеттерине шекшинүү менен карагандыкты, болуп өткөн кыймыл-аракетке сүйлөөчүнүн өзү катышпаса ишенбөөчүлүктү, капыстан эле кыймыл-аракеттин өтүп кеткендигинин билинип калышы, окуя болуп өткөндөн кийин гана билип калгандык сыяктуу маанилердин болору учкай гана баяндалып өткөн (Орузбаева, 1955, 25). Өткөн чак тарыхый өтүп кеткен окуяларды, кишинин, элдин башынан өткөндөрдү, байыркы замандарда болуп өткөндөндү, илгери качандыр бир мезгилде же жакын эле убактарда өтүп кеткендикти, мына ушундай өзгөчөлүктөрдү билдире берет.

Өткөн чак этиштин *-ып (-ып +тыр)* мүчөсү билдирген өткөн мезгил *-ды, -ган* аффикстери билдирген өткөн чак мезгилдерине караганда өз алдынчалык маанилик касиети менен айырмаланат. Кыймыл-аракеттин түрдүү хронологиялык белгилерин да билдире тургандыгын да белгилеген (Орузбаева, 1955: 25-26-б.).

Этиштин өткөн чагынын *-ып+тыр* мүчөсү менен жасалган түрлөрүн «прошедшее субъективное время» деп атап, сүйлөмдө дайыма баяндооч болуп келерин белгилеген (Орузбаева, 1955: 26-б.). Анын бир канча фонетикалык варианттарда айтыларын белгилейт: *-ыптыр (-иптир, -уптур, -үптүр)*, *-ыпыр (-ипир, -упур, -үпүр)*, *-ыпмын (-ипмин, -упмун, -үпмүн)* и др. (Орузбаева, 1955: 26-б.). Булардын жак мүчөлөрдүн бардыгы менен бардыгы менен айкалышып келген түрлөрүнүн бардыгын эле ушул мүчөнүн варианттары деп, мисалы, *-ыптырмын, -ыптырсың...*, *-ыпсың, -ипсиң, -упсуз ж.б.*, эсептей берсек, варианттары абдан эле көп болуп кетет. Өткөн чактын мүчөсүнөн жак мүчөлөрдү айырмалап, алардын ар бирин өз алдынча уланды мүчө экенин унутпашыбыз керек. Жекелик жана көптүк санда бул мүчөнүн оң мааниде айтылышы жана терс мааниде болуп айтылыш үлгүлөрүн таблица түрүнө келтирип алардын ар бир жакта келген көрүнүштөрүн көрсөтүп берет (Орузбаева, 1955: 26-30-б.). Өткөн чак мүчөсүнүн *-ыптыр, -ыпыр, -ыпмын* болуп үч түрдүү болуп өзгөрө берип бири-бирин алмаштыра берип параллелдүү колдонула берген түрлөрүн кыргыз тилинин башка түрк тилдеринен өзгөчөлөнгөн спецификалык морфологиялык белгиси катары көрсөтүлөт. «Параллельное использование трех вариантов формы на *-ып* (то есть *-ыптыр, -ыпыр, -ыпмын*) является одной из специфических особенностей киргизского языка в отличие от некоторых других тюркских языков» (Орузбаева, 1955: 30-б.) деп жазып, андай айырмачылыктарды мисалдар менен көрсөтүп берген.

Өткөн чактын бул мүчөсүнүн биринчи бөлүгүн окумуштуулар байыркы деп айтышат. Бул мүчөнүн Орхон-Енисей жазууларында жолугары П. М. Мелиоранский, Корш, С. Е. Малов, Поцелуевский, Решетов ж.б. окумуштуулардын эмгектеринде белгиленген. Чакчылдын өткөн чакты билдирген формасынын мүчөсү катары окуу китептерде, окуу куралдарда айтылып келет (булар тууралуу кийинки главаларда сөз болот).

Кыргыз тилиндеги этиштин *-чу* мүчөсү менен уюшулган түрлөрүн «прошедшее длительное время» деп атап, ага карата талдоо жүргүзгөн. Ар кайсы кырдаалдарга жараша ар кандай эитштерге жалганган учурларына илик жүргүзүп келип, «сочетание аффикса *-чу* с глаголом «бол – быть» выражает однократное действие с оттенком идеи категоричности» (Орузбаева, 1955: 47-б.), деп тыянак чыгарат. Биздин оюбузча, мында бир жолку гана аткарылган кыймыл-аракет менен кошо кыймыл-аракеттин кайталангандыгын билдирген маанилер да боло берет. Мисалы, *бул жерде дайыма улак тартыш болчу*. Бул жерде этиштин өткөн чагынын *-чы* формасында «улак тартыштын бир канча ирет ойнолгондугу» баяндалып, кыймыл-аракеттин кайталангандык мааниси туюндурулуп жатат. Монографиянын акыркы главасында «э» жардамчы этишинин өткөн чак маанилеринин уюштурулушундагы ролу жөнүндө изилдөөлөрүнүн натыйжалары айтылган. Келер чактын *-мак, -макчы* формаларына эле жардамчы этишинин кошулушу менен келер чак эмес, өткөн чак маанисинин жаралгандыгын белгилеп, мисал келтирет: *кинога бармакчы элем* (Орузбаева, 1955: 59-б.). Академик Б. О. Орузбаева монографиясында кыргыз тилиндеги өткөн чакты уюштурган мүчөлөрдүн келип чыгыш тарыхына жана ошол мүчөлөр аркылуу

кыргыз тилинин башка түрк тилдеринен айырмаланган өзгөчөлүктөрүнө токтолгон. Өткөн чактын *-ды*, *-ган*, *-ып+тыр*, *-чу* форма мүчөлөрүнүн кыргыз тилиндеги грамматикалык башка каражаттар менен айкашып келген жактарына да өзгөчө токтолуп тиешелүү корутундуга келген.

Изилдөөнүн аягында кыскача тыянак чыгарып, кыргыз тилиндеги өткөн чак формаларынын маанилик жактарына учкай гана мүнөздөмө берип өтөт. Алардын спецификалык өзгөчөлүктөрү боюнча минтип жазат: «... специфическая особенность формы на *-ды* заключается в том, что она выражает факты, относящиеся к прошедшему определенному, конкретному, достоверному времени и не вызывая сомнения у говорящего» (Орузбаева, 1955: 59-б.), «... форма на *-ган* также обладает своей специфической особенностью, которая заключается в том, что она, в отличие от формы на *-ды*, выражает действие или состояние предмета вообще в прошлом, не указывая на конкретный (определенный) отрезок времени» (Орузбаева, 1955: 59-б.), деп мүнөздөмө берген. Этиштин *-ыптыр* мүчөсүнүн өткөн чактык маанилерин өзбек тилиндеги А. Н. Кононов көрсөткөн «момент следствия, момент сомнения, момент исторической передачи и момент внезапного умозаключения» маанилик оттенкторуна туура келет деп айтат (Орузбаева, 1955: 60-б.). Этиштин төртүнчү түрүн «глагол, сочетающийся с аффиксом *-чу*, выражает прошедшее длительное действие или состояние предмета с оттенком общности» (Орузбаева, 1955: 60-б.), деп жазган. Бирок, кыргыз тилиндеги этиштерге өткөн чактын *-чу* мүчөсү жалганганда узакка созулган гана өткөн чак эмес, кайталанып айтылган өткөнчак маанилерин да жарата турганы белгилүү эмес беле. Кыскасы, Б. О. Орузбаева кыргыз тилиндеги өткөн чакты 1) биротоло бүткөн анык (айкын) өткөн чак - «прошедшее определенное (категорическое) время»; 2) (качан аткарылганы) белгисиз өткөн чак - «прошедшее неопределенное время»; 3) субъективдүү өткөн чак - «прошедшее субъективное время»; 4) узакка созулган өткөн чак - «прошедшее длительное время» деп төрткө бөлүп караган. Натыйжада өткөн чак маанилеринин айрым бир көрүнүштөрү изилдөөлөрдүн сыртында кала берген.

Ошентип бул изилдөөдө, негизги багыт, тарыхый келип чыгышы, бул мүчөлөрдүн башка морфемалар менен айкашуу-айкашпастыгы, берген жалпы маанилери боюнча башка түрк тилдеринен кыргыз тилинин өзгөчөлөнгөндүгү сыяктуу маселелер каралып, кыргыз тилиндеги өткөн чак маанилеринин көп кырдуулугу, ар кайсы кырдаалдарга жараша өткөн чактык түрдүү маанилердин, маанилик белгилердин жаралыш маселелери Б. О. Орузбаеванын изилдөөсүнө четте калган. Андан тышкары, жогоруда белгиленгендей, белгилүү тилчи С. А. Давлетов жогорку окуу жайлардын студенттери үчүн жазган окуу китебинде белгилеп, келечекте изилдөөнү күтүп турган маселелер да бар деп жазган ойлору бүгүнкү күнгө чейин атайын изилденбей, ачык калып келаткан маселе болуп саналат. Мына ошондуктан, бизден мурдагы изилдөөлөргө, айрыкча академик Б. О. Орузбаеванын эмгектерине жана жогорку жана атайын орто окуу жайлар үчүн жазылган окуу китептердеги жетишкендиктерге таянып, алардагы чагарылган тыянак-корутундуларды улантып, кийинки жылдардагы кыргыз тил илиминин жетишкендиктерине негизденип, кыргыз тилиндеги өткөн чак маанилерин тереңдетип атайын лингвистикалык планда изилдөөгө багыт алдык.

Этиштин өткөн чак маанилери грамматикаларда **айкын** өткөн чак, **жалпы** өткөн чак, **капыскы** өткөн чак жана **адат** өткөн чак деп ажыратылып белгиленип окутулуп келе жатат. Ал эми түркологдордун булардан башка да бир канча өткөн чактык маанилерди көрсөтүп белгилешкенин тиешелүү адабияттарга обзор жүргүзүп, мисалдарын келтирип өтүк. Бирок, кыргыз тил илиминде этиш сөз түркүмүнүн өткөн чак маанилеринин терең изилдене элек экендиги белгиленди. Ошентсе да белгилүү тилчи-окумуштуу С. А. Давлетов чекесин чыгарып, азыркы кыргыз тилинде өткөн чак этиштерде грамматикалык маанилердин бир топ арбын экендиги атайын изилдөөлөргө алынбай келе жатат. Азыркы

кыргыз тилинин көркөм адабиятта, публицистикада жана элдик оозеки чыгармаларда айтылыш фактыларынан этиш сөздөрдүн кыймыл-аракеттин жана ал-абалдын өткөн чактагы маанилеринин өтө ар түрдүү экендиги байкалды.

Адабияттар:

1. Абдувалиев И. Кыргыз тилинин морфологиясы. - Бишкек, 2008. 59-60-б.
2. Абдувалиев И., Сыдыков Т. Азыркы кыргыз тили: Морфология. - Бишкек, 1997. 197-205-б.
3. Давлетов С., Кудайбергенов С., Азыркы кыргыз тили: морфология - Фрунзе, 1980: 173-176- б.
4. Тыныстанов, Кыргыз тилин морфологиясы – Фрунзе, 1934:2-том 58-б.
5. Орузбаева Б. О. Формы прошедшего времени в кыргызском языке. – Фрунзе, 1955. 30-60-б.
6. Ибрагимов С. Тил илиминин негиздери. Жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн. Бишкек, 2000.
7. Орузбаева Б. О. Словообразование в киргизском языке. – Фрунзе: Илим, 1964. 30-60-б.

* * *

УДК 633-88

“МАНАС” ЭПОСУНДАГЫ ДАРЫ ӨСҮМДҮКТӨРДҮН КОЛДОНУЛУШУ ЖАНА СҮРӨТТӨЛҮШҮ

Калаева Гүлүм Садибакасовна-улук окутуучу
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ
gkalaeva@mail.ru

Байгозуева Назгул Мамасалиевна –окутуучу
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ
nbaigozueva@mail.ru

Аннотация: Бул макалада “Манас” эпосундагы өсүмдүктөр дүйнөсүнүн сүрөттөлүшү, айрым дары өсүмдүктөрдүн колдонуу багыттары изилденди. Эпостогу дары чөптөрдүн аталышы, дарылык максатта колдонуу багыттары менен дары өсүмдүктөрдүн орусча – латынча аталышы, активдүү курамы, азыркы медицинадагы колдонуу багыттары салыштырылды.

Түйүндүү сөздөр: дары чөп, “Манас” эпосу, уулжемил, мээр чөп, мумия, апийим, күчала, өсүмдүктөр.

ПРИМЕНЕНИЕ И ОПИСАНИЕ ЛЕКАРСТВЕННЫХ РАСТЕНИЙ В ЭПОСЕ “МАНАС”

Калаева Гүлүм Садибакасовна-ст. препод.
ЖАГУ имени Б.Осмонов
gkalaeva@mail.ru

Байгозуева Назгул Мамасалиевна –препод.
ЖАГУ имени Б.Осмонов
nbaigozueva@mail.ru

Аннотация: В этой статье исследовано описание и некоторые направления применения растительного мира в эпосе “Манас”. Исследовано латинское, русское названия и биохимические активные вещества лекарственных растений. Рассмотрено области применения для лечебной цели, а также сравнено применения в современной медицине.

Ключевые слова: эпос “Манас”, лекарственные растения, Ферула вонючая, женьшень, опиум, мумия, чилибуха.

APPLICATION AND DESCRIPTION OF MEDICINAL PLANTS IN THE EPIC “MANAS”

*Kalaeva Gulum Sadibakasovna-st. lecturer**ZHAGU named after B. Osmonov**gkalaeva@mail.ru**Baygozueva Nazgul Mamasalievna - lecturer**ZHAGU named after B. Osmonov**nbaigozueva@mail.ru*

Annotation: *This article explores the description and some directions of the application of the plant world in the epic "Manas". The Latin, Russian names and biochemical active substances of medicinal plants have been investigated. The fields of application for therapeutic purposes are considered, as well as applications in modern medicine are compared.*

Key words: *epic "Manas", medicinal plants, stinking Ferula, ginseng, opium, mummy, Strychnosnux-vomica*

“Манас” эпосу - кыргыз элинин басып өткөн тарыхы жана калыптануусундагы энциклопедиялык мурас. Анда кыргыздардын ар түрдүү түшүнүктөрү менен катар табият менен карым катышы, жаратылыш тууралуу билимдери да орун алган. “Манастын” түрдүү варианттарында өсүмдүктөр жөнүндөгү маалыматтар өтө бай жана ар түркүн. Эпостун манасчы Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча жарык көргөн төрт томдугунда өсүмдүктөрдүн 70ке жакын атоолору кезигип, алар түрлөрүнө, өзгөчөлүктөрүнө жараша так берилген. Алардын ичинде токой, бак, чер бак, гүл бак, бакча, бетегелүү шибер, дарак, бадал, чөп сыяктуу жалпы систематикалык түшүнүктөр азыркы ботаника илимине дал келгидей туура колдонулса, чырпык, сабак, гүл, тамыр, жалбырак, дүмүр сыяктуу өсүмдүктөрдүн органдары даана айтылат.

Эпосто өткөн окуялар жер-жерлердеги өсүмдүктөрдүн таралуусуна карай шиберлүү бетеге, какырдын бадалдар, ийне жалбырактуу токой, саздуу, нымдуу жер, суу бойлоп өскөн жекендүү, камыштуу аймак деп өсүмдүк жабуусуна карай сүрөттөлөт. Көбүнесе токой тууралуу айтылат, токой дарактарына көп басым жасалат. Манастын туулуп өскөн жери Алтай өрөөнүнүн “бугу оттогон жерлери, булуңдуу токой черлери” жөнүндө айтылып, “бери жагында кырк күндүк, караңгы токой черлери” деп Алтайдын токойго бай өрөөнүн сүрөттөйт. Ошондой эле ар бир жердин өзүнө жараша өзгөчөлүктөрү менен сүрөттөлөт. Алтайдан Анжыян өрөөнүнө көчүп келгенде жер жайнаган жемиштери айтылса, Талас өрөөнү жөнүндө “алчасы чирип көң болгон, алмасы жатып дөн болгон” деп Таластын мөмө жемиштүү өсүмдүктөргө бай флорасы сүрөттөлөт. Эпостун айрым окуялары Тажикстанда өтөт да “ жаткан жаңгак сууда бар, алма, бадам жуда бар, алча, жүзүм буда бар “ деп өсүмдүк дүйнөсүнө суктануу менен айтылат. Көкөтөйдүн ашын өткөрүү үчүн Каркырага көчүп барганда “үзөңгүдөн чөп экен, бетеге белден бураган” шиберлүү аймак экени айтылат. Эпостун ичиндеги жүрөк титиреткен кармашууларга, жеңүү менен жеңилүүгө жык толгон Чоң казат “текчеден гүлү ачылган, жемиши жерге чачылган” кооз, көркөм өсүмдүктүү Кытай жергесинде жүрөт.

Ошондой эле С. Каралаевдин вариантында:

Алмасы бышып көң болгон

Жаңгагы бышып сай толгон

Кызгалдак чөбү кылкылдап

Кымыздык чөп, ышкыны

Тегиз бышып былкылдап

Жаткан экен Ак-Талаа

Ортосунда оргуган булак суусу бар

Жылтыргандуу шыбагы

Жыргалдуу экен убагы (55-бет) деп малга тоют, адамга күч-кубат берчү кымыздык, ышкын өсүмдүктөрүн даңазалоо менен Ак-Талаа жергеси сүрөттөлөт.

Өсүмдүктөрдү дары каражаты катары пайдаланганы тууралуу эпостун ичинде бир нече ирет айтылат. Дары өсүмдүктөрдүн жеке дарылык касиеттери жана дары топтомдору катары колдонулуп келгени төмөнкү мисалдарда көрүнүп турат. Алсак, “Уулжан берип ичинен, эски дартын буздуруп” – деп уулжан чөбүнүн денени тазалоочу, калыбына келтирүүчү дарылык касиети белгиленет. Эпостун айрым варианттарында ушул эле дары “уулжемил” деген ат менен берилгени кездешет.

“Уулжемил деген дарысын

Жутуп алды баарысын

Аккан каны басылып

Умачтай көзү ачылып” – деп уулжемил чөбүнөн кан токтотуучу, кубат берүүчү дарылык касиетин айтышкан.

Ал эми С. Каралаевдин вариантында уулжемил дарысы “оржемил” деген аталыш менен берилип, дарылык максатта кеңири пайдаланганын төмөнкү мисалдардан көрө алабыз:

Сом жеринде ок бар деп

Тинтүүр менен копшутуп

Ок жуткуруп окшутуп

Кустурма берип кустуруп

Жүрөктөгү кара кан

Оржемил берип буздуруп – деп оржемил чөбүн кан токтотуучу, тазалоочу, калыбына келтирүүчү максатта пайдалангандыгы да уулжемил чөбүнүн башкача аталышы экендигин далилдеп турат.

“Мажму ат-таворихте” Манаска уу берип, эс учун билбей өлгөнү жатканда ага уунун күчүн таратуучу дары катары апийимди колдонгондугу айтылат. Ал дарыны Жалал-ад-Дин аттуу адам Манастын оозуна күнүнө бир тамчыдан тамчылатып отуруп, 10 күн дегенде Манас көзүн ачат. (Мажму ат-таварих КФ, 5114-инв., 65-б). Эпостун орусча котормосунда В.А. Ромадиндин түшүндүрмөсүндө ал дарыны “тирьяк” деп аталат да, эки маанини билдирген: биринчиси- уунун күчүн тарата турган дары, экинчиси – апийим.

Мээр чөптү (жень-шень) эпосто согушка аттангандагы баатырларга дарылыкка, ал эми минген аттарына күлазыгы катары колдонушкан.

Ала жүрсөн күлазык

Атка берээр мээр чөп

Каран түн башка түшкөндө

Кереги мунун тиет деп

Кудус менен Мысырдан

Муну койбой чалдырган

Эр Шуутуну жиберип

Белек кылып алдырган

Бармактайын чайнаса

Адамдын мээрин кандырган

Беш талын катып чайнаса

Тулпардын суусун кандырган – деп алыстан алынып келинген, күчтүү дары өсүмдүк экендиги баса белгиленет.

Ийсең, жуушаң чөбү бар

Издегендин көбү бар

Орол тоонун учу бар

Ойлосоң сонун ушулар. Жуушаң иран тилинен келген, кыргызча эрмен дегенди билдирет.

“Эрменден жеп эмиреп” деп деген саптарда жуушаң чөптүн касиети жөнүндө да айтылат.

Сагынбай Орозбаковдун вариантында “Күчү кайтып калат деп

Күчала туурап салдырган

Алдырып келип арагын (С.О. 2. 248) – деп уулуу өсүмдүк болгон – күчала жөнүндө айтылат. Күчала Азия элдеринде байыртадан бери белгилүү болгон уулуу өсүмдүк. Кыргыз элдик медицинасында күчаланы сууга кайнатып, сүткө салып же кымызга ачытып узак убакыт оорудан күч-кубаты начарлагандарга, эски ооруларды айыктырууга колдонулган. Мындан сырткары,

“Күндүз кымыз, түнү кыз

Күүлдөгөн эр кыргыз,

Күчала салып ашына

Балээни салып башына – деп күчаланы эркектин бел кубатын күчтөндүрүүчү касиетин туюндурат.

Алты-жети жанаяк

Чар дары кылып жуткузса

Казактардын эр Көкчө

Умачтай көзү ачылды

Ооруган жери басылды (С. Каралаев). Мында чар дары деп бир нече чөптөрдүн кайнатмасына 4-5 бөлөк тамырларды майда ийлеп жуурулуп жасалган дары топтому жөнүндө айтылат. Мындан сырткары “Буту-колу сынганда, Момия дары издешип” - деп мумия дары топтомунун сынык жарааттарына колдонулганын айтылат.

“Манас” эпосундагы даары-дармек өсүмдүктөрдүн орусча, латынча аталышы, химиялык курамы, азыркы медицинада колдонулуусу жөнүндө төмөнкү таблицадан көрүүгө болот:

№	“Манас” эпосунда дары өсүмдүктөрдүн аталышы	“Манас” эпосунда дары өсүмдүктөрдүн колдонуу аймагы	Дары өсүмдүктүн орусча жана латынча аталышы	Курамындагы активдүү заттары	Азыркы медицинада колдонуу багыттары
1.	Уулжан – уулжемил - оржемил	Кан токтотуучу, тазалоочу, калыбына келтирүүчү	Ферула вонючая - <i>Ferula tenuisecta</i>	25-60% чайыр – ферул кислотасы, терпен, карбон кислотасы, кумарин	Кабылдоолорго каршы, бактерияларга каршы, жалпы денени чыңдоочу, шишиктерге каршы.
2	Апийим, тирьяк	Тазалоочу, калыбына келтирүүчү, күч кубат берүүчү	Опиум, опий <i>Papaver somniferum</i> .	20 алкалоиддерден турат: 10% кодеин, 0,5% наркотин, тебаин, папаверин	Күчтүү оору басуучу каражат
3	Мээр чөп, тирьяк (татар тилинен)	Күч кубат берүүчү, ооруну басуучу, кошумча тоют	Женьшень- (<i>Panax ginseng</i>) —	Сапонин, ксатриол, пептид, полисахарид, С,В тобундагы витаминдер, макро-микроэлементтер	Мээр чөп кандын айлануусун жакшыртат, эске тутууну жакшыртат, жүрөк кан тамыр ооруларын алдын алат, жараатты жакшыртат.
4	Эрмен - жушаң	Кошумча тоют,	Польнь горький - <i>Artemisia absinthium</i>	сесквитерпендик лак тондор, гликозиддер, сапонин, флавоноиддер, артемизин,	Мите курттарга каршы, аппетитти ачуучу, тамак сиңирүү органдарын калыбына келтирүүчү

				органикалык кислоталар.	
5	күчала	Алсыздыкка каршы, эски оорулардан арылууга, эркектердин бел кубатын күчтөндүрүүчү	Чилибуха - <i>Strychnos nux-vomica</i> .	Күчаланын уругу 2-3% индоловый алкалоидден, 47% стрихин, бруцин, хлорогендик кислотадан, алкалоидден турат.	Айыз келүүнү калыбына келтирет, фиброздук мастопатияга каршы, анализатордук органдарды жакшыртууга колдонулат.
6	Чардарынын курамы: жыпар мончок, залжабил, дорчин, седана, кардамон, хуаджо	Ооруну басуучу, кубат берүүчү, заара кубалоочу, жаш балдардын сийдигин кармоочу, табарсык, белдин ооруларын басуучу.	Гвоздика ароматная – <i>Syzygium aromaticum</i>	Эфир майы (20%), гликозиддер, витаминдер А, В1, В2, РР, С, эвгенол (70%), минералдык заттар	Дүүлүктүрүүчү, ооруну басаңдатуучу, кабылдоолорго каршы
			Имбирь - <i>Rhizoma Zingiberis</i>	1,5-2% чейин цингиберен, 70% терпендер, камфен, борнеол, цинеол, гингерол	Артрит, артроз, остеоартроз, аш казан жарааты, атеросклероз, кан тамырларга
			Корица - <i>Cinnamomum verum</i>	Эфир майлары: циннамаль, эвгенол, корич альдегид кислотасы	Ароматерапия, суук тийүүгө каршы, кант диабетине каршы
			Тминь - <i>Carum carvi</i>	витаминдер А, Е и D, бета-каротин, кальций, фосфор, темир, жез жана башка макро- жана микроэлементтер, флаваноид, фитостереол	Тукумсуздук, суук тийүүгө каршы, жел айдоочу, рак шишиктерин алдын алуучу, тамак сиңирүү органдарынын ооруларына каршы
			Кардамон - <i>Elettaria cardamomum</i>	3—8 % эфир майлардан, терпинеол, терпин, илацетит, цинеол.	Жалпы тонус берүүчү, ашказан секрециясын күчөтүүчү, булчундардын жыйрылуусун күчөтүүчү
			Ясень маньчжурская - <i>Fraxinus</i>	Кумарин, тритерпеноиддер, алкалоиддер, С витамини	Ооздун кургоосуна каршы, ичеги карындын колит оорусуна, ичеги-карын

			<i>mandshurica</i>		жараатына каршы

Жогорку таблицадан көрүнүп тургандай эпостогу дарылык максатта колдонулган өсүмдүктөрдүн курамындагы активдүү заттар менен азыркы кездеги изилденген дарылык касиеттеринин көпчүлүгү дал келет деп жыйынтык чыгарууга болот.

Корутунду:

1. “Манас” эпосундагы аймактарды, жерлерди сүрөттөөдө ошол жерге мүнөздүү болгон флоралык курамына мүнөздөмө берилүү аркылуу сүрөттөлгөн.
2. Өсүмдүктөрдүн биргелештиги, өсүмдүк органдары азыркы ботаника илимине дал келгендей берилген.
3. Дары өсүмдүктөр менен бирге дары топтомдорун пайдалангандыгы жөнүндө маалыматтар жазылган.
4. Негизинен эпостогу дарылык максатта колдонулган өсүмдүктөрдүн курамындагы активдүү заттар менен азыркы кездеги изилденген дарылык касиеттеринин көпчүлүгү дал келет деп жыйынтык чыгарууга болот.

Адабияттар:

1. Жохова Е.В., Гончарова М.Ю, Повыдыш М.Н. 2016. “Фармокогнозия” Минск.
2. Ботбаева М.М. 2003-2004. Ботаника. Систематика 1-бөлүм. Б.: Айат,
3. Ботбаева М.М. 2007-2004. Растительный мир Кыргызстана. Бишкек.
4. "Манас" энциклопедиясы 1-4 томдор.-Б.,1995
5. Исаков Б. "Манас" эпосун окутуу- Ф.,1989

* * *

УДК:82.94

ГЕНЕРАЛ С.САМСАЛИЕВДИН МЕМУАРДЫК ЧЫГАРМАЛАРЫНЫН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Курманалиева Гүлнуркан Жакыпбековна
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ ТИПФнын улук окутуучусу,
e-mail: gulnur2379@mail.ru

Аннотация: Макалада кыргыз улутундагы аскер адамдарынын Улуу Ата Мекендик согуш жөнүндөгү мемуардык чыгармалары тууралуу, асыресе, генерал С.Самсалиевдин эскерүүлөрү жөнүндө сөз болуп, улуттук мемуардык чыгармалардын контексттиндеги орду менен өзгөчөлүктөрү талдоого алынат

Түйүндүү сөздөр: адабият, образ, мемуар, согуш, аскер башчы, легенда, фронт, комиссариат, баатырдык, кайра куруу.

ОСОБЕННОСТИ МЕМУАРНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ГЕНЕРАЛА С.САМСАЛИЕВА

Курманалиева Гүлнуркан Жакыпбековна
Старший преподаватель, ЖАГУ ТИПФ им. Б. Осмонова,
e-mail: gulnur2379@mail.ru

Аннотация: В статье речь идёт о мемуарах кыргызских военачальников, рассказывающих о Великой Отечественной войне. Анализируются мемуарные труды и отличие этих книг генерала С.Самсалиева в контексте мемуаров кыргызской литературы.

Ключевые слова: литература, образ, мемуары, война, военачальник, легенда, фронт, комиссариат, героизм, перестройка.

FEATURES OF THE MEMOIRS OF GENERAL S.SAMSALIEV

Kurmanalieva Gulnurkan Zhakybekovna
Senior Lecturer, B. Osmonov JASU TIPF,
e-mail: gulnur2379@mail.ru

Abstract: *The article deals with the memoirs of Kyrgyz military leaders telling about the Great Patriotic War. The author analyzes the memoir works and the difference between these books by General S. Samsaliev in the context of memoirs of Kyrgyz literature.*

Key words: *literature, imagery, memoirs, war, military commander (warlord), legend, front, commissariat, heroism, overhaul.*

Улуу Ата Мекендик согуштагы улуу жеңиштин 25 жылдыгынан соң, башкача айтканда 1965-жылдан кийин мурдагы Советтер Союзунун аскер башчылары (маршалдар, генералдар ж.б.) улуу согуштун учурундагы кыйынчылыктар менен азап-тозокторду, советтик аскер башчылыгы менен катардагы жоокерлердин айтып бүткүс эрдиктерин, дегеле өздөрүнүн аскер адамы болуп калыптаныш жолун эл турмушунун ажырагыс бир бөлүгү катары баяндаган мемуардык китептерин жарыялай башташты. Бул иштин жапа тырмак колго алынышына, албетте, улуу аскер башчы, өмүрү легендага айланган маршал, төрт жолку Советтер Союзунун Баатыры Георгий Константинович Жуковдун дээрлик он жыл бою жазган, бир нече томдон (1969-жылкы 1-басылышынын 1985-жылкы 8-басылышында 2 томдук болуп басылып жүргөн бул эскерме китеп 1988-жылкы 9-басылышынан тартып үч томдук болуп басыла баштады) турган “Воспоминания и размышления” деп аталган атактуу мемуардык китебинен кийин даңазалуу аскер башчылар Константин Константинович Рокоссовскийдин “Солдатский долг”, Александр Михайлович Василевскийдин “Дело всей жизни”, Иван Степанович Коневдин “Записки командующего фронтом”, Родион Яковлевич Малиновскийдин “Солдаты России” деп аталган ж.б. эскерме китептер биринин артынан бири жарык көрө баштады. Алардын айрымдары эне тилибизге да которулуп, өзүнчө китеп болуп калың элге жетти...

Албетте, кыргыз элинин өткөн өтүмүшүндө эпикалык баатырлар, эл-жери үчүн башын канжыгага байлап, канын көөкөргө куйган азаматтар көп эле болгону менен ХХ кылымдагыдай кан күйгөн апаат согушка катышып көргөн эмес эле биздин калк. Дегеле илимий адабияттарда айтылып жүргөндөй, ...жер шарында жашаган калктын 80 %дан ашууну тартылып, кандуу кагылыштар 40 өлкөнүн аймагында жүргөн, ага катышкан жалаң аскерлердин саны 110 миллионго жеткен, анын 60 миллионго жакыны согуш талаасынан кайтпай калган улуу алааматта СССР 26,6 миллион адамынан ажыраган. (*Великая Отечественная война 1941 – 1945. Книга для чтения: в 2 частях. Часть 1. – М.: ОЛМА – ПРЕСС, 2005, 6 – 29-беттер*). Мына ушундай улуу кыргызда кыргыз насилдүү атуулдардын дээрлик баарысы согуштун тим алдыңкы чегинде, душман менен бетме-бет келген биринчи катардагы окоптордо салгылашты. Капитандык чинден (аны да айрым-айрым гана бирлери алган) жогорку аскерий даражага ээ болбогон (албетте, мындай абалда болуунун өзүнүн тарыхый себеби бар экенин баарыбыз билебиз) кыргыз жоокерлер бүтүндөй бир фронтторду, же армияларды, же болбосо дивизиялар менен корпусстарды, жок дегенде полкторду башкарган аскер башчылык кызматтарда болушуп, тээ арттагы атайын даярдалган көзөмөл пункттарында турнабайды көзгө такап алып, алыстан алоолонгон согуш талааларына көз салып, алыстан буйрук берип башкарып туруу даражасында болушпады. Тескерисинче, ошол алоолонгон согуш талааларында жанды оозго тиштеп алышып, душман менен бетме бет туруп кырчылдаша салгылашкан топтун арасында, алдыңкы чекте, окопто болушту ар качан. Советтер Союзунун Баатыры деген ардактуу наамды алган Калыйнур Үсөнбеков менен Кыргыз ССРинин Аскер комиссариатын (Коргоо министрлигин) 15 жылдан ашуун (1958 – 1974) башкарган, кыргыз аскерий адамдарынын арасынан эң биринчи болуп 1962-жылы генерал-майор наамын алган

Султаналы Самсалиевдер Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында дал ушундай “окопдук офицерлерден” (“окопные офицеры”) гана болушканын, ал эми Советтер Союзунун Баатыры, кийин эгемендикке ээ болгонубузда Кыргызстандын Президентинин жарлыгы менен генерал-майор чинине ээ болгон Дайыр Асанов офицердик даражанын эң эле төмөнкүсү болгон кенже лейтенант деген чинди согуш бүткөн соң, 1946-жылы гана алганын эске алчу болсок биздин улутташтарыбыздын Улуу Ата Мекендик согуш тууралуу мемуардык китептерди жазуусу ошол 60 – 70-жылдары анча реалдуу эмес эле.

Албетте, алар жыл сайын 23-февралга, 9-майга карата журналисттерге мекенчилдик духундагы маектерди беришип, кийинчерээк – 80-жылдардан тартып өздөрү да – алгач кыска-кыска, андан соң көлөмдүүрөк – эскерүү баяндарды жаза башташты.

Жогоруда ысымдары аталган улутташ аскерий адамдарыбыздын эң улуусу, айтылып өткөндөй, Кыргыз ССРинин Аскер комиссариатын (Коргоо министрлигин) 15 жылдан ашуун (1958 – 1974) башкарган генерал-майор Султаналы Самсалиев 1920-жылы азыркы Чүй облусунун Аламүдүн районундагы Арчалы айылында туулган. Айылдык мектепти аяктаган соң гидромелоративдик техникумда окуп, анан 1939-жылы пединституттун география факультетинин 2-курсунда окуусун улантат. Бирок ошол эле жылы Кызыл Армиянын катарына чакырылат. Бул тууралуу кийин-кийин генерал өзү минтип эскерет. Маектешинин:

“– Султаналы Саткыналиевич, когда и как Вы попали в армию?” – деген суроосуна генерал төмөнкүчө жооп берет:

“ –Это произошло в 1939 году. Сессией Верховного Совета СССР был принят новый Закон «О Всеобщей воинской обязанности». По этому Закону граждане, имеющие среднее образование призывались по достижению 18 лет. Вот тогда я, будучи студентом первого курса географического факультета Педагогического института, был призван в армию и волею судьбы попал в распоряжение Внутренних войск.”

Андан ары аскердик күндөрү тууралуу төмөндөгүлөрдү баяндайт:

“Наш учебный 73-й полк дислоцировался в Смоленской области, в городе Рославле. Пройдя там кратковременную подготовку я с группой таких же молодых солдат был направлен по гарнизонам, отвечающим за охрану и безопасность особо важных стратегических объектов – железнодорожных сооружений по всей Белоруссии. Я попал в 76-й полк Внутренних войск НКВД, который входил в состав 3-й дивизии по охране железобетонных сооружений, штаб которой находился в городе Могилеве.”

НКВД (Народный комиссариат внутренних дел), азыркыча айтканда, Ички иштер министрлиги. Болочок генерал, өзү айткандай, “тагдырдын буйругу” (“волею судьбы”) менен Ички иштер министрлигинин карамагындагы аскердик бөлүккө түшөт.

Генерал С.Самсалиевдин андан аркы эскерүүлөрү жоокерлик күндөрүн, аскердик кызматтын учурунда жетишкен ийгиликтерин баяндоо менен уланат. Генерал буларды айтат: “Приходилось служить в гарнизонах, дислоцированных на берегах рек Днепр, Друть, Свислочь, Неман. А перед войной нас направили к западным границам СССР – на усиление гарнизонов Западной Белоруссии.

– Вы сказали, это было перед войной? За сколько дней или месяцев?

– Оставались месяц или два до начала войны – 22 июня 1941 года и совсем немного до конца моего срока службы в рядах Советской Армии. К тому времени я уже был опытным и закаленным воином, познавшим все «прелести» солдатской службы, подтянутым, вымуштрованным, прекрасно знающим порядки и устав военной службы.

В подтверждение этих слов могу привести, что в 1940 году я получил высшую солдатскую награду – значок «Отличник РККА», а в феврале 1941 году мне присвоили воинское звание «замполитрука», которое приравнено к званию «старшина».

Звание «замполитрук» присваивается солдатам, отличающимся грамотностью и ответственностью, чтобы они могли помогать политрукам проводить политические

занятия, политинформации среди личного состава. Надо сказать, что в те годы общеобразовательный уровень солдат был не очень высоким, а я был призван в армию студентом института, стал отличником РККА - одним из первых получил это звание, с которым мне и пришлось встретить начало Великой Отечественной войны.”

Көрүнүп тургандай, жаш жоокер аскердик даярдыктан эң мыкты өткөн эле, бирок, болгону «Отличник РККА» гана болчу, башкача айтканда, «старшина» гана эле.

Ал эми кан күйгөн согуштун башталышын биздин жердешибиз майдандын эң алдыңкы чегинде жүрүп тосуп алды. Канмайдандын алгачкы айларындагы советтик аскерлердин башына түшкөн апаат күндөр, жеңилүүлөр менен чегинүүлөрдүн баарысын башынан өткөрдү. Маектешинин:

“– Как все это начиналось лично для вас? Что в вашей памяти ассоциирует с началом войны?” – деген суроосуна генерал минтип жооп берет:

“– Смерть и разрушения, которые неслись к нам прямо с неба. Хорошо помню, как армада немецких бомбардировщиков проносилась в голубом небе, казалось, затмив ее полностью и навсегда, сбрасывая бомбы на населенные пункты на белорусской земле. Да и сами мы подверглись массивной бомбежке. Я бы назвал это концом света.

...Нашу часть бомбили с особой жесточенностью, за какие-то несколько часов они уничтожили все наши склады с боеприпасами и оружием. На территории части не осталось ни одного целого сооружения, и, не смотря на это, немец продолжал бомбить. Везде бушевали пожары, горели дома, постройки, слышались отчаянные крики людей, стоны раненных, брань. Неожиданно ко мне подбежали несколько гражданских лиц в сильном возбуждении, с испуганными глазами и отчаянием, написанным на их лицах.

– Что это? Что? Война? А, командир?

– Война, – ответил я.

– Что делать –то будем?

– Будем защищаться, – сказал я. Некоторые из гражданских лиц просили оружие, другие сразу же хотели вступить в ряды армии, чтобы, не мешкая, приступить к защите родины. Но что я мог предложить им и дать, когда у меня самого была одна винтовка, а мой командир лежал раненым в части. В самой части была полная неразбериха, хаос, творилось что-то непонятное. Кто-то кричал, что надо стрелять по вражеским самолетам, другие утверждали, что без разрешения и приказа сверху они не имеют права стрелять.

Только, спустя десять дней, 3 июля по радио выступил Сталин и сделал сообщение, что Германия нарушив Договор о ненападении, дружбе и сотрудничестве с СССР, без объявления войны, вероломно напала на Советский Союз. Он призвал Вооруженные силы страны сокрушить врага по всей линии фронта.”

Ардагер генерал согуштун бардык алааматын, андагы адамдардын айкөлдүгү менен карасанатайлыгын, баатырдыгы менен коркоктугун, мекенчилдиги менен чыккынчылыгын, боорукерлиги менен ташбоорлугун, акылмандыгы менен айлакерлигин бүт бойдон ачып берет эскерүүлөрүндө. Ал турсун согуш талаасында адамдар айлакерликтин түркүн түс жолдорун ойлоп табышкандыктарынан бери баяндап берет. Генерал минтип эскерет: “Прифронттовую обстановку накаляли сами немцы, переодетые в форму советских солдат. Они сеяли панику среди приграничного населения, взрывали мосты, телеграфные столбы, обрезали линии связи, уничтожали электростанции, делали все возможное, чтобы народ не мог организовать борьбу с ними. Это им удалось сделать в первые дни войны.

С одним из таких немецких десантов нам удалось встретиться носом к носу. Как потом выяснилось, они хотели захватить мост, чтобы мы не успели его взорвать. И если бы они первыми не открыли огонь, мы бы в них не стреляли, думая, что это свои. Завязалась перестрелка. Немцы были хорошо вооружены: у всех были автоматы, гранаты. И если бы не бронепоезд, который вышел прямо на них, трудно сказать, чем бы все это закончилось.

Оказавшись в окружении, немцы сдались. Люди из особого отдела сразу же их куда-то увезли. Чтобы помешать быстрому продвижению врага, была дана команда по уничтожению мостов. Сразу к линии наступления противника были направлены саперы, которые быстро подорвали все имеющиеся мосты”.

Баарыга белгилүү болгондой, айрыкча, 1985-жылкы М.С.Горбачевдун кайра куруу, ачык айтуу, демократиялаштыруу процессинин учурунда Улуу Ата Мекендик согуштун алгачкы айларында Советтик Армиянын жоготуулары тууралуу көптөгөн материалдар ачыкка чыгып, “Огонек”, “Московские новости”, “Комсомольская правда” сыяктуу басылмаларда ошол мезгилге чейин белгисиз, тагыраак айтканда, жашыруун сыр сыяктуу сакталып келген фактылар ачыкка чыкты. Айталы, 1937 – 1938-жылкы кандуу реперссиянын жылдарында Кызыл Армия дээрлик бүт бойдон аскер башчыларынан – полктун командирлерине чейин – ажырагандыгы, 1935-жылы “Советтер Союзунун маршалы” аскерий наамы киргизилгенде бул наам эң алгачкылардан болуп ыйгарылган беш маршалдын (Тухачевский, Ворошилов, Блюхер, Буденный, Егоров,) үчөө (Тухачевский, Блюхер, Егоров,) бейкүнөө атылгандары; эгер биз буга чейин Сталинграддын алдында немецтик-фашисттик армиянын 100 миңге жакын жоокерин колго түшүргөнүбүздү сыймыктануу менен айтып келсек, 1941-жылы июль – августта Киевдин алдында немецтик армия биздин 600 миң жоокерибизди, август – сентябрда Смоленскинин алдында 400 миң аскерибизди колго түшүргөндүгүн, сентябрь – октябрда Ржевонун тегерегиндеги токойлордо 550 миң жоокерибиз курчоодо калганын дагы да көптөгөн-көптөгөн жүрөк титиреткен маалыматтарды кайра куруу жылдарында билдик. Эгерде Советтик Армия Москвадан Берлинге чейин дээрлик төрт жылда жетсе, немецтик армия СССРдин эң батыштагы Брест чебинен Москванын четине чейин төрт гана айда кирип келгенин эле эске алчу болсок немецтик-фашисттик армия канчалык кубаттуу, канчалык кыйраткыч күчкө ээ болгондугун так, даана түшүнөбүз. Согуштун ошол алгачкы айларындагы адам чыдагыс кыйынчылыктарды генерал Самсалиев да жаап-жашырбастан минтип баяндайт: “На следующий день была дана команда к отступлению, все, что можно было унести, мы брали с собой, а остальное уничтожали. Брали самое необходимое: оружие, боеприпасы, продукты питания. Отступление шло параллельно с продвижением вперед немецких частей. Фронта как такового, фактически, не было. Никто не знал, где свои, а где немцы, и сколько еще предстоит отступить и где проходит в данное время линия фронта. Немцы часто устраивали на нас засады. Так на шестой день нашего отступления прямо перед нами выскочила бронемашина с автоматчиками, пулеметом, которые в упор стали расстреливать наших бойцов. И если бы не гранаты, которые мы взяли с собой в тележке, никто не знает, сколько бы полегло наших солдат”.

Мына ушундай оор, адам ыйлай турган абал. “Никто не знал... где проходит... линия фронта” – бул накта туңгуюк эмеспи. Анан калса: “Никто не знал, где свои, а где немцы...” Баарынан да: “Никто не знал... сколько еще предстоит отступить” – мындан өткөн тозок барбы. Тим Москванын алдына чейин чегинип жүрүп олтурарын эч ким билбейт али. Бирок, Советтик элдин, Советтик Кызыл Армиянын улуулугу, каармандыгы – мына ушундай каардуу душманды жеңгендигинде!

Генерал С.Самсалиев эскерүүлөрүндө согуштун алгачкы айларындагы Кызыл Армиянын жеңилүүлөрү менен чегинүүлөрүнүн тээ түпкү себептерин ачып берүүгө аракет кылат. Бул ишти жасоодо, албетте, жогоруда биз сөз кылып кеткен горбачевдук кайра куруунун учурундагы айкындык заманынын таасири ачык эле байкалып турат. Мурдагы жоокер эскерүүлөрүн төмөндөгүдөй ой толгоолор менен улантат: “Не секрет, что к войне мы не были подготовленными. Наши командиры были в полной растерянности, звонили в штаб, но и там, как мне представлялось, царил жуткая неразбериха. Хотя разговоры о войне шли давно и все чувствовали, что она неизбежна и вот-вот нагрянет, но от имени руководства страны не поступало четких сигналов и распоряжений об усилении обороны.

Это и было самым ужасным. Все разумные люди чувствовали, что на страну надвигается невиданная беда, но высшее руководство СССР в лице Сталина вместо того, чтобы заняться мобилизацией всех ресурсов, чтобы быть готовым дать отпор надвигающемуся врагу, предпринимало прямо противоположные действия. Даже накануне самого начала Великой Отечественной войны газетные полосы ведущих СМИ пестрели заверениями высшего руководства страны, что Германия остается верной СССР и что все слухи о якобы возможном нападении немцев на нашу страну – это гнусные провокации и происки врагов народа, которые нуждаются в самом жестком отпоре и пресечении. Это и было самым ужасным в те годы. На нашу границу вплотную надвигался грозный и безжалостный враг, обладающий самой боеспособной армией в мире – и в это же самое время вместо того, чтобы готовиться к защите своих рубежей, высшее руководство страной, продолжало политику чисток и репрессий в армии. Только прежде – в 1937 году и до того, в годы гражданской войны – массовым репрессиям подверглись офицеры и генералы, которые когда-то служили в царской армии, относились к белогвардейцам, но перешли в последствии на сторону Красной Армии и доказали свою верность стране, то на это раз был сделан упор на борьбу с теми, кто говорил о том, что на страну надвигается катастрофа, кто осмеливался говорить правду о возможной войне или даже осуществлял соответствующие маневры вооруженных частей. Фашистская Германия была фактически союзником сталинской Советского Союза, его стратегическим партнером, между этими странами был пописан Договор о вечной дружбе, мире и добрососедстве.

Таким образом, накануне войны Сталин провел по всей стране массовые и невиданные доселе репрессии среди высшего воинского состава. Напомним, хорошо известные факты нашей трагической истории, согласно которым 70 процентов всех генералов и полковников Советской армии были расстреляны без всякого суда и следствия, руководство боевыми частями деморализовано и запугано, во многих военных частях вместо репрессированных опытных и высокопрофессиональных кадров оказались малограмотные руководители. Вооруженные силы страны фактически были обезглавлены и парализованы.

И вот когда вооруженные силы страны находились в таком состоянии, на СССР напала фашистская Германия, верно рассчитав исторический момент и надеясь на быструю победу. Это был, действительно, верный расчет: с самого начала войны немцы обладали огромным стратегическим преимуществом по сравнению с нашими военными частями, превосходили Красную Армию во всех отношениях – качеством и количеством располагаемого военного оружия и техники, организацией тылового обеспечения и поддержки передовых частей, транспорта, средств связи и дисциплиной и подготовкой солдат. Это теперь я как генерал, который многие годы занимался руководством и подготовкой мобилизационного предписания целой республики понимаю отчетливо, в каком ужасном и неподготовленном состоянии находилась наша армия в начале великой отечественной войны. Однако немцы, вступая в эту войну не учли двух важнейших составляющих. Советский и русский народ обладал стойким духом и сильно развитым патриотизмом. На тот момент времени страна верила в идеалы Ленина и Сталина и готова была заплатить жизнями за них. А с другой стороны советское высшее руководство, занимая с самого начала преступную позицию по отношению к обороноспособности и вооруженным силам и впоследствии, после начала боевых действий и вплоть до самого его конца, использовало самые жесткие, бесчеловечные и жестокие меры ведения боевых действий, добиваясь исправления собственных просчетов и роковых ошибок принесением в жертву жизней сотен тысяч солдат и офицеров. Именно этим объясняется столь высокое соотношение боевых потерь немецких и советских солдат в этой войне, когда на одного убитого немца приходилось семеро советских солдат”.

Генералдын бул ойтолгоосун узунураак болсо да биз атайы толук түрдө келтирүүнү туура көрдүк. Анткени, өзүңүздөр күбө болуп тургандай, бул ой толгоодо Улуу Ата

Мекендик согуштун өзгөчө талылуу маселелери козголуп жатат. “Чү” дегендеги эле ой мына мындай: “...к войне мы не были подготовленными.” Кайра куруу мезгилине чейин ушинтип айтууга болот беле, айрыкча, аскер адамына? Албетте, жок. Бирок, бул абал чындык болчу. Генерал С.Самсалиев өзү көргөн, өзү күбө болгон чындыкты гана айтып жатат. Бул даярдыксыздын бир катар себептери бар эле. Ал себептердин эң биринчиси: “...высшее руководство СССР в лице Сталина вместо того, чтобы заняться мобилизацией всех ресурсов, чтобы быть готовым дать отпор надвигающемуся врагу, предпринимало прямо противоположные действия”,- болчу. Анан да жогоруда айтылып өткөндөй: “...массовым репрессиям подверглись офицеры и генералы... 70 процентов всех генералов и полковников Советской армии были расстреляны”. Кызыл Армия сабаттуу, нукура адис жетекчилеринен айрылды. Андан ары генерал С.Самсалиев өзгөчө бир ачуу чындыкты айтат. “Фашистская Германия была фактически союзником сталинской Советского Союза, его стратегическим партнером...” – дейт генерал. Маселенин баары мына ушунда болчу... Албетте, айрым бирөөлөргө генералдын бул ою теңирден тескеридей, ыйык нерсенин ышпалдасын чыгарып жаткандай туюлушу ыктымал, бирок, кайталап айтабыз, Улуу согуштун алгачкы айларындагы Кызыл Армиянын абалы кимди да болсо мына ушундай ойго алып келери бышык.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыздардын арасынан эң биринчи болуп генерал-майор аскерий наамын алган Султаналы Самсалиев агайыбыздын мемурудук эскерүүлөрү баарыбызды биринчи кезекте дал ушундай чынчылдыгы, акыйкат сөздү кашкайта бетке айткан адилеттүүлүгү менен эсте калат жана улуттук адабиятыбыздын айдыңындагы Улуу Ата Мекендик согуш жөнүндөгү эң мыкты эскерүүлөрдүн бири болуп эсептелет.

Адабияттар:

1. Г.К.Жуков. Воспоминания и размышления. (в двух томах). – М.: Воениздат, 1969.
2. Г.К.Жуков. Воспоминания и размышления. (в трёх томах). – М.: Воениздат, 1988.
3. Великая Отечественная война 1941 – 1945. Книга для чтения: в 2 частях. Часть 1. – М.: ОЛМА – ПРЕСС, 2005, 6 – 29-беттер.
4. Султаналы Самсалиев. От күйгөн жылдар. – Ф.: Кыргызстан, 1989.

* * *

УДК: 821.161.1

ИЗУЧЕНИЕ РАССКАЗОВ А.П.ЧЕХОВА В ШКОЛЕ

*Сулейманова Тамара Акматовна ст. преп.,
Алимаматова Динара Авазовна преп.
ЖАГУ имени Б.Осмонова, г. Жалал-Абад,
Кыргызская Республика*

Аннотация: Данная статья рассказывает об изучении рассказов А.П. Чехова в школе. Для рассказов А.П. Чехова характерны краткость, лаконизм, простота и объективность изображения. В своих рассказах Чехов затрагивал множество разнообразных тем: тему любви, тему интеллигенции, тему детства, тему смысла жизни, тему деревни, судьбы народа, крестьянства и др. В статье приводятся методы и приемы обучения, которыми рекомендуется пользоваться при изучении творчества А.П. Чехова.

Ключевые слова: рассказ, юмор, тема, идея, сюжет, персонаж, краткость, емкость, лаконизм, художественные средства, нравственность, художественная деталь, пейзаж.

МЕКТЕПТЕ А.П. ЧЕХОВТУН АҢГЕМЕЛЕРИН ОКУТУУ

*Сулейманова Тамара Акматовна - улук окутуучу,
Алимаматова Динара Авазовна - окутуучу
Б.Осмонов атындагы ЖАГУ, Жалал-Абад шаары,
Кыргыз Республикасы*

Аннотация: Бул макалада А.П. Чеховтун аңгемелери мектепте окутуу жөнүндө баяндалат. А.П. Чеховтун чыгармалары кыскалыгы, лаконизми, жөнөкөйлүгү жана объективдүүлүгү менен мүнөздөлөт. Чехов өзүнүн аңгемелеринде ар кандай темаларды козгогон: сүйүү темасы, интеллигенция темасы, балалык темасы, жашоонун маңызы, айылдын темасы, адамдардын тагдыры, дыйкандар тагдыры жана башка темалар. Макалада А.П. Чеховтун чыгармачылыгын изилдөөдө колдонууга сунушталган окутуу ыкмалары келтирилген.

Түйүндүү сөздөр: окуя, юмор, тема, идея, сюжет, мүнөз, кыска, жөндөмдүүлүк, лаконизм, көркөм каражаттар, адеп-ахлак, көркөм деталь, пейзаж.

STUDYING STORIES A.P. CHEKHOV AT SCHOOL

*Suleymanova Tamara Akmatovna Art. prep.,
Alimamatova Dinara Avazovna
JASU named after B. Osmonov, Jalal-Abad,
Republic of Kyrgyzstan*

Annotation: This article tells about the study of A.P. Chekhov at school. For the stories of A.P. Chekhov is characterized by brevity, laconicism, simplicity and objectivity of the image. In his stories, Chekhov touched upon many different topics: the theme of love, the theme of the intelligentsia, the theme of childhood, the theme of the meaning of life, the theme of the village, the fate of the people, the peasantry, etc. Chekhov.

Key words: story, humor, theme, idea, plot, character, brevity, capacity, laconicism, artistic means, morality, artistic detail, landscape.

Творчество А. П. Чехова остается востребованным на протяжении многих десятилетий. Его произведения активно входят в духовный мир читателя, обогащая его идейными, нравственными, эстетическими ценностями, необходимыми для формирования гармоничной личности. Чехов затрагивал в своих рассказах, повестях, пьесах множество актуальных тем для своего времени: темы судьбы России, интеллигенции, детства, крестьянства, чиновничества, пошлости общества, – а также ряд вечных тем: любви, человеческого счастья, смысла жизни. Произведения его просты и лаконичны по форме и стилю, но содержат в себе глубокие вопросы бытия.

А. П. Чехов всегда привлекал внимание критиков и литературоведов, но до конца загадка его творчества неразгадана. С каждым новым прочтением его произведений читатели открывают новые, еще неизведанные стороны его прекрасного, загадочного мира. Сколько написано статей, докладов, книг, монографий, и все же никому не удалось найти однозначного решения многих проблем, которые поставлены Чеховым в его творчестве.

Творчество прозаика остается современным, т. к. в наше время людей продолжают волновать вечные вопросы любви, нравственной красоты, человеческого счастья, смысла жизни. Остались актуальными и многие социальные вопросы: обывательщины, пошлости, чиновничества и др. Особенно важно довести эти проблемы не только до сознания взрослого читателя, но и для школьников.

Творчество А. П. Чехова – творчество малого жанра.

Э. А. Полоцкая отмечает, что прежде чем изучать творчество Чехова, надо уметь читать его произведения. Прозаик пишет легко, просто и ясно, читать его нетрудно.

Маяковский, противопоставляя простоту чеховского стиля и длинных фраз Льва Толстого, восхищенно писал: «И вот вместо периодов в десятки предложений – фразы в несколько слов». Язык Чехова определен, как «здравствуйте», прост, как «дайте стакан чаю».

Эта простота сказалась не только на языке рассказов, повестей и пьес Чехова, но и на сюжете его произведений. Четкое и энергичное движение событий в юмористических новеллах, плавное повествование зрелой прозы, последовательное развитие действия в пьесах – чеховские сюжеты тоже разворачиваются спокойно, без «опасных поворотов» и поражающего воображение читателя рокового стечения обстоятельств.

Чехов редко прибегает к ретроспективному описанию событий, к их перестановке во времени. Отступления хронологической последовательности событий он допускает только в произведениях, где, кроме обычного повествователя есть еще и герой-рассказчик, который делится с другими героями воспоминаниями о каком-либо случае из жизни.

А. П. Чехов говорил: «Тогда человек станет лучше, когда вы покажете ему, каков он есть». Духовный и нравственный выбор героя, ответственность человека за свою судьбу, обличение пошлости русской жизни составляют основное в творчестве Антона Павловича Чехова. Пошлость и обывательщина были ему ненавистны, прежде всего, своим равнодушием к вопросам, волнующим все человечество, своим паразитизмом и застойностью.

В своих рассказах Чехов, как правило, пытается проследить жизнь отдельно взятого человека. Писателю удалось показать, как под влиянием пошлой, обывательской среды меняются взгляды, убеждения и, наконец, сама жизнь его героев. По Чехову, каждый человек сам несет ответственность за свою судьбу, и никакие жизненные удобства не должны влиять на его выбор. Созданный писателем мир социально очень пестр: чиновники, мещане, купцы, крестьяне, духовенство, студенты, интеллигенция, столичное и поместное дворянство. Разнообразен поэтому и созданный им мир нравственной жизни современного ему русского общества.

Герои многих рассказов А. П. Чехова, попав в атмосферу мещанства, перестают бороться, действовать, смиряются с жизнью. Примером может служить рассказ «Ионыч». Пошлость среды, в которую попадает молодой врач Дмитрий Старцев, раскрывается не сразу. Чтобы дать представление о жителях города, Чехов знакомит нас с семьей Туркиных, «по мнению местных жителей, самой образованной и талантливой». Сначала Старцеву нравится у Туркиных. Остроты отца семейства кажутся ему забавными, романы его жены – интересными. Героя восхищают трудные пассажи на рояле их дочери Котика, в которую он даже влюбляется. Старцев мечтает сделать карьеру, мечтает приносить пользу людям. Он ненавидит ложь, лицемерие и все то, что характеризует обывательщину как порок общества.

Но вот прошло четыре года. Мы вновь встречаем Старцева у Туркиных. И опять все то же, что и прежде, остроты отца, бездарные романы о том, чего никогда не бывает в жизни, трудные пассажи на рояле, «которые напоминают камни, сыпавшиеся с высокой горы». Старцев хотя и понимает убожество обывательщины, но смиряется с ней, вырастает в нее. За эти четыре года он потерял все, что отличало его от обитателей города. Чехов пишет: «Он закусывал и играл в карты с теми же самыми обывателями, которые раздражали его своей тупостью и сытостью». А любимым его занятием было пересчитывать бумажки, добытые практикой, отвозить в «Общество взаимного кредита» и класть их на текущий счет. Отношение к деньгам выразительно характеризует человека. Множество чеховских персонажей частично, а то и исчерпывающе раскрываются через их непосредственное соприкосновение с рублем или копейкой. Для Ионыча, пересчитывание купюр стало высшим наслаждением. Теперь его труд можно расценивать как моральное падение.

Чехов во многих своих рассказах на примере профессии врача показал зависимость деловых качеств специалиста от жизненного идеала, которым освещен труд.

Рассказ «Скучная история» повествует о драматичной судьбе профессора Николая Степановича. Герой талантлив, обладает обаянием, юмором, знаниями. Но и его подстерегла «житейская катастрофа». Только на склоне лет Николай Степанович убедился в отсутствии у него четких представлений о смысле жизни и труда. Он понял, что без таких представлений жизнь бессмысленна.

Жизнь многих чеховских героев могла бы сложиться по-иному, но они сами предпочли обывательскую жизнь свободной, смелой деятельности. Писатель в своих произведениях призывает не поддаваться губительному влиянию уродливой среды, не предавать светлых идеалов молодой любви, беречь в себе человека, найти свое дело. «Без труда не может быть чистой и радостной жизни», – говорит герой рассказа «Три года» Лаптев. Любимый труд – великое счастье, в чем и признается чеховский герой Егор Семеныч из произведения «Черный монах».

Конечно, «идейный тупик», в котором оказываются чеховские персонажи, характерен для многих людей конца XIX века. Эти годы воспринимались как период безвременья. Но отсутствие четкого мировоззрения – не только вина общества. Это всегда и вина человека.

Смысл жизни никогда не дается в готовом виде. Люди его долго и мучительно ищут, совершая правильные и неправильные поступки.

Действия главного героя рассказа «О любви» определяют его дальнейшую судьбу. Помещиком Алехиным руководят благородные побуждения. Полюбив жену своего товарища, он сам отказывается от счастья с любимой женщиной. И только перед ее отъездом Алехин признается ей в любви, но считает, что их любовь невозможна, ему просто нечего предложить своей возлюбленной. Совершенно ясно, что если бы он не испугался жизни, боролся за свою любовь, это принесло бы счастье не только ему, но и его любимой.

Чеховские рассказы напоминают нам о том, что свою судьбу мы определяем сами, именно мы в ответе за то, что будет в нашей жизни. И удел каждого поколения, каждого человека – заново открывать для себя назначение жизни. Вот почему чеховские уроки нравственности всегда актуальны.

В своих рассказах Чехов затрагивает множество разнообразных тем. Это:

- тема любви («О любви», «Дама с собачкой», «Дом с мезонином»);
- тема деревни, судьбы народа, крестьянства («Мужики», «В овраге», «Новая дача»);
- тема интеллигенции («Студент», «Ионыч», «Дом с мезонином» и др.);
- тема детства («Мальчики», «Гриша» и др.);
- тема смысла жизни («Скучная история», «Приданое», «Кухарка женится», «Событие»).

Это далеко не полный перечень тем рассказов Чехова.

Изучая рассказы Чехова, можно отметить их поразительную краткость, емкость, где на малой «площади» широко развернуты характеры героев, показана их связь с социальной средой. Лаконизм – один из художественных принципов Чехова. «Краткость – сестра таланта». Это выражение вошло в сознание современников и следующих поколений писателей. Лаконизм и связанная с ним объективность изображения (то есть, невыраженность) авторского мнения достигаются выдвиганием на первый план определяющих признаков характера или ситуации, поданных через художественную деталь. В ней намечается подтекстовая мысль.

Сходную с подтекстом функцию выполняет и пейзаж. Особенностью пейзажа Чехова является его непосредственная связь со строем мыслей и чувств героев. Это придает особую лирическую окраску их переживанием и мыслям.

Лиризм прозы Чехова – это скрытое выражение отношение писателя к изображаемому, гуманизм, любовь к жизни, поэтизация прекрасного в человеке, мечта о лучшей жизни, сочувствие страданию.

В процессе изучения рассказов Чехова в школе, подбирая наиболее эффективные способы этого изучения, учитель должен исходить из некоторых особенностей курса. Во-первых, малая форма произведений. В отличие от романов и повестей, которые читаются учениками по частям, а потом поэтапно анализируются на каждом уроке, рассказы Чехова читаются очень быстро, а это дает возможность целостного и подробного анализа. Во-вторых, учитель должен дать понять ученикам, что за юмором и внешней развлекательностью, как уже говорилось выше, скрывается серьезная нравственная проблематика. В-третьих, произведения Чехова настолько разнообразны по своей тематике, по используемым художественным деталям, что часто для их изучения приходится подбирать разные приемы.

Знакомство с творческим путем писателя и работа над его произведениями должны пробудить у учащихся живой интерес к Чехову, как к замечательному художнику слова. Это можно достигнуть лишь вдумчивым, выразительным чтением текста, тщательным его комментированием. Разумеется, эти два основных приема при изучении прозаических произведений используются всегда, но нельзя отрицать их важность. На примере творчества Чехова учитель должен решать теоретико-литературную задачу: показать на конкретном материале мастерство писателя, единство содержания и формы в художественном произведении, органическую связь идеи с композицией, образами, языком.

Язык художественных произведений Чехова (речь персонажей, речь автора) нужно рассматривать не изолированно, а в соотношении с идейным содержанием, с функцией того или иного образа в произведении.

Чтобы суметь в процессе изучения Чехова в школе выбрать наиболее действенные в образовательном и воспитательном отношении факты и явления и отбросить менее существенные, учитель должен как можно шире и глубже познакомиться с материалами жизни и творчества А. П. Чехова.

Перед изучением рассказа «Толстый и тонкий», учитель должен обратить внимание учащихся на такие с ранних лет присущие Чехову свойства, как болезненное отношение к любому унижению человеческого достоинства и осознание необходимости постоянной работы над собой, выдавливания из себя по каплям раба, чтобы в жилах текла «не рабская кровь, а настоящая человеческая». Этот разговор готовит учащихся к восприятию «вывернутой ситуации» рассказа, в котором особую горечь и неприятие писателя вызывает не просто замена отношений между людьми отношениями между чинами, но добровольное раболепие, самоуничижение нижнего чина.

При изучении рассказа «Хамелеон», учитель может рассказать о детстве Чехова, атмосфере, царившей в провинциальном городе и в лавке отца, отнимавшей у писателя его детство; о том, как сложилось отношение писателя к мещанству, к тупости и ограниченности обывательского существования.

Нравственные вопросы, проблемы становления, самоопределения личности, самовоспитания волнуют подростков. Учитель обсуждает с ними требования Чехова к «воспитанному человеку» и размышляет над тем, что стоит за этими словами. Ученики должны знать, как упорно Чехов работал над собой. «Должен сказать тебе, – писал он жене, – что от природы характер у меня резкий, я вспыльчив и проч. и проч. Но я привык сдерживать себя, ибо распускать себя порядочному человеку не подобает». Следы упорного труда самосовершенствования можно увидеть, разглядывая ряд фотографий писателя разных лет жизни. Это прием использования наглядности.

Прочитанные рассказы могут вызвать у учащихся несколько одностороннюю реакцию: они могут увидеть лишь презрение писателя и не заметить сочувствия. Учитель должен напомнить, что Чехов – врач. И герои для него – те же больные. Он борется с болезнью – во имя больного. «Я хотел только честно и откровенно сказать людям: посмотрите на себя, посмотрите, как вы плохо и скучно живете. Самое главное, чтобы люди это поняли, а когда это поймут, они непременно создадут себе другую, лучшую жизнь», – говорил Чехов.

Преодолению возможной односторонности способствует разговор о рассказе писателя «Тоска» (1886), происходящий на уроке или во время факультатива. Прочитав этот рассказ, ученики увидят, что «маленькие люди» и «ничтожные люди» – это совершенно разные вещи. При изучении этого рассказа Г. Маранцман предлагает прослушивание музыкальных произведений.

Зачастую эмоциональный словарь наших учеников не очень богат, и на вопросы о том, какие чувства вызвало у них то или иное произведение, каким настроением оно проникнуто, школьники говорят лишь: «хорошее», «плохое», «веселое», «грустное». Попытки определить нюансы того или иного чувства, настроения, нюансы значения того или иного слова, связанного с эмоциональной жизнью, способствуют как лучшему самовыражению подростка, так и расширению палитры его чувств.

Предложим учащимся прослушать несколько музыкальных фрагментов и определить, какой из них в наибольшей степени выражает именно то состояние, которое стоит за словом «тоска». (Например, фрагмент «Lacrimoso» из «Реквиема» В. А. Моцарта; фрагмент из Шестой симфонии П. И. Чайковского, фрагмент Adagio из Пятой симфонии Д. Шостаковича, «Грустный вальс» Я. Сибелиуса. В музыке Моцарта мы услышим надрывающую глубину скорби, в музыке Чайковского – трагическое напряжение, «Грустный вальс» Сибелиуса вполне оправдывает свое название, а вот музыка Шостаковича потрясает именно своей безысходной, огромной тоской – иначе не скажешь. Работая в школе над рассказом «Хамелеон», учитель должен поставить его в связь с другими чеховскими рассказами. Под руководством педагога учащиеся должны внимательно вчитаться в текст рассказа «Хамелеон», понять, что выбор и постановка Чеховым проблемы свидетельствуют уже о глубине постижения молодым писателем жизни. Чтобы дать почувствовать учащимся самостоятельность Чехова-юмориста, оригинальность его творческого метода, следует тщательно исследовать особенности конструкции рассказа, его художественные средства. Учащиеся должны понять позицию писателя, выявить из всей образной системы, из сюжетной ткани рассказа, из скрытых в подтексте намеков отношение автора к изображаемому. Сделать это поможет перечитывание. При этом задача учителя – вовлечь учащихся в затею, помочь сформулировать загадку текста и найти ее разгадку.

Вот некоторые из возможных заданий для учащихся, которые рекомендуются методистами:

- медленно прочесть рассказ, делая психологические комментарии и наблюдая за выразительными средствами речи;
- охарактеризовать персонаж по речи. Это прием речевой характеристики. «Прямая речь, – пишет И. А. Ажгирей, – становится зеркалом внутреннего мира персонажа»;
- представить и описать внешний вид персонажа (словесное рисование);
- обнаружить случаи авторской иронии;
- прочитать рассказ в лицах;
- предложить свой вариант истории о «конфискованном крыжовнике».

Перед выполнением задания учитель ставит проблему, разъясняет путь ее решения. При необходимости учащимся предлагается образец и план работы.

При изучении рассказа «Ионыч» продуктивна форма работы «урок-судебное заседание». Ученики должны сами избрать судебную коллегия, адвоката и прокурора, опросить

свидетелей – персонажей рассказа. В финале урока судебной коллегией принимается решение, виновен ли Ионыч в утрате своего человеческого достоинства, или же в этом виновата среда. Такой урок, как правило, проходит интересно и поучительно. Таким образом, мы видим, что при изучении рассказов А. П. Чехова в средних и старших классах могут применяться разнообразные приемы и формы работы. Безусловно, все они должны быть нацелены на одно: на понимание общей концепции автора.

Литературы:

1. Бердников Г.П. А.П. Чехов. Идеиные и творческие искания. - М.: Гослитиздат, 1991.
2. История русской литературы XIX в. 1800–1830 гг. // Под ред. В.Н. Аношкиной и С.М. Петрова. – М., 2012.
3. История русской литературы XI–XIX вв. // Под ред. В.И. Коровина, Н.И. Якушина. – М., 2013.
4. История русской литературы XIX в. // Под ред. В.Н. Аношкина, Л.Д. Громова. – М., 2012.
5. Набоков В. Лекции по русской литературе. – М., 2014.
6. Сухих И. Н. Проблемы поэтики А. П. Чехова. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1997.
7. Чехов и его время. Под ред. Опульской Л.Д., Паперного З.С., Шаталова С.Е. - М.: Наука, 1997.

* * *

УДК: 82 (091)

ШЕКСПИР И МУЗЫКА

*Сулейманова Тамара Акматовна - ст. преп.,
Алимаматова Динара Авазовна - преп.
ЖАГУ имени Б. Осмонова, г. Жалал-Абад,
Кыргызская Республика*

Аннотация: В данной статье рассказывается о влиянии творчества У. Шекспира на русскую музыку. Многие композиторы России обращались к творчеству Шекспира. К произведениям Шекспира были созданы оперы, симфонические увертюры, либретто, музыка к спектаклям и кинофильмам.

Ключевые слова: композитор, театральный жанр, искусство, опера, либретто, бенефис, симфония, увертюра, балет, аллюзия.

ШЕКСПИР ЖАНА МУЗЫКА

*Сулейманова Тамара Акматовна - улук окутуучу,
Алимаматова Динара Авазовна - окутуучу,
Б. Осмонов атындагы ЖАГУ, Жалал-Абад шаары,
Кыргыз Республикасы*

Аннотация: Бул макалада У. Шекспирдин чыгармачылыгынын орус музыкасына тийгизген таасири жөнүндө баяндалат. Шекспирдин чыгармачылыгына көптөгөн орус композиторлору көңүл бурушкан. Шекспирдин чыгармаларынын негизинде опералар, симфониялык увертюралар, либреттолор, спектаклдерге жана кинофильмдерге музыкалар жаралган.

Түйүндүү сөздөр: композитор, театрдык жанр, искусство, опера, либретто, бенефис, симфония, увертюра, балет, аллюзия.

*Suleimanova Tamara Akmatovna - Art. prep.,
Alimamatova Dinara Avazovna - teacher
JASU named after B. Osmonov, Jalal-Abad,
Republic of Kyrgyzstan*

Annotation: *This article talks about the influence of the works of W. Shakespeare on Russian music. Many composers of Russia turned to the works of W. Shakespeare. To the works of W. Shakespeare were created operas, symphonic overtures, libretto, music for performances and films.*

Key words: *composer, theater genre, art, opera, libretto, benefit performance, symphony, overture, ballet, allusion.*

Русские композиторы сыграли ведущую роль в шекспиризации музыки, чем вслед за русскими писателями утвердили понятие «русский Шекспир».

В XVIII веке русская императрица Екатерина Великая делала попытки создания театральных жанров для русской сцены.

Первым из русских композиторов к великим творениям английского гения обратился Александр Александрович Алябьев (1787–1851), русский офицер, воевавший в гусарском полку вместе с героем Отечественной войны 1812 г. Денисом Давыдовым. Музыкальный деятель и просветитель Алябьев играл большую роль в открытии в Москве Большого театра, работал над проектом создания Русской консерватории.

Сюжет «Бури» не привлекал переводчиков и композиторов России рубежа XVIII–XIX вв., в отличие от западной традиции, но обнаружил интерес у представителей разных искусств в 20–40-х годах XIX в.

Алябьевский выбор сюжета для оперы соответствовал эстетическим тенденциям его эпохи, сразу три драматурга в алябьевском окружении, свободно переводили фантазию Шекспира. Воплощая романтические образы, композитор на первый план выдвинул проблему слияния духовных сил человека с природными стихиями, с могучим волшебником Просперо в центре. В музыке оперы, как, впрочем, и в вокальном творчестве, Алябьев использует прием звукописи, который помог ему создать романтические образы и романтический пейзаж.

Лучшая алябьевская опера «Волшебная ночь» создавалась с легкой руки А. С. Пушкина, близкого знакомого Алябьева. Именно Пушкин советовал русскому писателю А. Ф. Вельтману превратить шекспировскую комедию «Сон в летнюю ночь» в либретто волшебной оперы. Как отмечает М. П. Алексеев, Пушкин интересовался, как идет работа Вельтмана. Сначала за музыку к опере взялся А. П. Есаулов, композитор-дилетант, работа не двигалась, но с 1835 г. за сочинение оперы приступил Алябьев, в 1838 г. он уже репетировал с певцами и оркестром Большого театра и показывал музыкальные сцены в салоне Вельтмана.

К большому огорчению, опера не была поставлена из-за происков театрального начальства и композитора В. Верстовского, новой ссылки Алябьева в Коломну.

Музыкальной основой оперы является романс, представленный всеми разновидностями, от «русской песни» до элегии. Большое значение в опере имеет творческий прием коллажа, введения популярной своей темы в музыкальную ткань оперы, кроме названного «Соловья» Алябьев использует песню «Вечерком румяну зорю» как образный рефрен. Опера осталась не совсем законченной, композитор остановил работу над ней, когда лишился последней надежды на ее постановку. Несомненно, опера заслуживает того, чтобы быть поставленной на сцене Большого театра, открытого усилиями Алябьева.

Кроме замечательных опер по Шекспиру Алябьевым создана музыка к спектаклям «Буря» (1827) и «Виндзорские кумушки» (1838). В этих произведениях композитор также обнаружил талантливый подход и мастерство. В «Буре» он объединяет мелодраму и романтический монолог, характеризуя философа-изгнанника Просперо, виртуозно создает комедийную сцену в заключительном акте «Виндзорских кумушек».

Еще одним композитором алябьевской поры, обратившимся к Шекспиру, был Александр Егорович Варламов, прославившийся своим вокальным творчеством. Высшим достижением композитора явилась музыка к трагедии Шекспира «Гамлет» (1837). Ее постановка в переводе Н. А. Полевого стала событием русской театральной жизни. Музыку композитор писал по личной просьбе знаменитого артиста П. С. Мочалова к его бенефису, который создал «образ русского Гамлета 30-х годов».

С восторгом писал В. Г. Белинский об этом спектакле как образце русского романтического искусства. Он семь раз был на спектакле и положительно отзывался о музыке к нему.

Музыка к постановке состояла из вступления (партитура не сохранилась), песни могильщика, похоронного марша и прекрасной песни Офелии. При этом исполнение песни Офелией близко оперной манере — вокальному монологу, что свойственно стилю русской оперы. Драматизм песни динамичен, внутренне напряжен, музыкальный язык баллады содержит национальные русские черты.

Еще одним замечательным воплощением наследия Шекспира было творчество Милия Алексеевича Балакирева (1837–1910), композитора, пианиста, дирижера, основателя музыкального объединения русских композиторов «Могучая кучка». Балакирев создал образец программного симфонизма — музыку к трагедии Шекспира «Король Лир» (1858–1861).

Увертюра «Король Лир» была впервые исполнена в концерте в Петербургском университете 15 ноября в 1859 г. Тема Лира имеет господствующее положение в увертюре, шекспировский герой представлен автором в романтическом ореоле — одинокий мятущийся, гневный и сломленный. Это сочинение открыло шекспировскую тему в творчестве великих русских композиторов: произведения П. И. Чайковского, С. С. Прокофьева, Д. Д. Шостаковича на сюжеты Шекспира.

Величайший русский композитор, дирижер, профессор Московской консерватории, которая носит его имя, Петр Ильич Чайковский (1840–1893) всегда стремился к раскрытию музыкальных образов в динамике, непрерывном внутреннем росте и обновлении. Его гениальные симфонии, оперы и балеты исполняются во всем мире, его музыка для фортепиано — в репертуаре лучших пианистов мира, а Первый концерт для фортепиано с оркестром является обязательным для участников Международного конкурса им. Чайковского. Композитор обладал уникальным симфоническим мышлением, повлияв на мировой симфонизм XIX–XX вв. По совету М. А. Балакирева гениальный симфонист написал симфоническую увертюру-фантазию «Ромео и Джульетта».

Обращение к великим творениям Данте («Франческа да Римини») и Шекспира способствовало созданию композитором в симфонических жанрах остроконфликтных музыкальных драм. В 1873 г. в августе в Усово — в октябре в Москве Чайковский сочинял симфоническую фантазию «Буря» по Шекспиру, тем самым продолжив западную традицию. Замысел «Бури» подсказал композитору В. В. Стасов, которому это произведение и было посвящено.

Сюжет трагедии Шекспира «Гамлет» привлекал Чайковского с 1876 г., а в 1885 г. им сделан набросок с подтекстовкой на английском языке начальных слов монолога Гамлета «Быть или не быть».

12 ноября 1888 г. в Петербурге в Третьем симфоническом собрании Русского музыкального общества была исполнена увертюра-фантазия «Гамлет» по Шекспиру,

посвященная Эдварду Григу, отличающаяся значительностью музыкальной мысли и ярким напряженным драматизмом, дирижировал автор. В своей увертюре композитор использует излюбленный прием, имеющий семантическое значение смерти: он применил удары тамтама в кульминации увертюры, характеризующие смерть Гамлета.

Интерес к великому Шекспиру владел помыслами Чайковского на протяжении всей жизни. Уже говорилось о замысле оперы по трагедии «Ромео и Джульетта». Чайковский планировал написать оперу по трагедии Шекспира «Отелло» в четырех действиях и занимался ею с ноября 1876 г. в Петербурге по апрель 1877 г. в Москве. Сюжет оперы был предложен В. В. Стасовым, им же составлен подробный сценарий оперы, в котором Стасов строго следовал первоисточнику.

Интересно, что сюжет «Отелло» брат композитора Модест Петрович Чайковский предлагал ему также в 1876 г. для сочинения симфонической картины, а Стасов в 1877 г. уговаривал Чайковского написать симфоническую увертюру по трагедии Шекспира «Антоний и Клеопатра».

Факт такого бесконечного интереса к Шекспиру у русского композитора свидетельствует о шекспиризме симфонической музыки Чайковского, глубине и богатстве личности композитора, мастерстве, позволяющем подняться в своем творчестве на один эстетический уровень с гениальным драматургом.

Любовь к Шекспиру в семье Чайковских стала культурной традицией. Брат композитора М. П. Чайковский перевел все сонеты Шекспира, при этом первый сделал перевод размером подлинника и, как отмечают литературоведы, выполнил перевод очень талантливо (изд. 1914), а также перевел драму Шекспира «Ричард II» (изд. 1906). Несомненно, брат Чайковского обладал литературным даром — он написал замечательные либретто к операм «Иоланта» и «Пиковая дама».

Были и другие обращения к великому драматургу у русских композиторов, но самые яркие примеры русского Шекспира в музыкальном искусстве после великого Чайковского дает XX век. Это произведения Прокофьева и Шостаковича.

Сергей Сергеевич Прокофьев (1891–1953) — великий русский композитор, пианист, дирижер. Мировую известность получили его оперы «Игрок», «Любовь к трем апельсинам», «Огненный ангел», «Война и мир», симфонии, фортепианная музыка. Прокофьев — автор музыки к «Гамлету» и создатель гениального балета «Ромео и Джульетта».

Основой драматургии балета Прокофьев выбирает две контрастные категории — любовь и ненависть. Образы любви решены в светлых, поэтических, страстных тонах, бесконечно прекрасны и выразительны музыкальные образы Джульетты и Ромео. Силам зла Монтекки и Капулетти свойственна мрачная, зловещая, подчас грубая музыка. Гениальная музыка многим казалась неприемлемой для балета. Большой театр, заказавший балет, отказался его ставить на своей сцене. Композитор создал симфоническую сюиту из музыки балета, чем вызвал интерес Ленинградского театра оперы и балета. В 1940 г. балетмейстер Л. М. Лавровский поставил гениальный балет Прокофьева на сцене театра, Джульетту танцевала Галина Уланова.

Шекспиризм Прокофьева проявился не только в музыке, сюжетно связанной с шекспировским творчеством, но и в других сочинениях. Так, в опере «Война и мир» одиннадцатая картина, рисующая нашествие французов на Москву, создана с подлинным шекспировским реализмом, музыка наполнена теми же «кричащими» контрастами, что и в шекспировских трагедиях, к примеру, в хронике «Генрих IV».

Огромный вклад в мировую и русскую шекспириану внес гениальный русский композитор Дмитрий Дмитриевич Шостакович (1906–1975). Его творчество стало классикой XX в.

Шекспиризм композитора отражает жизненные ситуации, это свойственно для его симфоний, не связанных с Шекспиром программным замыслом. Часто в симфонии

(например, в Девятой симфонии) развитие происходит с чисто шекспировской многоплановостью, как игра на парадоксальных контрастах, передающих человеческую жизненную комедию. Симфонизму Шостаковича присуща чисто шекспировская многоплановость произведений, например, в Тринадцатой симфонии в финале язвительный памфлет композитор сопоставляет с изумительной по красоте темой «просветления». Пытаясь осмыслить, интерпретировать мотивы и образы симфоний, музыкальные критики размышляли, как трактовать ту или иную часть, в особенности уникальные по глубине финалы трагических симфоний.

Шекспиризм Шостаковича проявился в его инструментальной музыке: совмещение героического и шутовского, возвышенного и низменного присуще многим его произведениям.

Наиболее сильно шекспировские аллюзии слышны в опере «Катерина Измайлова, или Леди Макбет Мценского уезда», в которой психологические характеры героев сродни трагическим судьбам шекспировских двойников. Если у Шекспира страсти разыгрываются по поводу королевского трона, то Шостакович снижает притязания своих героев. Необузданная страсть заставляет Катерину Измайлову совершить преступление. Трагический пафос оперы Шостаковича сохраняет шекспировский колорит.

Особого внимания заслуживает музыка великого композитора к кинофильмам Г. Козинцева по Шекспиру. Уникальный драматург-симфонист, Шостакович гениально распорядился своим даром — создавая музыкальные версии, имеющие непреходящую эстетическую ценность.

Киномузыка к «Королю Лиру» и к «Гамлету» признаны художественным открытием в мировой музыкальной шекспириане.

Киномузыка Шостаковича к Шекспиру — это глубокие размышления о жизни отдельного героя и всего человечества.

«Как же понимать слово “народ”, — спрашивал Дмитрий Дмитриевич, — это кто угодно или лучшие его представители: Ньютон, Шекспир, Пастер, Лев Толстой?»

По-видимому, Д. Д. Шостакович более всех других композиторов воплотил мотивы и образы великого Шекспира в своем творчестве, в этом с ним могут соперничать лишь Гектор Берлиоз, Джузеппе Верди и П. И. Чайковский.

Активно и плодотворно влияние А. И. Хачатуряна на музыкальную шекспириану. В 50-е гг. XX века он создает музыку на сюжеты Шекспира. Этому способствовали и заказы театров, и обращение С. Юткевича о сочинении музыки к фильму «Отелло».

Музыке Хачатуряна присуща театральность, яркая красочность, при этом творчество композитора окрашено в романтические тона. Параллельно фильму, у Хачатуряна возник замысел балета «Отелло», однако проект не был осуществлен. Музыка фильма выдержана в лирических тонах, центром музыкальной концепции стал прекрасный образ Дездемоны, ее вокализ. Кроме «Отелло» Хачатурян написал музыку к спектаклям «Макбет» (1955) и «Король Лир» (1958).

Значителен вклад в музыкальную шекспириану русских композиторов.

Литературы:

1. Аникст А. Сценическая история драматургии Уильяма Шекспира. – М., 1992.
2. Бартошевич А. Шекспир на английской сцене конца XIX - первой половины XX столетия. Жизнь традиций и борьба идей. - М., «Наука», 1995.
3. Вильям Шекспир в творчестве современных художников театра. - М., 1995.
4. Захарова О. А. Шекспир и музыка / Отв. ред. Н. В. Захаров, Вл. А. Луков. - М., 2009.
5. Конен В. История зарубежной музыки. - М., 1995.
6. Розеншильд К. История зарубежной музыки. - М., 1999.
7. Чайковский П. И. Музыкально-критические статьи / 2-е изд. М., 1983.

* * *